

I. A királyi Jugoszlávia korszaka, 1918–1941

Magyarok a politikai jogfosztás időszakában, 1918–1922

1918 októberére a négyéves háború véget vetett az Osztrák–Magyar Monarchiának, a nemrég még szilárdnak hitt dualista építmény látványosan darabjaira hullott. 1918 tavaszától a nemzetiségek önállósodási törekvései kedvező „hátszelet” kaptak a győztes hatalmaktól, az antant tagországai sorra a Monarchia felosztása mellett foglaltak állást. Október első felében egymás után alakultak a nemzetiségi tanácsok, a csehek, a szlovákok, a románok, a szerbek és a horvátok tanácskozó, irányító politikai-hatalmi szervezetei. Október 23-áról 24-ére virradó éjjel megalakult a Magyar Nemzeti Tanács is. IV. Károly ugyan még október 16-án szövetségi állammá nyilvánította Ausztriát, a Monarchia reformja azonban elvetélt kísérlet maradt. Október 21-én egy sebtiben összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés kimondta az önálló Német-Ausztria megalakulását. A hónap végétől a nemzeti tanácsok is sorra nyilvánították ki elszakadásukat Ausztria–Magyarországtól és csatlakozásukat az új nemzetállamokhoz. Október 29-én a Zágrábi Nemzeti Tanács (Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa), amely már korábban átvette a hatalmat a szabortól (horvát parlament), kimondta elszakadását Ausztria–Magyarországtól, és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot.

A Délvidéken különösen bonyolult volt a helyzet. A Károlyi-kormány első jelentős lépése egy katonai konvenció megkötése volt a balkáni francia haderő parancsnokával, Franchet d'Esperey tábornokkal. A belgrádi katonai konvenció (1918. november 13.) lényegében a padovai fegyverszünet Magyarországra történő alkalmazása volt, amelynek utolsó pontja kimondta a szövetségesek és Magyaror-

szág közötti ellenségeskedés megszűntét. Előírta, hogy a Károlyi-kormány köteles kiűriteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Marostól délre eső erdélyi és bánáti területeket. A magyar csapatoknak nyolc napon belül el kellett hagyniuk a Szeged-Baja-Pécs-Varazsd vonaltól délre eső területeket, azaz a Bácskát és a Drávaközt is. A konvenció a fegyverszüneti egyezmény alapján a katonailag megszállt déli területeken a polgári közigazgatást a helyi, azaz a magyar szervek kezében hagyta. A 18 pontból álló konvenció emellett lehetőséget adott arra, hogy Magyarország megnevezze azokat a stratégiai pontokat, amelyeknek francia megszállását javasolta. Előírta a magyar hadsereg leszerelését (6 gyalogos és 2 lovas hadosztály), valamint azt, hogy a magyar kormány köteles lefegyverezni és internálni August von Mackensen német tábornok Ukrajnából Magyarországon keresztül átvonuló csapatait, ha a padovai fegyverszünetről számított 15 napon belül nem hagyják el Magyarországot. A konvenció alapján az antantcsapatok Magyarország területén átvonulási és tartózkodási jogot kaptak, az ország pedig köteles volt hozzájárulni élelmezésükhöz és szállításukhoz. Budapestnek az előírások szerint Szerbia rendelkezésére kellett bocsátania 3000 főnyi vasúti, utász- és távirászcsoportokat a szerbiai vasútvonalak, a telefon- és távírhálózat helyreállítására.¹

Živojin Mišić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka már október 30. óta, tehát még a tárgyalások megindulása előtt ugrásra készen várta a parancsot, hogy csapatait átdobhassa Ausztria-Magyarország déli területeire. Mišić vajda csapatai Franchet d'Esperey, az antant keleti hadserege parancsnokának beleegyezésével már november 5-én megkezdték a Marosig, Szabadkáig, Bajáig és Pécsig terjedő területek megszállását. Tehát a Károlyi vezette küldöttség Belgrádba érkezése előtt már megkezdődött a Vajdaság elfoglalása: november 5-én a szerb csapatok bevonultak Zimonyba (Zemun),

¹ A katonai egyezmény teljes szövegét l. Zapisnici sa sednica delegaciji Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920. Priredili *Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak*. Beograd, 1960. 311–312., valamint Francia diplomáciai iratok a Kárpád-medence történetéről 1918–1919. Szerk. *Ádám Magda és Ormos Mária*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 16–18. Részletesen tárgyalja a kérdést *Ormos Mária*: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*, 1979. 1. sz. 12–38.; *uő*: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 60–74. A korszak egészére bővebben l. *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 102–130.

Pancsovára (Pančevo), november 6-án elfoglalták Fehértemplomot (Bela Crkva), november 9-én pedig Újvidéket (Novi Sad). November 13-án már Szabadka (Subotica) és Baja is a kezükben volt, a konvenció aláírása után pedig megszállták Barcsot, Szigetvárt, Pécsét s végül Pécsváradot is. A belgrádi katonai egyezmény tehát nem kiváltotta, hanem inkább *szentesítette* a fent említett déli területek szerb megszállását. A Muravidékre, amely nem képezte Horvátország részét, és a magyar közigazgatáshoz tartozott, nem vonatkozott a belgrádi katonai konvenció. (A Muravidék vagy Vend-vidék a Mura folyó bal partján helyezkedik el, az egykori Vas vármegye muraszombati, szentgotthárdi, illetve az egykori Zala vármegye alsólendvai járásait foglalja magában.) Ennek ellenére a szerb katonák 1918. december 25-én bevonultak Alsólendvára (Lendava), ahonnan nem sokkal később, 1919. január 3-án kénytelenek voltak távozni. A területet azonban néhány hónap múlva, a párizsi békekonferencián a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak ítélték, és a jugoszláv hadsereg augusztus 12-én bevonult az egykori Vas és Zala vármegyék muravidéki területeire is. A Muraközt, azaz a Mura és a Dráva közé eső területet (a történelmi Magyarország Zala vármegyéjének perlaki és csáktornyai járásait) azonban már 1918 decemberétől egy horvát különítmény megszállva tartotta.

A szerb katonai parancsnokság a Bánátban csak 1919. február 20-án tudta átvenni a hatalmat. 1918. október végétől ugyanis az a szociáldemokrata dr. Róth Ottó vezette Bánáti Nemzeti Tanács tartotta kezében a hatalmat, amely a Bánát jövőjét nem az SZHSZ Királyság vagy éppen Románia keretei között képzelte el, hanem önálló államként, a francia csapatok ellenőrzése alatt. Pécs és Baranya egy része, valamint Baja és környéke a belgrádi egyezmény alapján szintén szerb megszállás alá került. A szerbek ezeket a területeket a békeszerződés értelmében 1920. augusztus 24-én ürítették ki.²

² Baranya és Baja szerb hadsereg által megszállt területének 1918 és 1920 közötti történetére bővebben l. *Gergely Ferenc-Kóhegyi Mihály*: Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között. Baja, 1974; *Szűts Emil*: Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság. Pannónia Könyvek, Pécs, 1991. A Muravidékre l. *Göncz László*: Sajátos események a Mura mentén 1919-ben; *Hornyak Árpád*: A magyar–jugoszláv határ kialakulása az első világháború után, különös tekintettel a Muravidékre. In: A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendvai füzetek 17. Szerk. *Göncz László*. Lendva, 2000. 33–63., 80–94.

Az impériumváltás mellett a Délvidéken is súlyos gondokat okoztak mind a lakosságnak, mind pedig a hatalmi szervezeteknek az ún. zöldkáderek, azaz a Monarchia hadseregéből dezertált, bandákba verődő, zömmel délszláv katonák, akik rablással, fosztogatással tartották fenn magukat, és semmiféle jogrendet nem ismertek el maguk felett.³ Általános bizonytalanság, szociális feszültségek, sztrájkok, ki-sebb felkelések, földfoglaló mozgalmak, rövid életű „helyi köztársaságok” kísérték a délvidéki impériumváltás kezdeti időszakát.

S míg a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményezett a szlovákok vezetőjével, Milan Hodžával, a székely hadosztály pedig igyekezett feltartóztatni a demarkációs vonalat átlépő román hadsereget, a szerbekkel még csak meg sem kíséreltek tárgyalni, és spontán ellenállásra sem került sor, mint például a Felvidéken. Horvátország függetlenségét pedig lényegében már elismerte a Károlyi-kormány. A belgrádi katonai konvenció betartását Franciaország képtelen volt ellenőrizni, így annak a délvidéki magyarok szempontjából alapvető fontosságú pontját sem, amely a terület szerb katonai megszállása mellett a közigazgatást továbbra is a „helyi szervek” hatáskörébe utalta.

Magyarország ekkor 20. századi történelmének egyik legviharosabb korszakát élte: a vesztes háború, az őszirózsás forradalom, a tanácsköztársaság és az azt követő ellenforradalom, valamint a történeti Magyarország területének radikális megcsonkítása jelezték az események fő irányát. Amikor 1920. január 6-án a gróf Apponyi Albert vezette magyar béke delegáció megérkezett Párizsba, a magyar–jugoszláv határ kérdése, hasonlóan a többi magyar határszakaszhoz, már lényegében eldőlt. Joggal írta Stanoje Stanojević, a jugoszláv béke delegáció egyik szakértője visszaemlékezésében: „Mi a Vajdaságot könnyen és minden nagyobb nehézség és harc nélkül megkaptuk. Csak a Vajdaság egyes területeinek kiterjedéséről volt vita.”⁴ A szerb hadsereg által „ideiglenesen” megszállt területek lehetővé tették, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság a békekonferencián Magyarországgal szemben már csak határkiigazításokat követeljen. A jugoszláv delegáción belül, a horvát és a szerb küldöttek között zajló viták miatt csak február 18-ára tudták írásba foglalni te-

³ Dr. Bogumil Hrabak: *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad, 1990. 218–328.

⁴ Stanoje Stanojević: *Vojvodina na Konferenciji mira. Letopis Matice srpske*, knjiga 300. (za godine 1914–1921). 83.

rületi követeléseiket. Ezek alapját a még a háború alatt készült ún. Pešić-tervezet alkotta, amely szerint a magyar-jugoszláv határ Lippától a Maros mentén húzódott volna a torkolatig, közvetlenül Szeged alatt, Szabadkától 15 km-re északra, és beletartozott volna Baja, Pécs, Szigetvár, valamint a Muravidék és a Muraköz is. Hosszas vita után február 18-án végül magyar szempontból ennél kedvezőbb javaslatot nyújtottak be, ugyanis Szeged, Baja, Szigetvár és Pécs Magyarországnak maradt, Mohács azonban továbbra is Jugoszláviáé lett volna. A román-jugoszláv bizottságban, amely a magyar-jugoszláv határkérdést tárgyalta, a legtöbb vitát a Bánát kérdése váltotta ki. Az azonban fel sem vetődött, hogy a sokat emlegetett nemzeti elv alapján Románia és Jugoszlávia mellett a Bánát egyes részei továbbra is Magyarországhoz tartozzanak.⁵ (Magyarország északi határait a csehszlovák bizottságban vitatták meg, külön magyar és osztrák bizottság nem volt. A döntést végül a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa hozta.)

A trianoni békeszerződés aláírásával (1920. június 4.) a teljes függetlenségét visszanyerő Magyarország közepes méretű európai államból kisállammá vált. Területe – Horvátország nélkül – 282 ezer km²-ről 92 963 km²-re, egyharmadára, lakóinak száma pedig 18,2 millióról 7,6 millióra, azaz 43%-kal csökkent. Az SZHSZ Királysághoz 20 551 km² került (Horvát-Szlavónország nélkül), amelynek 1 509 295 lakosa volt, ebből pedig 30,3% volt magyar.⁶

Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint a Magyarország délnyugati részén, a hajdani Vas és Zala vármegye területén fekvő Muravidék Murántúlnak (Prekomurje) nevezett területén (940 km²) a 91 436 lakos 22,3%-a (20 346 fő) volt magyar, 73,1%-a pedig (66 790 fő) vend (szlovén), a Muraköz (795 km²) 93 837 fős lakosságának pedig 91,1%-a volt horvát.

⁵ Andrej Mitrović: Jugoslavija na konferenciji mira. 1919–1920. Beograd, 1969. 6–7.

⁶ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940. Budapest, 1940. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 22. A történelmi Magyarországból a legnagyobb területet Románia kapta, 103 093 km²-t, 5 257 467 lakossal, amelynek 31,6%-a volt magyar. Csehszlovákiához csatoltak 61 633 km²-t 3 517 568 lakossal, ebből 30,3% volt magyar. Ausztriához került 4020 km², 291 618 fővel, ennek 8,9%-a volt magyar. Kisebb területek kerültek még Olaszországhoz (21 km²), illetve Lengyelországhoz (589 km²) is. A kérdés egészére újabban l. Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Baranya vármegye délkeleti részéből a Duna és a Dráva között elterülő ún. baranyai háromszög, azaz 1213 km² került az SZHSZ Királysághoz. E terület lakosságának (50 797 fő) 19,6%-a volt magyar (20 134 fő) 27,5%-a német, 19,6%-a horvát, 11,9%-a pedig szerb.

Vajdaságnak (Vojvodina) az új délszláv államban az 1849 végétől 1860-ig fennálló szerb autonómiára emlékezve a Magyarországtól elcsatolt, már említett baranyai részeket, a Bánátot (9344 km²) és a Bácskát (8669 km²) nevezték. (1945 után a Szerémség is a Vajdasághoz, pontosabban a Vajdaság Autonóm Tartományhoz tartozott). A magyar történeti irodalomban és a köznyelvben használt Délvidék a Jugoszláviához csatolt valamennyi, korábban Magyarországhoz tartozó területet jelenti, kivéve Horvátországot. A továbbiakban a fenti értelemben használom a Vajdaság, illetve a Délvidék fogalmát.

A Bánát Jugoszláviához került területén élő 572 771 lakos 43,9%-a volt szerb és egyéb szláv, 54,3%-a pedig német, magyar és román nemzetiségű. A Bánátban 1910-ben 109 343 magyar élt.

A magyarság létszáma és lakosságon belüli aránya a Bácskában volt a legmagasabb. 697 101 lakosának 41,8%-a volt magyar (291 433 fő), 23,2%-a német. A szerbek és a horvátok alkották a lakosság 27,5%-át.

Az 1921-es jugoszláv összeírás szerint az SZHSZ Királyság 11 984 911 lakosából 467 658 volt magyar, akiknek döntő többsége, 378 107 fő a Vajdaságban élt. (Szerbiában 2532 magyar lakott, Montenegróban 17, Bosznia-Hercegovinában 2557, Dalmáciában 68, Horvátországban 71 928, Szlovéniában pedig 14 429 volt a magyarok létszáma.) Az egész jugoszláviai magyarság több mint fele tehát a Bácskában volt található. Az 1931-es népszámlálás nemzetiségi adatait hivatalosan ugyan nem hozták nyilvánosságra, a *Politika* című belgrádi lap 1933. május 16-ai száma azonban részadatokat közölt az összeírásból. Eszerint a jugoszláv impérium 1921 és 1931 között eltelt tíz esztendeje alatt a magyarság összlétszáma 1858 fővel csökkent. Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a Vajdaságban, tehát a Baranyában, Bácskában és Bánátban élő magyarság létszáma az 1910-es adatokhoz képest 420 910 főről 1921-re 378 107 főre, 1931-ben pedig 368 646 főre csökkent.⁷

⁷ A magyarság létszámának alakulására l. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Külügyminisztérium Békeelőkészítő osztály iratai. XIX-J-1-j-2.1.-jugoszláv-szovjet-1946; XIX-J-1-j-IV-107-1945-46; 47.

A Jugoszláviához csatolt területek alapvetően mezőgazdasági jellegűek voltak, döntő részük jó minőségű szántó, amelyen elsősorban gabonát, ezen belül is főként kukoricát és búzát termesztettek, de fontos terméknek számított a kender is. A lakosság nemzetiség szerinti társadalmi megoszlására pontos adatokkal nem rendelkezünk, az elcsatolt Délvidék egészére azonban igen. Az 1931-es jugoszláv adatok szerint a mezőgazdaság foglalkoztatta az itteni lakosság 71,2%-át. A 20-as évek elején az iparban foglalkoztatottak létszáma mindössze 8224 fő volt. A kendergyárak például 1000 főt, a téglagyárak 800 főt, a gőzmalmok és selyemfonodák 700-700 főt alkalmaztak. Az építőiparban, a vasútépítéseken és az ármentesítési vállalatoknál további 1200 alkalmazott dolgozott. Önálló iparos 44 705 fő, önálló kereskedő pedig 14 472 fő volt.⁸

A Délvidék az első világháború előtt nem alaptalanul fonódott össze a gondtalan jóléttel, a gazdagsággal. Földje valóban dúsan termett, búzája, lovai messze földön a mulatós, jovialis, gazdag földesúr, a magyar nábob képzetét idézték fel. Ez a valós társadalmi gondokat elfedő virtuális világ azonban elfedte az 1914 előtti Magyarország vezetői körei előtt azt, hogy a Délvidék már régóta nemzetiségi terület volt. Ennek ellenére lakói biztos kormánypárti szavazóknak számítottak, a 48-as alapú ellenzékiesség igen gyorsan átadta helyét a 67-es politika támogatóinak. A nagy délvidéki földbirtokok a Chotek, a Vojnits, a Dungyerszki, a Fernbach, a Lebach családok tulajdonában voltak, a Habsburgok Frigyes főhercegi ága pedig Baranyában birtokolt két nagy uradalmat. A középbirtokok főként német, szerb és bunyevác kézben voltak, a magyarság nagy része törpebirtokos, gazdasági cseléd, ipari és mezőgazdasági munkás volt. Szellemi értelemben ez a terület magyar szempontból végvidéknek számított – Újvidék nem a magyar, hanem a szerb szellemi élet központja volt. A Monarchia 1918 őszén kezdődött felbomlásával párhuzamosan a Délvidéken is megindult a nemzetiségek, elsősorban a délszlávok szervezkedése. Az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács már november első napjaitól azon munkálkodott, hogy „a magyarországi szerbek és a többi délszlávok segítségére legyen abban, hogy jogaikhoz hozzájussanak a népek önrendelkezési joga alapján, amit az egész kultúrvilág elismert”.⁹

⁸ MOL XIX-J-1-a-IV.107-1945-46.

⁹ Lazar Rakić: Jaša Tomić (1856-1922). Novi Sad, 1986. 289. A kérdésre bővebben I. Kővágó László: A magyarországi délszlávok 1918-1919. Budapest, 1965.

Jaša Tomić, az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács vezetője, a magyarországi szerb Radikális Párt alapítója és ideológusa, a Vajdaság Magyarországon belüli autonómiájának korábbi lelkes híve a reguláris szerb csapatok november 9-ei bevonulását már „a régi szerb álom” beteljesülésének nevezte.

1918. október végén–november elején tehát a Délvidéken összehozták a régi magyar közigazgatás, a Károlyi-kormány pedig a belgrádi konvenció előírásai ellenére sem tudta megtartani itt a magyar közigazgatást.

Két nappal a szerb hadsereg újvidéki bevonulása után, november 11-én néhány tekintélyes vajdasági és zágrábi politikus titkos megbeszélést folytatott Belgrádban a szerb kormány megbízottaival. A szerb kormány, különösen Nikola Pašić miniszterelnök, támogatta Jaša Tomić javaslatát, hogy hívják össze a nemzetgyűlést (narodna skupština), amely kimondja majd a Vajdaság csatlakozását a Szerb Királysághoz. Az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács az egyesülés módja körül Zágrábbal kialakuló vita miatt önállóan, a horvátoktól függetlenül cselekedett.

Annak ellenére, hogy a zágrábi Nemzeti Tanács 1918. november 24-én kimondta a Vajdaság nevében is a délszláv földek egyesülését, másnap, november 25-én az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés elfogadta Jaša Tomić javaslatát, és kimondta a Bánát, Bácska és Baranya elszakadását Magyarországtól és csatlakozását a Szerb Királysághoz. Együttal felkérték a szerb kormányt, hogy képviselje érdekeiket a párizsi béketárgyalásokon. Tomić javaslatára a nemzetgyűlés külön határozatot hozott, hogy a „határaink között megmaradó nem szerb és nem szláv népeknek biztosíttatnak mindazon jogok, amely jogok által mint kisebbség nemzeti létüket megőrizni és fejleszteni óhajtják”.¹⁰

A gyűlés 757 küldöttéből 750 volt szláv (578 szerb, 84 bunyevác, 62 szlovák, 21 ruszin, 3 sokác, 2 horvát), a németeket 6, a magyarokat pedig mindössze 1 küldött képviselte.

A Nagy Nemzetgyűlés által megválasztott Nagy Nemzeti Tanács létrehozta a terület igazgatási feladatait ellátó Bánát, Bácska, Baranya Nemzeti Igazgatóságot (Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju), amelynek elnöke Joca Lalošević lett. A 11 „miniszteri tárcát” ún. megbízottak látták el.

¹⁰ Arhiv Vojvodine (a továbbiakban: AV) Narodna uprava za Banat, Bačku u Baranju. F. 76. 22/1918. A kérdésről részletesen ír *Ljubomirka Judin*: O radu Narodne uprane za Banat, Bačku i Baranju 1918–1919. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. br. 51. 1968.14–25.

A Nagy Nemzeti Tanács december 4-ei határozata értelmében a Nemzeti Igazgatóság átvett minden közigazgatási feladatot, új főispánokat nevezett ki, elfogadta az új hatalom által megkövetelt hűség- eskü szövegét. Annak ellenére, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság első kormányának miniszterelnöke, Stojan Protić már december 20-án követelte a vajdasági regionális kormány, azaz a Nemzeti Igazgatóság lemondását, a regionális kormány 1919. március 11-éig folytatta munkáját. A Magyarországtól elcsatolt területek igazgatását ezután Belgrádba helyezték át, de külön ügyosztály, a Bácska–Bánát–Baranya ügyosztály hatáskörébe utalták.

A békeszerződés aláírásáig a magyar kormányok politikája arra irányult, hogy ne hagyjanak kétséget a szerbek által megszállt délvidéki területek közjogi hovatartozását illetően. Változatlanul jogot formáltak a közigazgatás, a törvénykezés, az iskoláztatás fenntartására, irányítására, az adószedés és katonai sorozás jogára, abban az ekkor már hiú reményben, hogy Horvátországot leszámítva a déli területeket sem fogják elcsatolni Magyarországtól. 1919. szeptember végéig a délvidéki tisztviselőket is arra biztatták, hogy tagadják meg az új hatalom által követelt hivatali esküt és továbbra is csak Budapest utasításainak engedelmeskedjenek. Szeptember végén a Friedrich-kormány már úgy módosította álláspontját, hogy ettől kezdve nyílt ellenállás csak Erdélyben kívánatos, a Felvidéken és a Délvidéken „látszólagos beilleszkedésre” utasította a tisztviselői kart. A Huszár-kormány az 1920. január 3-ai minisztertanácson, tehát még a magyar békedelegáció Párizsba érkezése előtt Bleyer Jakab kisebbségi miniszter javaslatára már úgy határozott, hogy a tisztviselők valamennyi elcsatolt területen letehetik a hűségesküt, de ha az illető tisztviselő „lelkiismerete” ezt nem engedi meg, továbbra is megtagadhatja annak letételét. A döntést azzal indokolták, hogy a magyarság érdeke megkívánja, hogy a tisztviselők a helyükön maradjanak, annál is inkább, mivel „az állam pénzügyi forrásai nem lesznek elegendők arra, hogy elszakadt véreink megélhetését a megcsonkított Magyarország területén biztosíthassák”. A minisztertanács szükségesnek érezte azt is leszögezni, hogy a hűségesküt letevő tisztviselő „társadalmi bojkott alá nem vonható és azt neki szemrehányásul későbbi időben nem lehet felvetni”.¹¹

¹¹ MOL K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Mt. jkv.). 1920. jan. 3.

A Nemzeti Igazgatóság november 26-ai határozata értelmében az oktatás a kisebbségek anyanyelvén folyhatott tovább. A Nemzeti Igazgatóság első intézkedései közé tartozott ugyanakkor minden olyan gyűlés, szervezkedés betiltása, amely megítélésük szerint a „rég Magyarországra integritásának irányába hat”.¹² A falusi zsidók közeli városokba történő beszivárgására hivatkozva megtiltották, hogy a zsidók elhagyják lakóhelyüket. December elejétől megkezdődött a magyar tisztviselői kar leváltása. Először a magyar főispánokat, polgármestereket és jegyzőket váltották le, s helyükre kizárólag szlávokat, főként szerbeket neveztek ki. Súlyos gondokat okozott mind a lakosságnak, mind az új hatalomnak, hogy Budapest utasítása értelmében az igazságszolgáltatásban dolgozók megtagadták a hűségeskü, nem ismerték el a Nemzeti Igazgatóságot és hónapokra bezűntették tevékenységüket. Az ítélezés nyelve egyébként kezdetben továbbra is a „felek nyelve” volt, a törvénykezés pedig továbbra is a magyar törvények alapján folyt. A bíróságok, ügyészségek engedtlensége miatt katonai bíróságokat állítottak fel a polgári peres ügyek vitelére. 1919. október 21-én pedig bevezették a rögtönítélő bíráskodást „a bűntények, a fosztogatások körében elkövetett emberölések, a gyilkosságok, rablások, gyűjtogatások és árvíz előidézése” miatt.¹³

A délvidéki hivatalnokok bizonytalanságát csak fokozták a magyar fővárosból érkező egymásnak ellentmondó hírek, utasítások. Előfordult, hogy ugyanabban a kérdésben más utasítást adott a közoktatási és megint mást a belügyminisztérium. A szerb megszállók pedig egyenesen árulásnak tekintették, ha egyes hivatalok kapcsolatot kerestek Budapesttel.

A vasutak 1920 elejéig valóságos corpus separatumot képeztek a szabadkai vasút-igazgatóság területén. A vasutasok a fegyverszüneti egyezmény értelmében 1920 januárjáig a magyar állam alkalmazottai maradtak, fizetésüket is innen kapták, amit a szerb hatóságok lényegében elismertek, a vasút jövedelmeit a magyar államkasszába fizették be, kinevezésekről, előléptetésekről továbbra is a Magyar Államvasutak vezetői döntöttek. A Délvidékkel történő kapcsolattartás egyik fontos bázisát így az itteni vasutasok alkották.

Nemcsak a Bánátban, de a Bácskában is a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetei, valamint a szakszervezetek által szervezett sztrájk-

¹² AV Narodna uprava za BBB. F. 76. 23/1918.

¹³ Uo. 14/1919.

kok nem pusztán szociális követeléseket fogalmaztak meg, de mint az 1919. február 21-én Szabadkán, Temesváron és Pécsen a Vasutasszövetség és a Közalkalmazottak Szövetsége által szervezett sztrájk bizonyítja, magyar *nemzeti* célokért is kiálltak. Követelték a magyar közigazgatás visszaállítását, a magyar sajtót is sújtó cenzúra eltörlését, a magyar színház és mozik működését betiltó rendelet visszavonását, a gyakran alkalmazott büntetési forma, a botozás megszüntetését, a tüntetések és sztrájkok miatt szedett német és magyar túsok szabadon bocsátását, a hűségeskü eltörlését, az elbocsátott magyar tisztviselők visszavételét stb.¹⁴ A december 5-én elrendelt sorozással szemben különösen a Délvidék német, de magyar községeiben is spontán, esetenként fegyveres összetűzésig fajuló ellenállás bontakozott ki. Emiatt 1920. március 14-én a jugoszláv belügyminisztérium a „magyar agitáció” megakadályozására hivatkozva elrendelte a nem szláv lakosság fegyvereinek elkobzását, rendőri felügyelet alá helyezte az osztrák-magyar hadsereg volt tisztjeit, utazási korlátozásokat vezetett be Magyarországra, betiltotta a „megbízhatatlan elemek” összejöveteleit, beleértve a családi összejöveteleket is, a „nem e vidékre” való tisztviselőket tömegesen tették át a határon, a többieket rendőri felügyelet alá helyezték, kijárási tilalmat vezettek be, s végül azokban a községekben, ahol többségében magyarok és németek laktak, túsokat szedtek.¹⁵ A túsok lakhelyükön szabadon mozoghattak, de életükkel feleltek minden „felfordulásért”. A bánáti Fehértemplomon (Bela Crkva) például a polgármester arra kötelezte a 46, zömmel német túszt, hogy házról házra járva olyan nyilatkozatot írassanak alá minden családfővel, amelyben garantálják, családjuk nem vesz részt semmiféle államellenes tevékenységben, és fegyvert sem rejtegetnek.¹⁶ A magyarok és németek egyes helyeken – Ószivácon (Sivac, Eimannsruh), Kulán

¹⁴ Danilo Kecić: Forradalmi munkásmozgalom Vajdaságban 1917–1921 között. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980. 124–132.; *Szűts Emil*: i. m. 31–39.

¹⁵ AV Torontalsko-Temiška županija 1918–1927. F. 77. 93/1920; *Zastava*, 1919. jan. 21., 30.

¹⁶ A katonai behívások miatt 1921-ben éles kritika érte Milivoje Zečević honvédelmi minisztert, mivel Károly második királypuccsa miatt télen, rendkívül zord időben rendelte el a sorozást, és a behívottak közül sokan megbetegedtek, illetve meghaltak. Az ellenzék egyenesen a miniszter bíróság elé állítását követelte. Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938. Knjiga prva (1921–1930). Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb. 1986. Az 1921. évi jelentés. 84.

(Kula), Veprődön (Veprovac, Krušćić), Cservenka (Crvenka), Zomborban (Sombor) és Szabadkán (Subotica) – tömegesen tagadták meg 1920 márciusában a bevonulást. A Zombor felé, a főispánhoz igyekvő, kaszákkal, kapákkal felfegyverkezett 4-5 ezer fős tömeg megütközött a szerb katonasággal, és a korabeli jelentés szerint „körülbelül” tíz halottja és negyven sebesültje volt az összetűzésnek. Kiskéren (Pribičevičevo, Kleinwiesen, Bačko Dobro Polje) 120 bevonulást megtagadó férfit tartóztattak le, akiket vagy pénzért válthattak ki családjuk, vagy „pincébe zárták őket, ahol bokáig vízben állnak és naponként félholtra verik őket”. Torzsán (Torža, Savino Selo, Torschau) a csendőrség és a lakosság összetűzésének 15 halottja és mintegy 20 sebesültje volt. Kulán a szülőket botozták meg, ha fiuk nem tett eleget a behívóparancsnak.¹⁷

Ilyen hangulatban kezdődtek meg izgatás és hazaárulás címén az első letartóztatások, majd perek annak ellenére, hogy a terület ekkor még jogilag Magyarországhoz tartozott.

Az 1920. április 16-án kezdődő országos jugoszláviai vasutas-sztrájkhoz a szabadkai vasútigazgatóság magyar vasutasai is csatlakoztak, de részt vettek benne a román megszállás alatt lévő magyar területek vasutasai is. A magyar vasutasok a sztrájkot elsősorban a készülő igazságtalan békeszerződés elleni tiltakozásnak szánták. Az országos sztrájkot Sándor régens rendelete alapján pár nap alatt úgy törték le, hogy két hónapos katonai szolgálatra hívták be a hadköteleseket. A szabadkai vasútigazgatóság területén ez mintegy kétezer vasutast érintett, ezenkívül 1500 főt elbocsátottak. A szerb sajtó hol irredenta, hol kommunista jellegűnek minősítette a sztrájkot. Sajátos színt adott a szabadkai eseményeknek a helyi rendőrlaktanya elleni támadás, amelynek két rendőr áldozata volt. A szabadkai egykori magyar rendőrkapitány belügyminiszterhez intézett korabeli jelentése szerint a támadást az váltotta ki, hogy a régi rendőrségi állomány helyét „szerb és bunyevác söpredék, analfabéta elemek” foglalták el, akik inzultálták, ok nélkül tartóztatták le a magyarokat, gyakran félholtra verték őket. „A szerbek által megszállott Szabad-

¹⁷ MOL K-26. A miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai 1867–1944. 1920-XLI-994. Az iratot közli: Magyarok kisebbségben és szörványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Szerk. Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 421–425. (A továbbiakban: Magyarok kisebbségben és szörványban.)

kán a magyarság helyzete a megszállás napja óta fokozatosan súlyosbodott, s már folyó év (1921) április hó folyamán a megszálló csapatok, valamint a szerbek által kreált városi szláv hatóság részéről céltudatosan kifejtett hallatlan erőszakosságok következtében szinte elviselhetetlenné vált, s jelenleg fékevesztett terror uralkodik. A »Sokol« egyesületnek szabadkai szláv elemekből összeverődött tagjai katonai támogatással tüntető felvonulásokat rendeznek, s ily tüntetések alkalmával »vesszenek a magyarok« kiáltások mellett a magyar kereskedők kirakatait beverik, minden kereskedőt, vendéglőst kényszerítenek arra, hogy táblát függesszenek ki a következő tartalmú szerb nyelvű felírással: »beszéljétek a mi nyelvünket«. Ugyanilyen feliratokkal látták el a villamoskocsikat is. Újabban pedig az utcák magyar tábláit pusztítják el, s helyükbe szerb táblákat, szerb utcaelnevezéssel helyeznek el. Így az elmúlt napokban többek között a Kosuth utcát elnevezték Sándor régens utcának. A város képe külsőleg teljesen átalakult, egyetlen magyar címtábla nem látható, a város külső képe visszatükrözi a balkáni megszállók hú képmását, mindegyik pizsok, rendetlenség, s Szabadka mai külső képe inkább emlékeztet Üszkübre (Skopje), mint egy szépen fejlődésnek indult magyar vidéki városra”¹⁸ – írta a főkapitány. A rendőrlaktanya elleni támadás miatt több száz szabadkai tartóztattak le, akik közül például Bács Béla helyi földbirtokos nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegetést, és kiugrott a városháza emeleti ablakából. Halálugrásának a jelentést készítő rendőrfőkapitány szemtanúja volt.

1919 elejétől, az új délszláv állam határait kijelölő párizsi tárgyalások kezdetétől tömegessé vált a magyar tisztviselők elbocsátása, amit főként a hűségeskü megtagadásával indokoltak. A fent idézett rendőrkapitány elbocsátása is emiatt történt. Az SZHSZ Királyságban két alkalommal követelték meg a hűségeskü. Először 1918 novemberében a Nemzeti Igazgatóságra, másodszor az új, 1921-es alkotmányra kellett felesküdni. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-ai rendelete értelmében az eskü letétele nem érintette a tisztviselők állampolgári hovatartozását, de annak megtagadása azonnali elbocsátással járt. A Nemzeti Igazgatóság, olvashatjuk az említett határozatban, „nem gördít akadályt” az elbocsátottak Magyarországra tör-

¹⁸ MOL K-26. 1920-XLI-994., 4209., 5859. Az iratot közli Magyarok kisebbségben és szórványban. 425–429. Az ún. szabadkai felkelésre és vasutassztrájkra bővebben I. Šandor Mesaroš: Položaj madjara u Vojvodini 1918–1929. Novi Sad, 1981. 83–84.

ténő átköltözése elé, de „nem garantálja, hogy a katonai parancsnokság a katonai érdekek szempontjából, forgalmi okokra hivatkozva a legfontosabb személyi szükségleteken túlmenő szállításokat is engedélyezni fog”.¹⁹ A gyakorlatban ez azt jelentette, amint a húségeskűt megtagadó 58 zombori vármegyei tisztviselő esete is bizonyítja, hogy úgy dobták őket át a határon, hogy még legszükségesebb ingóságait sem vihették magukkal. A magyar kormány hiába tiltakozott a szövetségszövetségi katonai misszionál, a tömeges kitoloncolás mindennapos gyakorlat maradt.²⁰ Egyre szaporodtak az irredentizmus, az államellenes magatartás miatti letartóztatások, a nemcsak a tisztviselőket érintő kiutasítások. Az elbocsátások miatt a délvidéki közigazgatásban súlyos zavarok keletkeztek, az új állam nem tudta a régi közigazgatási, tanítói, igazságszolgáltatási, rendőri, csendőri erőket szakmailag képzett délszláv tisztviselőkkel pótolni. Különösen az első esztendőkből a kinevezések szinte egyetlen szempontja a szláv származás és a politikai megbízhatóság volt, s az új elit egyébként is ingatag tekintélyét a szakszerűtlenség, a korrupciós botrányok csak tovább gyengítették. Az egyik leghírhedtebb korrupciós ügy a Bács megyei alispán, Mojzes Stojkov nevéhez fűződik. Stojkov, aki korábban ortodox pápa volt, a bajai háromszög szerbek által történő kiűritések elhajtott marhákkal üzletelt, és a pénzt elsikkasztotta.

A délvidéki, felvidéki, erdélyi 350–400 ezer kiutasított menekült magyarországi befogadása egyre súlyosabb, már-már megoldhatatlan feladat elé állította a magyar hatóságokat. 1921. július 23-án a Bethlen-kormány számos, ezt megelőző korlátozó intézkedés bevezetése után a menekültek beköltözésének ideiglenes betiltásáról rendelkezett, majd többszöri határidő-módosítás után a tilalom határidejét 1922. március 31-ig meghosszabbította.²¹

A Magyarország által 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel a délvidéki magyarság minden addigi reménye szertefoszlott a terület hovatartozásának kérdésében. Ettől kezdve szembe kellett nézniük a szerb katonai megszállás, és az új állam eddig ideiglenesnek hitt, átmenetinek remélt közigazgatása nemcsak délszláv, de magyar oldalról is nemzetközi megerősítést nyert, tartósan kell vele számolni. Mint ismeretes, a békeszerződések a határok pontos meghúzását az illető államok tagjaiból és a szövetséges hatalmak

¹⁹ AV Narodna uprava za BBB. F. 76. 21/1919.

²⁰ MOL K-26. 1920-XLI-4209; 8202.

²¹ MOL K-26. 1920-XLIII-11 206., 9140.

képviselőiből álló határmegállapító bizottságokra bízta, amelyek persze már csak a részletekben dönthettek. Magyar–jugoszláv relációban a határrendező bizottság 1921 augusztusa és 1922 májusa között végezte munkáját. A demarkációs vonalhoz képest összesen 34 000 kat. holddal került több Magyarország déli határai közé, ezenkívül a Vend-vidék 26 községének, Alsólendvát is beleértve, Magyarországhoz csatolását javasolta a bizottság a Népszövetségnek.²² Ennek a 17 000 lakost magában foglaló 37 000 kat. holdnyi területnek a visszacsatolására azonban nem került sor.

Nemcsak a vesztes államokkal kötött békeszerződések tartalmaztak kisebbségvédelmi klauzulákat, hanem az újonnan megalakult államokat külön-külön is kötelezték a főhatalmak a kisebbségvédelmi szerződés aláírására. Jugoszlávia hosszas huzavona után végül is 1919. december 5-én, az osztrák békeszerződés elfogadásakor deklarálta, hogy minden fenntartás nélkül elfogadja az SZHSZ Királyság és a főhatalmak közötti kisebbségvédelmi szerződést.²³ A szerződés a délszláv állam egész területére vonatkozott, kivéve a 9. cikkelyt, amelynek érvénye csak az 1913. január 1. után szerzett területekre terjedt ki, vagyis az albánokra és macedónokra nem. Ez a cikkely kötelezte a kormányt, hogy biztosítsa a kisebbségek anyanyelvi oktatását, s előírta, hogy az oktatási, a vallási, a jótékony célokra fordított állami költségvetésből arányos részt biztosítsanak a faji, vallási és nyelvi kisebbségek ilyen jellegű jogainak gyakorlásához. A kisebbségvédelmi szerződések tartalmazták a kisebbségek optálási jogát is. Ez azt jelentette, hogy az egyén dönthetett arról, fel kívánja-e venni az új állampolgárságot vagy a régit tartja meg, azaz nem az új államok döntöttek arról, megadják-e az állampolgárságot. A belgrádi kormányok, egyedül az utódállamok közül, az optálási jog miatt 1922. július 26-áig, annak lejártáig megtiltották a magyaroknak a politikai, kulturális szervezkedést, s választójogukat sem gyakorolhatták. A Svetozar Pribičević belügyminiszter által aláírt jugoszláv optálási rendelet sze-

²² Vassel Károly: A déli végek elhatárolása a trianoni szerződés szerint a magyar–jugoszláv határrendező bizottság által. (Összefoglaló bizalmas jellegű jelentés.) Szeged, 1922. 29. Vassel vezérkari ezredes a magyar delegáció vezetője volt. A bizottság vezetője az angol David Cree ezredes volt. Francia, olasz és japán tagok mellett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot J. Voine Colak Antić ezredes képviselte.

²³ A kérdést részletesen tárgyalja Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas, Budapest, 1989. A jugoszláv kisebbségvédelemre I. a 94–98. oldalakat.

rint azok, akik 1910. január 1-jén a volt Osztrák–Magyar Monarchia azon magyarországi részein éltek, amelyek az SZHSZ Királysághoz kerültek, az új állam teljes jogú állampolgárai lettek. Azoknak, akik illetőségi jogukat ezután szerezték meg, kérvényezni kellett állampolgárságukat. A rendelet szabályozta a magyarországi délszlávok az SZHSZ állam javára történő optálásának mikéntjét is.²⁴ Az optálás jogával élőket mind az SZHSZ Királyságban, mind pedig Magyarországon súlyos atrocitások érték. A délvidéki optált tisztviselőket például gyakran elbocsátották állásukból, sokakat az optálási határidő lejárta előtt mondvasínált okokra hivatkozva kiutasítottak, ügyvédi irodáik élére szláv gondnokokat neveztek ki stb. Az anyaországi fogadtatás sem volt túlságosan barátságos, súlyos elhelyezkedési, egzisztenciális gondjaik voltak, vagonjaikat gyakran ide-oda tologatták a határon. 1924 után az optánsok csak akkor telepedhettek le Magyarországon, ha lemondtak az anyaországgal szemben támasztott minden követelésükről. Nem várt jobb sors a Magyarországról a jugoszláv állam javára optált, zömmel ortodox szerbekre sem. Jelentős részüket Macedóniában és Koszovóban telepítették le, ahol nem tudták megszokni a korábbtól eltérő kulturális, gazdálkodási környezetet, a rossz közbiztonságot, s tömegesen hagyták el kijelölt lakhelyeiket.²⁵ A magyar kormány a menekülthullám okozta egyre súlyosabb gondok miatt, valamint az elcsatolt területek magyar etnikai jellegének megőrzése érdekében a délvidéki magyarokat is maradásra biztatta. A jugoszláviai magyar menekültek, kiutasítottak és optáltak számára vonatkozóan meglehetősen eltérő adatok állnak rendelkezésünkre. Egyes adatok szerint 1918 és 1921 között 39 272 fő menekült vagy települt át Magyarországra.²⁶ Az Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint 1918 és 1924 között 44 903 fő hagyta el Jugoszláviát. A legtöbben 1919-ben (19 239) és 1920-ban (10 551) jöttek át, 1924-ben már csak 385-en hagyták el a délszláv állam területét.²⁷ A menekültek, kiutasi-

²⁴ MOL K-26. 1922-XLI-854.

²⁵ *Hírlap*, 1924. szept. 26.; MOL K-26. 1922-XLI-8320. Magyarországról 14 500 szerb optált Jugoszláviába, Baja környékéről 1731 fő, Battonyáról 984 fő stb. A „civilizációs” céllal Kelet-Macedóniába telepített battonyai szerbek kálváriájára l. *Milan Micić*: *Odiseja batanskih srba*. Zrenjanin, 2003.

²⁶ MOL Filmtár. A Békeelőkészítő osztály iratai, 12 486. 211. cím. 14. f. A kiutatisági rekordot minden bizonnyal egy martonosi nyugalmazott erdőfőtanácsos, Hoosz Kázmér tartotta, akit 26-szor utasítottak ki, a magyar hatóságok pedig mindannyiszor visszatoloncolták Jugoszláviába.

²⁷ *Thirring Lajos*: Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztika Szemle*, 1938. 4. sz. 390.

tottak, optáltak társadalmi összetételéről nincsenek pontos adataink. Van olyan forrás, amely szerint köztük 8511 fő volt köztisztviselő, a többiek pedig elsősorban tanárok, tanítók, szellemi szabadfoglalkozásúak voltak, azaz ugyancsak a középrétegekből kerültek ki.²⁸

Az optánsok kiköltözésének határidejét a két ország többszöri módosítás után végül is 1930. november 1-jéig hosszabbította meg.²⁹

²⁸ MOL Filmtár 12 486. 210. cím. 21. f. *A. Sajti Enikő*: Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarok társadalomszerkezetére. *Limes*, 2002. 2. sz. 41–50.

²⁹ AV Banska uprava Dunavske banovine. II. Upravno odeljenje 1928–1941. F. 126. II. 77 334/1930; Torontalsko-Temiška županija 1918–1927. F. 77. 1256/1923.

A Magyar Párt megalakulása és tevékenysége, 1922–1929

Amikor 1918. november 3-án a Monarchia és az antant megbízottai aláírták a tűzszünetet, a Zágrábban megalakult (október 5–6.) Nemzeti Tanács már kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot (október 19.), valamint kinyilvánította egyesülési szándékát Szerbiával és Crna Gorával. Tíz nappal később a horvát szabor (parlament) is kimondta Horvátország elszakadását Ausztria–Magyarországtól, valamint csatlakozását a Nemzeti Tanács által kikiáltott államhoz.

A Nemzeti Tanácsot alkotó Szlovén Néppárt, Horvát Jogpárt és a Szerb–Horvát Koalíció pártjai között megoszlottak a vélemények az egyesülés módjáról. A horvátországi szerbeket tömörítő Szerb–Horvát Koalíció, Svetozar Pribičević vezetésével a gyors, szerb centralista egyesülés híve volt, míg a horvát és szlovén politikusok a két állam föderalista viszonya mellett érveltek. November elején úgy tűnt, van remény a horvát államiság elismertetésére. November 9-én Genfben a Monarchia délszlávjai tömörítő, a Szlovén–Horvát–Szerb Állam érdekeit képviselő Jugoszláv Bizottság, valamint Nikola Pašić szerb miniszterelnök között megállapodás jött létre, hogy az új állam alkotmányos jogi vitáinak lezárásáig egy *duális felépítésű átmeneti államszerkezetet* hoznak létre, amelyben a kül-, a had- és a tengerészeti ügyeket az egyes államrészek (Szerbia és a Szlovén–Horvát–Szerb Állam) közösen intézik, más kérdésekben viszont megőrzik önállóságukat. Horvátország, azaz a Szlovén–Horvát–Szerb Állam maga is föderatív állam lett volna. Ezt a megállapodást Belgrád azonban nem fogadta el, Pašić lemondásra kényszerült, és az egyre súlyosabb belső problémákkal küzdő, valamint a nemzeti céljait Olaszországtól féltő zágrábi Nemzeti Tanács végül is elfogadta a szerb Karadorđević-dinasztia vezetésével elképzelt, lényegében centralista egyesülés feltételeit. Ehhez a Vajdaság mellett, amelyre korábban már utaltunk, a cetinjei (Crna Gora) nemzetgyűlés is csatlakozott, megfosztva egyúttal trónjától Nikola Petrović montenegrói királyt.

Napjainkban, a második Jugoszlávia széthullása után sokan hajlamosak az egységes délszláv államot (1921-ig Szerb–Horvát–Szlovén Királyi Állam, 1921–1929 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, 1929–1941 Jugoszláv Királyság) „mesterséges képződménynek”, kizárólag az „antant kreatúrájának” tekinteni. Úgy véljük, hogy ez az

álláspont a történelmi események olyan leegyszerűsítésén alapul, amely fontos korabeli tényezőkről, folyamatokról egyszerűen nem vesz tudomást.

A délszláv népek körében a nemzetfelfogásoknak történetileg *két alaptípusa* alakult ki: a jugoszlavizmus és a délszláv népek önálló nemzeti fejlődését hangsúlyozó nacionalizmusok. A jugoszláv ideológiák (a horvát illírizmus és a nagyszerb programot magába integráló szerb jugoszlavizmus) a kétségkívül létező, majd tudatosan is fejlesztett nyelvi-etnikai, kulturális rokonságon alapultak, de már kezdettől másként (föderalizmus versus centralizmus) képelték el a délszláv népek állami, politikai egyesülését. A más utakon induló szlovén nemzeti mozgalom vezetői az első világháború végére szintén elfogadták a szlovén nemzeti kérdés megoldásának összjugoszláv variánsát. A történelmi események sajátos összjátéka következtében a soknemzetiségű Monarchia felosztását, a délszláv népek önrendelkezését *nem* az önálló nemzeti ideológiák (horvát, szerb, szlovén stb.) alapján követelték, azok háttérbe szorultak. A korszak egyik uralkodó gondolata, az *önrendelkezés* délszláv vonatkozásban sajátos, *kollektív értelmezést* kapott (lásd az egységes csehszlovák nemzetfelfogást), amelyet nem csupán a nemzetközi politikacsinálók pártoltak, de a délszláv nemzetek politikai és kulturális elitjének elsőprő többsége is támogattott ekkor.

Jugoszlávia tehát nem egyszerűen egy mesterséges, „versailles-i tákolmány” volt, ahogyan azt ma a szerb, a szlovén és a többi délszláv nép történetírása ábrázolja, hanem egy olyan állam, amelyben mindegyik délszláv „törzs”, nemzet a közös politikai érdekközösségen, azaz a közös állam keretei között képzelte el saját „törzsi” fejlődését, nemzeti érvényesülését is. A nemzetek homogenizációját, integrációját valló demokratikus jugoszlavizmus, a „háromtörzssű egy nemzet” federalista változata az új államban nem jutott domináns kormányzati politikai lehetőséghez, már csak azért sem, mert a monarchiával szemben egyértelműen „népi”, sőt horvát köztársasági vonásai voltak. A jugoszlavizmus egyébként koránt sem egységes szerb variánsa mélyen gyökerezett a még a 19. század 40-es éveiben megfogalmazott szerb nemzeti külpolitikai programban, amely a szerbek által lakott területek „begyűjtésének” gondolatát fogalmazta meg (Ilija Garašanin szerb külügyminiszter *Načertanije* [Tervezet] c. munkájáról van szó). A formálódó szerb állam vezető rétegei royalisták voltak, a szerb királyi Karadordević-dinasztia uralmának elismerése nemzeti gondolkodásuk fontos elemét képezte. A köztársasá-

gi gondolatkör a szerb baloldal körébe szorult vissza. A szerb jugoszlavizmus a centralizált állam szerepét hangsúlyozta, ami adott esetben a szerb hatalmi elit dominanciáját jelentette. Az államot létrehozó nemzetek vezető körei az egyesülés előtt nem bocsátkoztak komoly alkudozásba az állam belső felépítésének kérdésében. Az egyetlen ilyen megállapodás (1918. november, Genf), mint láttuk, hajótörést szenvedett a szerb kormánykörök ellenállásán.

Ma is érvényes a megállapítás, hogy az olasz területi aspirációktól, valamint a háborút és a Monarchia szétesését követő belső anarchiától, a társadalmi forradalomtól való félelem a szlovén, de különösen a horvátországi politikai erőket a szerb hadsereg, a bürokrácia és a dinasztia védőszárnyai alá kergette.

A vitás államjogi kérdéseket végül is a később összehívandó alkotmányozó nemzetgyűlésre bízták. A horvát és szlovén politikai erők nem alaptalanul reménykedtek abban, hogy a szerb állam egyik legdemokratikusabb intézménye, az általános (férfi) választójog révén az őket megillető arányban foglalhatnak helyet az új skupštinában (képviseelőházban), és alkalmuk lesz a föderáció szellemében hatást gyakorolni az állam belső struktúrájára. Reményeikben azonban súlyosan csalódtak. Már az 1918–1921 közötti provizórium belpolitikai eseményei is mintegy megelőlegezték a szerbek vezető politikai, közigazgatási szerepét, valamint az államélet minden területét előntő politikai intoleranciát. Az 1921. június 28-án elfogadott Szent Vitus-napi (vidovdani) alkotmány pedig, az 1920. novemberi parlamenti választások erőviszonyait meghazudtolva, politikai alkuk révén a horvát képviselők nélkül szentesítette az új állam centralista felépítését. Ettől kezdve Jugoszlávia története a centralizmus és a föderáció erőinek küzdelmeként s – ami ezzel elválaszthatatlanul összefonódott – a délszláv nemzetek egymással vívott harcaként is leírható.

A politikai élet tagoltságát az jellemezte, hogy a politikai pártok nem elsősorban programpártok, hanem nemzeti pártok voltak, hatókörük is nagyjából azonosítható volt egy-egy nemzettel. Így volt ez még akkor is, ha tudjuk, hogy egyes pártok, főként a szerbiai gyökérűek, így például a Radikális Párt és a Demokrata Párt, összállami, összjugoszláv mezben szerepeltek.

Az egymással is rivalizáló fenti két párt, valamint a szerb udvar egyik legfőbb politikai problémája az volt, hogyan akadályozza meg, hogy az ellenzéki Horvát (Köztársasági) Parasztpárt országos méretekben is az ellenzéki erők gyűjtőpártjává váljon.

Az 1881-ben alapított Szerb Népi Radikális Párt a délszláv állam megalakulásának idejére már elvesztette parasztpárt jellegét, bár a szerbiai parasztok még ezután is zömmel rájuk szavaztak. Az SZNRP a 20. század elejétől fokozatosan a szerb államhoz kötődő szerb elit és középosztály pártja lett, amely erőteljesen jelenítette meg a délszláv államon belül is a nagyszerb nemzeti programot. Paraszti, partriarchális gyökerei már reménytelenül elsorvadtak: egy erős, centralizált monarchia szükségességét hirdették. A nemzeti unitarizmus mellett ugyanakkor – s a vidovdani alkotmány is ezt tükrözte – a széles közigazgatási (nem nemzeti!) autonómiát megengedhetőnek, sőt szükséges jónak tartották. A radikálisokból kivált ószerbiai ellenzéki csoportok hozták létre a *Demokrata Pártot*, amelyhez 1919-ben csatlakoztak az ún. prečani, azaz a Dunán és a Száván túl élő horvátországi szerbek is. „Jugoszlávabbak” és centralistábbak voltak a Nikola Pašić vezette radikálisoknál is, és nem támogatták még a regionális, közigazgatási autonómiát sem. Már csak történelmi okoknál fogva sem szerzett egyik párt sem gyakorlatot a kisebbségekkel való együttélés, a kisebbségi kérdés kezelése terén. Politikai értelemben nem volt mondandójuk a magyarok, a németek, de különösen nem az albánok számára. Egymással folytatott belső csatározásaik során, céljaik elérése érdekében felhasználták ugyan a vajdasági kisebbségeket, különösen a meglehetősen gyakori parlamenti, majd a helyhatósági választásokon, ennél többre azonban az első Jugoszlávia fennállásának egész időszakában a kormánypártok nem is voltak képesek.

A legnagyobb ellenzéki párt, Horvátország valódi ura a Stjepan Radić vezette, még 1904-ben létrehozott *Horvát Köztársasági Parasztpárt* volt. Mint a neve is utal rá, a párt egyrészt vitatta a létrejött államformát, a monarchiát (legalábbis 1925-ig), másrészt kemény ellenfele volt a centralizmusnak, a horvát állami jogok lábball tiprásának. Még a 20-as években sem vesztette el a párt sajátos paraszti szocializmusát, pacifizmusát és – bármilyen paradoxonnak tűnik is – internacionalizmusát, valamint a népszavazáson alapuló paraszti köztársaság gondolatát. A nemzeti és parasztkérdés együttes képviselése tette lehetővé Radić számára, hogy valóban Horvátország koronázatlan királya, a horvát nép „bölcse” legyen.

A jugoszláv politikai életben a mérleg nyelvét játszó Szlovén Néppárt vezetője, Anton Korošec szintén mindvégig élvezte a szlovén szavazók bizalmát. A párt figyelmét azonban nem kizárólag az államjogi kérdések kötötték le, mivel Korošec úgy vélte, hogy mindaddig,

amíg a szlovének egy közigazgatási egységet alkotnak, és uralják Szlovéniában a közigazgatás, a kultúra és a gazdaság pozícióit, ez másodlagos kérdés. Korošec alapvetően ezért vett részt az ország kormányzásában, ezért működött együtt Belgráddal.

A legerősebb boszniai párt a *Jugoszláv Muzulmán Szervezet* volt, míg a török anyanyelvű és az albán muzulmánok érdekeit egy másik muzulmán párt, a *Džemijet* képviselte.

Mint láttuk, minden politikai párt erősen kötődött valamely nációhoz, ezek után nem meglepő, hogy a soknemzetiségű Vajdaságban is nemzeti, kisebbségi alapon szerveződő pártokkal találkozhatunk, ilyen például a Jugoszláviai Német Párt, a Jugoszláviai Magyar Párt, és a Sokác–Bunyevác Párt. Ezek a pártok – mint a Magyar Párt esetében részletesen is vizsgáljuk –, mintegy reflektálva a jugoszláviai belpolitikai élet sajátosságaira, a kisebbségi ügyek és sérelmek állammal szembeni képviselését tartották legfontosabb feladatuknak.

A *Kommunista Párt* volt az egyetlen olyan jugoszláviai párt, amely programja és tevékenysége középpontjába nem a nemzeti, állampolgári kérdéseket állította, és szervezetei átnyúltak az ország belső nemzeti határain.

A párt a szerb, a boszniai hithű marxisták, valamint a horvát és szlovén unitarista, filobolsevik radikális szocialisták sajátos kombinációjaként jött létre, és heterogenitása mellett is a harmadik legtöbb mandátumot megszerző párt lett az új állam első, 1920 novemberében megválasztott parlamentjében. Különösen nagy befolyásra tettek szert olyan területeken, amelyek egyrészt jugoszláv viszonylatban is peremvidéknek számítottak, illetve ott, ahol nem volt a régióknak a nemzeti sérelmeket megjelenítő pártja. Az 1921-ig nagy politikai hatáskörrel működő, utána pedig illegálisba szorított és szűk szektává zsugorodott párt kiállt ugyan „minden nemzetiség egyenjogúsága mellett”, de a kormányzó pártok által vallott „háromtörzssű egy nemzet” eszméjét vallotta azzal a fontos megjegyzéssel, hogy a nemzeti kérdés a burzsoázia ügye, „egy proletárpártnak nem kell vele foglalkoznia, mert csak zavarja az osztályharcot”. Hosszú belső viták után, csak a 30-as években ismerte fel a párt a nemzeti kérdés igen fontos szerepét Jugoszlávia belső életében, és fogalmazta meg az állam föderatív átalakításának szükségességét.

Az ország átmeneti közigazgatását az 1919. január 7-ei királyi rendelet szabályozta. Feloszlatták a volt Monarchia területén 1918 őszén megalakult nemzeti kormányokat, és szűkebb tartományi kormányokat szerveztek helyükbe. Az ország nyolc tartományát azonban ekkor

még lényegében a nemzeti területek vagy éppen a történelmileg kialakult régiók mentén alakították ki: Szerbia, Szlovénia, Horvátország, Crna Gora, Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és a Vajdaság alkották a nyolc tartományt.³⁰

A gazdaságilag és kulturálisan legyengített magyarság (erre a későbbiekben még kitérek) hosszú politikai jogfosztás után kezdte megfogalmazni, történelme során először, az új helyzethez igazodó megmaradás, a nemzeti önazonosság megőrzésének lehetséges útját. Lehetőségeiket nem csupán az országon belüli etnikai súlyuk, az új hatalom kombattáns nacionalizmusa, a magyar kormány ekkor főként anyagi segítségre és politikai tanácsokra korlátozódó lehetőségei határozták meg, de a térség sajátos múltja is. A Délvidék mindig is Magyarország peremvidékének számított, sajátos magyar lokális, kulturális öntudat és hagyományok nélkül. Újvidéket nem véletlenül nevezték *szerb* Athénnek. A bánáti németekkel ellentétben erős parasztpolgár réteggel sem rendelkeztek. Politikailag aktív középosztályuk, amelyet az impériumváltás jelentősen legyengített, elsősorban a régi államapparátushoz, valamint a földbirtokos és szabad értelmiségi pályákhoz kötődött. A magyar társadalom mintegy 60-70%-át kitevő paraszti népességnek becslések szerint 10%-a volt föld nélküli. Ez a réteg, valamint a főként az élelmiszeriparban és a kisiparban dolgozó munkásság nem elsősorban a nemzeti érzésre alapozó pártprogramokra volt érzékeny a 20-as évek elején, hanem a szociális, egyenlősítő célokat kitűző kommunista, szocialista és szakszervezeti mozgalmak felé orientálódott. Az államvédelmi törvényt megelőző, Sándor régens, illetve Milorad Drašković belügyminiszter ellen elkövetett kommunista merényletek, amelyben magyarok is részt vettek (Csáki Lajos és Juhász József), tovább erősítették a hivatalos körök magyarokkal szembeni, eleve meglévő gyanakvását, az államellenes, irreudenta vádakat.

A Magyar Párt szervezése során a régi, függetlenségi és munkapárti helyi politikai ellentétek is gátló tényezőként jelentkeztek, de a

³⁰ Jugoszlávia két világháború közötti történetére csak néhány fontosabb monográfiát ajánlunk az olvasó figyelmébe: *Ferdo Čulinović*: Jugoslavija između dva rata I–II. Zagreb, 1961; *Branko Petranović*: Istorija Jugoslavije. Knj. I–III. 1918–1988. Beograd, 1988; *John R. Lampe*: Yugoslavia as History. Columbia University Press, New York, 1996; *Šime Đodan*: Hrvatsko pitanje. Zagreb, 1991; *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, Budapest, 1999; *Branko Petranović– Momčilo Zečević*: Agonija dve Jugoslavije. Beograd, 1991.

dualista korszak délszláv–magyar politikai ellentétei sem halványodtak még el teljesen.³¹ Az új, zömmel jogászokból, ügyvédek, középirtokosokból és orvosokból álló magyar politizáló rétegnek semmiféle történelmi tapasztalata nem volt a saját paraszti és munkásrétegeivel való párbeszéd terén. Az anyaországtól pedig ebben a vonatkozásban végképp nem kaptak semmiféle használható tanácsot.

A magyarság politikai, kulturális megszervezésének centrumai Nagybecskerek, Szabadka, Zombor és Zenta voltak. Nagybecskereken élt dr. Várady Imre, aki a volt Torontál vármegye politikai életében is kiemelkedő szerepet játszott, egykor magyar országgyűlési képviselő volt. Ő azon kevés délvidéki magyar politikusok közé tartozott, akik kiválóan beszéltek szerbül, és jó kapcsolatok fűzték a helyi szerb és német intelligenciához. A bánáti magyarok rendelkezési állt a nagy múltú és igen színvonalas napilap, a *Torontál* is. Becskerek azonban messze volt a délvidéki magyarság etnikai centrumától, Váradyt pedig sokak szemében gyanússá tették Belgráddal megegyezést kereső elgondolásai. Zomboron két volt kormánypárti (Munka Párt), politikusra lehetett támaszkodni, dr. Palásthy Ödönre és a volt magyar országgyűlési képviselőre, dr. Falcione Árpádra. Szabadkán a szervezkedést a Gazdakör és a Népkör (korábban Függetlenségi Kör) közötti régi ellentétek nehezítették, de emellett is talán Szabadka volt a szervezkedés kezdetekor a legfontosabb centrum. Törley Bálint földbirtokos, későbbi magyar államtitkár, dr. Bíró Károly, Szabadka utolsó magyar polgármestere, Janiga János volt munkapárti magyar képviselő, valamint dr. Pleszkovich Lukács nevét említhetjük. A Tisza menti magyarok szervezését Zentáról dr. Sóthy Ádám és dr. Csettle János ügyvédek irányították.

Hosszas, magánháznaknál folytatott tervezgetések után a szabadkai *Hírlap*, amely később a Magyar Párt lapja lett, 1921. január 17-én vetette fel először nyilvánosan egy magyar politikai párt megalakításának gondolatát. A szervezés során két lehetséges megoldás körvonalazódott. Azt senki sem vonta kétségbe, hogy a „tűró passzivitásból” ki kell lépni, a módszerek és a célok tekintetében azonban eltértek az álláspontok. A „passzivisták”, akik főként a Baranyából Jugoszláviába menekült októbristákból kerültek ki, azt bizonygatták, hogy még nem jött el az ideje az önálló politikai párt megalakításának, a ma-

³¹ Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918–1941. Püski Kiadó, Budapest, 1995. 47–48. A délvidéki polgári politikai pártok 1918 előtti működésére l. Arpad Lebl: Gradjanske političke stranke u Vojvodini 1887–1914. Novi Sad, 1979.

gyarságnak a kulturális és a gazdasági kérdésekre kell összpontosítania a figyelmét. Ezt a nézetet vallotta például dr. Pleszkovich Lukács, a nagy múltú s a mostani szervezkedésben is komoly szerepet játszó szabadkai Népkör vezetője is. Pleszkovich szerint, aki egyébként Szabadka utolsó magyar főispánja volt, a vajdasági nemzetiségeknek közös, a Vajdaság autonómiájának gondolatát felvállaló szervezetre lenne inkább szükségük. Egy vajdasági párt létrehozását a bunyevácok is támogatták volna. Az „aktivisták” az önálló magyar politikai párt mellett érveltek, s szerintük e pártnak kellene vállalnia a magyarság kulturális, gazdasági érdekvédelmét is. Véleményük szerint erre annál is inkább szükség lenne, mivel a nagy pártokban „nem lehet megbízni”, s féltek attól is, hogy önálló politikai párt híján a magyarság felőrlődik a nagy szláv pártok között.³² Ezt a nézetet vallotta például a már említett dr. Falcione Árpád, dr. Palásthy Ödön, dr. Várady Imre későbbi jugoszláv képviselő és szenátor, dr. Gráber László volt függetlenség párti politikus, a szabadkai sebészorvos dr. Sántha György és mások.

A délszláv hivatalos körök nem nézték jó szemmel a magyarok önálló politikai szervezkedését, igyekeztek azt megakadályozni, s a nagy, „életképes” szláv politikai pártokba akarták őket beterelni. Felvetődött a bunyevácokkal és a németekkel közösen megalakítandó egységes kisebbségi párt létrehozásának gondolata is. A dilemma eldöntéséhez egyéb okok mellett döntő módon járult hozzá a magyar kormány álláspontja. Budapest egyértelműen az „aktivistákat” támogatta, azaz a nemzeti alapú szervezkedést, ellenkező esetben kilátásba helyezte a pénzügyi támogatás megvonását, s a „hazafiatlan eljárásban részt vevők teljes bojkottját”.³³

A magyar kormány, tekintettel az ország nemzetközi helyzetére és a délszláv állammal fennálló rendkívül feszült viszonyra – amelynek egyik fontos tényezője Belgrád azon meggyőződése volt, hogy a délvideki magyarok kollektíve államellenes, irredenta kisebbség, akik a magyar revizionista törekvések úgymond engedelmes végrehajtói – titkos csatornákon tartotta a 20-as évek első felében a kapcsolatot a

³² MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-260.

³³ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-432.; A *Sajti Enikő*: A jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon. In: *Nemzettudat, jugoszlavizmus, magyarság*. Szeged, 1991. 91–92. A Magyar Párt tevékenységére l. még uő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941). *Regio. Kisebbségi Szemle*, 1997. 2. sz. 3–30.

délvidéki magyarokkal. A külügyminisztérium kifejezetten megtiltotta a belgrádi magyar követségnek, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn a magyarokkal, a konspiratív kapcsolatba azonban bevonták a követség munkatársait is.

Hory András, aki 1924 és 1927 között volt belgrádi magyar követ, így írt erről visszaemlékezésében: „A magyar kisebbség életéről nagyon kevés hír jutott el hozzám. Az ottani magyarság vezetőit nem ismertem, és semmi kapcsolatban sem álltam velük. Nem keresték velem az érintkezést, én pedig – különösen az első időkben – nehezen látogathattam volna el Délvidékre, ahol semmi összeköttetéssel sem rendelkeztem. A Dísz téren (a külügyminisztériumban – S. E.) azt a felfogást vallották, hogy helyesebb, ha a belgrádi követ nem érintkezik a jugoszláviai magyarok vezetőivel, akiknek egyébként más úton lehetőségük volt arra, hogy panaszait és kéréseit eljuttassák Budapestre. (...) A Dísz tér álláspontja ebben a kérdésben nem volt egészen logikus, mert amikor eltiltottak a délvidéki magyarsággal való közvetlen érintkezéstől, Kánya (Kánya Kálmán külügyminiszter – S. E.) egyenesen utasított arra, hogy az ORIM nálam jelentkező embereit nagyon szívesen fogadjam, és tartsam fenn velük az érintkezést. Legitimációként a megállapodás szerint egy szerb népdal kettőbe szakított kottájának egy darabját mutatták fel. A kotta másik darabját Pestről hoztam magammal.”³⁴

A kormány a határon túlra került magyarok kapcsán három területre összpontosította figyelmét. Adatokat gyűjtött a kisebbségi lét, a sérelmek minél pontosabb feltárására; anyagilag, erkölcsileg, politikailag támogatta, sőt irányította a felvidéki, a romániai és a jugoszláviai magyar kisebbség kiépülő politikai, kulturális, egyházi stb. szervezeteit, de beépítette a kisebbségi kérdést a szomszédos országokkal folytatott külpolitikájába is. A háborús összeomlást követő forradalom, majd ellenforradalom első időszakában szervezetlenül, egységes szempontok nélkül, szétszórt, esetleges csatornákon keresztül tartották a kapcsolatot a demarkációs vonalon túli területekkel, így a délvidéki magyarokkal is. Fő célnak a jogfenntartás hangsúlyozását (ezért fizették továbbra is Budapestről az állami hivatalnokokat, tanárokat), valamint a megszállók által elkövetett sérelmek összegyűj-

³⁴ Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzettel ellátta Pritz Pál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 184. – ORIM: a Belső Macedón Forradalmi Szervezet francia elnevezésének (Organisation Révolutionnaire Intérieure Macédonienne) rövidítése. A szervezet Macedóniát Bulgária részeként terrorista akciókkal kívánta egyesíteni.

tését tartották. Ezt a feladatot elsősorban a vasutasok, a katonatisztek, a lelkes diákok, valamint a vármegyéik helyben maradt tisztviselői sokszor egymástól függetlenül végezték.

Jelen munka keretei között nem feladatunk a magyar kormányok külföldön élő magyarokkal kapcsolatos politikájának részletes elemzése, témánk szempontjából azonban szükséges röviden vázolnunk e politika alapvető intézményi, strukturális vonásait.

Az első világháború előtt a külföldön élő magyarok (kivándoroltak és szórványok) gondozásának ügye a *miniszterelnökséghez* tartozott. A kormány a külföldi magyar intézményeket már ekkor sem közvetlenül, hanem külön erre a célra létrehozott *társadalmi szervezeteken*, gyakran külön akciókon keresztül támogatta. A szlavóniai és boszniai magyar szórványok nemzeti gondozását például az 1904-ben létrehozott *Julián Egyesület* végezte. A Monarchia összeomlása után, 1918 ősztől decentralizálódott a megszállt területek ügyeinek intézése, és három minisztérium, a külügy-, a propaganda- és a nemzetiségi osztozott – sokszor egymással is versengve – a feladatokon. A szomszédos országok által megszállt területek kérdése ettől kezdve összefonódott a béketárgyalások, a menekültek és a délvidéki, a felvidéki és az erdélyi magyarság kérdésével – ez lett a *kormánypolitika egyik kulcskérdése*. Nyilvánvaló volt, hogy az addigi intézményes keretek a feladat nagysága miatt elégtelenek, másrészt mind sürgetőbbé vált, hogy koordinálják és szakszerűbbé tegyék a demarkációs vonalon túli magyarság és a kormány között közvetítő szervezetek munkáját.

E központosító, racionalizáló munka kezdeményezői az erdélyi magyarság Magyarországra menekült, kiutasított vezetői (gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, Jancsó Benedek, Sebess Dénes és mások) voltak.³⁵ Az egyes elszakított területek fontosságára utal, hogy 1919. szeptember végén Friedrich István miniszterelnök Bethlen Istvánt egy kifejezetten csak az erdélyi ügyekkel megbízott titkos minisztérium vezetőjévé nevezte ki, míg a délvidéki és a felvidéki magyarokkal a propagandaügyi, a külügy- és a nemzetiségi minisztérium foglalkozott.³⁶

³⁵ A kérdésre és különösen a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának erdélyi tevékenységére bővebben l. Bárdi Nándor: *A Keleti Akció. Regio. Kisebbségi Szemle*, 1995. 3. sz. 89–134., valamint Csófi Csaba: *A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924*. Limes, 2002. 2. sz. 25–39.

³⁶ Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 208–211.

Az erdélyi titkos minisztérium ugyan a Huszár-kormány megalakulásakor (1919. november 24.) megszűnt, munkatársait és ügykörét azonban a Békeelőkészítő Iroda B csoportja vette át. Ebből alakult meg 1920 áprilisában az Országos Menekültügyi Hivatal, amelyhez már mindhárom elcsatolt terület, így a Délvidék ügyei is tartoztak, de a már említett többi minisztérium is folytatta ezzel kapcsolatos munkáját.

A békeszerződés aláírása után, az ország bel- és külpolitikai konszolidációja miatt 1921. május 11-én Bethlen miniszterelnök fontos értekezletet hívott össze. Jelen volt Bánffy Miklós külügyminiszter, Ráday Gedeon belügyminiszter, Belicska Sándor honvédelmi miniszter. A vezérkart Róder és Siménfalvi vezérkari ezredek, a társadalmi egyesületeket a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke, Perényi Zsigmond, a miniszterelnökséget pedig a nagy tekintélyű erdélyi politikus, Jancsó Benedek és Petri Pál tanácsos képviselte.

A megbeszélés célja az elcsatolt területeken folytatott katonai, valamint irredenta szervezkedés megszüntetése volt, pontosabban az ezzel kapcsolatos hivatalos politika Magyarország külpolitikai érdekeinek, lehetőségeinek megfelelő átszervezése. Bethlen azzal nyitotta meg az értekezletet, hogy hangsúlyozta: „Nagy veszedelmet okoz az újonnan elfoglalt területeken élő véreinknek, hogy innen üzengetések történnek, állítólagos katonai megbízottak keresik fel ottani véreink vezetőit, ezeket kompromittálják és sokszor elfogatásnak, bántalmazásnak teszik ki.” Az értekezleten megállapították: „A katonai szervezkedés a megszállott területek felszabadítására megszűnt. Ha bárki ilyenl foglalkozik és ennek következtében bajba kerül, semmi támogatásra nem számíthat.” Megtiltották, hogy magyar katonai szervek határon túli szervezetekkel, egyénekkal kapcsolatot tartsanak fenn, és az egyéb jellegű kapcsolatok mikéntjéről Teleki Pált informálni kellett. Az értekezlet fontosnak érezte kimondani, hogy „a kémiszolgálat a katonai szervezet ügyeitől teljesen szétválasztandó”. Bánffy Miklós külügyminiszter javasolta, hogy az irredenta egyesületeket ne pusztán revízió alá vegyék, de a „legveszedelmesebb egyesületeket” oszlassák fel, mivel „meggondolatlan kijelentéseikkel idehaza a legnagyobb diplomáciai nehézséget okozzák és előbb-utóbb végszedelembé dönthetik az országot”.³⁷

³⁷ MOL K-26. ME 1921-XXX VIII-3581.

A tanácskozás után valóban megkezdődött a határon túli területekre irányuló kormánypolitika konszolidációja, az érvényes nemzetközi és hazai jogrendhez igazítása. A magyar külpolitika fő törekvése ekkor a nemzetközi elszigeteltségből történő kitörés volt; a revízió nyílt követelése időszerütlenné vált, egyelőre lekerült a napirendről, s a határon kívüli magyarok támogatását, a velük fenntartott kapcsolatokat is ennek a tágabb külpolitikai törekvésnek rendelték alá. A revízió hazai, igen erőteljes társadalmi támogatását ellenőrzött keretek közé terelték, egységesítették és határozottan kettéválasztották az ezzel kapcsolatos hivatalos és egyesületi munkát. Ennek szellemében hozták létre 1921 augusztusában Teleki Pál irányításával a *Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját*.

Ettől kezdve a Bethlen-kormány a délvidéki magyarság támogatását, érdekvédelmét a Felvidékkel és Erdéllyel együtt a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján (TESZK), ezen belül is a *Szent Gellért Társaságon* keresztül látta el. A minisztertanács 1921. augusztus 11-én a szervezet működése kapcsán a következő alapelveket fogadta el:

1. A kormány nevében a Felvidékért felelős Rákóczi Szövetség, a bánáti területek kivételével a Romániához csatolt kelet-magyarországi területek magyar kisebbségét támogató Népies Irodalmi Társaság, valamint a Délvidék és a Romániához került bánáti területek magyarságáért felelős Szent Gellért Társaság csak a TESZK központi vezetőségén keresztül tarthatja a kapcsolatot az említett területek magyarságával.

2. A szervezet központi apparátusát közvetlenül a miniszterelnök, Bethlen István alá rendelték, aki ezt a feladatot a miniszterelnökség illetékes, II. ügyosztályának segítségével gyakorolta.

3. A szervezet költségvetését a ME II. kisebbségi ügyekkel foglalkozó osztálya a pénzügyminiszterrel egyeztetve készíthette elő, s azt az országgyűlés kikerülésével a miniszterelnök előterjesztésében csak a kormánynak kellett jóváhagynia.

4. Végül ekkor szabályozták a szervezet finanszírozásának mikéntjét is.³⁸

A Szent Gellért Társaság elnöke a Délvidékről származó Herczeg Ferenc író, ügyvezető igazgatója rövid ideig Eöttevényi Olivér nyu-

³⁸ MOL K-27. Mt. jkv. 1921. aug. 21. jgyk.; MOL K-437. Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratai (a továbbiakban: TESZK) 1921-10-7.

galmazott lugosi főispán, a SztGT elődjének számító, feloszlatott Délvidéki Liga vezetője, majd Tubán Tibor kegyesrendi szerzetes volt, aki a szegedi ellenforradalmi kormányban a vallás- és közoktatási minisztérium tanácsosaként szolgált, a titkári teendőket pedig a temesvári városi internátus volt igazgatója, Fall Endre látta el. A szervezet működését mindvégig szigorú titoktartás övezte.

A TESZK-hez számos más intézmény is tartozott, így például a Magyar Nemzeti Szövetség, amely elsősorban külföldi propagandával foglalkozott, de feladatai közé tartozott, hogy mint „láthatatlan kéz”, ellensúlyozza a szomszédos országok „erősödő kémkedését” is.³⁹ Bethlen megtiltotta, hogy a TESZK-hez tartozó egyesületek közvetlen kapcsolatot tartsanak fenn a miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal, az ügyeket kizárólag a központ vezetőjén, Teleki Pálon, illetve Papp Antal helyettes államtitkáron, Teleki helyettesén keresztül intézhették. A határon túli vezető magyar politikusokkal is csak a TESZK vezetője, azaz Teleki Pál volt miniszterelnök, illetve helyettese tarthatta a kapcsolatot. A TESZK tevékenysége 1921 és 1925 között volt a legintenzívebb, 1925 után már inkább csak segélyezési munkát végzett. Szerepét a 30-as évek elejétől a Revíziós Liga, valamint a Teleki Pál alapította Államtudományi Intézet vette át.

A Szent Gellért Társaság hatáskörébe nemcsak a déli határokon túl élő magyarság gondozása tartozott, de Szent Gellért Internátus néven a Délvidékről származó középiskolások számára kollégiumot is létrehoztak Szegeden. A szervezet támogatta és felügyelte a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Egyesületet (DEFHE), valamint az 1921 augusztusában megalakult Délvidéki Otthon működését, amely a Magyarországra települt, kiutasított vagy optált délvidéki magyarok társadalmi szervezete volt. Ez utóbbi – a magyar kormány kezdeményezésére – tagja lett a Népszövetségi Ligák Uniójának, s a liga müncheni, prágai és bécsi konferenciáin a délvidékiek sérelmeinek szószólója volt.⁴⁰ S bár a pénzügyi támogatás módjait nem kívánjuk e helyen részletesen tárgyalni, annyit mégis érdemes megemlíteni, hogy a TESZK összköltségvetése 1921/22-ben 251 millió korona volt. Ebből központi és külföldi propagandára 16 millió, a határon túli titkos katonai szervezetekre 25 millió, a Felvidék számára 48 054 000 koro-

³⁹ MOL K-437. TESZK 1922-12/12-980., 12/14-1043.

⁴⁰ Jelentés a Délvidéki Otthon öt éves működéséről. Készítette: dr. Fall Endre igazgató, a DO főtitkára. Budapest, 1926. 6., 29–30.

nát irányoztak elő. Erdély 110 millió, a délvidékiek pedig 37 322 166 koronát kaptak. A Szent Gellért Társaság ebből finanszírozta a Julián Egyesület szlavóniai és boszniai szórványmagyarság számára fenntartott pécsi internátusát, a Református Egyetemes Konvent szlavóniai akcióját.⁴¹ A központ kimutatása szerint a protestáns és katolikus egyházak, a különféle délvidéki iskolák, a sajtó, a kulturális és gazdakörök, valamint a zágrábi magyar egyetemisták támogatása alkották a 20-as években a segély fő tételeit.⁴² A TESZK vezetői általában megtiltották, hogy a támogatott határon túli intézmények, lapok, közösségek tudomást szerezzenek a segélyek eredetéről. A Magyar Párt lapja, a *Hírlap* például rendszeres segélyben részesült, de Budapest kikötötte, hogy „sem a lap szerkesztősége, sem annak kiadóhivatala a segélyezés eredetéről ne tudjanak”.⁴³ A magyarok politikai vezetői természetesen tisztában voltak a támogatások eredetével. A TESZK összes költségvetésén belül, ha csökkenő arányban is, de mindig Erdély részesült a legnagyobb arányú támogatásban, ezt követte a felvidéki magyaroknak juttatott segély, és a legkevesebb támogatásban mindvégig a Délvidék részesült. 1921/22-ben például a TESZK éves pénzügyi kerete az 1921/22-es állami költségvetés 0,4%-át tette ki, de volt olyan esztendő, amikor nem érte el a 0,2%-ot sem. Ha azonban a TESZK költségvetését más tárcák költségvetéséhez hasonlítjuk, a „Teleki-minisztérium” pénzügyi lehetőségei nem is voltak olyan csekélyek. A külügyminisztérium költségvetéséhez viszonyítva ez a támogatás 10–35% között mozgott.⁴⁴

A Magyar Párt 1922 januárjától nagy lendülettel meginduló szervezését a jugoszláv helyi hatalmi és kormánykörök tiltásokkal, fenyegetésekkel, sok esetben erőszakos eszközökkel vagy éppen ígér-

⁴¹ A szlavóniai és boszniai magyarság támogatására bővebben l. *Bernics Ferenc*: A Julián-akció. (Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen 1904–1992). Pannónia Könyvek, Pécs, 1994; *Makkai Béla*: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio. Kisebbségi Szemle*, 1995. 3. sz. 65–88.

⁴² MOL K-437. TESZK 1921/22-11-sz. n., 1922-10 570., 1922-1930-10 (8). III. 1929-9. Vegyes sz. n. A TESZK költségvetésére, annak megoszlására l. még *Bárdi Nándor* i. m. 114–123. Adatai némileg eltérnek az általam közöltektől. 1919 augusztusában 100 magyar korona 11,6 svájci frankot ért, 1922-ben már csak 0,47-et az egyre gyorsuló infláció miatt. A magyarországi inflációt 1924 végére sikerült megfékezni, de az új pénzt, a pengőt csak 1927-ben vezették be.

⁴³ MOL K-437. TESZK 1922-1930-10/8. IV.

⁴⁴ *Bárdi Nándor*: i. m. 120–121.

getésekkel próbálták megakadályozni. Április 19-én Nikola Pašić miniszterelnök magához rendelte a pártszervezésben részt vevők egy csoportját. A Sántha György és Várady Imre vezette küldöttség a találkozón először is ismertette a miniszterelnökkel a párt programtervezetét, amelynek fontos részét képezte az irredentizmus vádjától történő egyértelmű elhatárolódás, annak hangsúlyozása, hogy hűséges polgárai kívánnak lenni az SZHSZ Királyságnak, tevékenységüket *kizárólag* az alkotmány szigorú betartásával kívánják végezni. Pašić rövid beszédében annak az ismert álláspontjának adott hangot, hogy szükségtelen a magyarság önálló politikai szervezetének létrehozása, hiszen kormánya az alkotmány révén számukra is biztosította az állampolgári egyenlőséget és szabadságot, valamint az anyanyelvű elemi iskolai oktatás jogát. A küldöttség helyi hatalmi tényezők tevékenységére vonatkozó panaszaira reflektálva azt válaszolta, hogy ezeket az „apró, jelentéktelen vitákat” ne általánosítsák, s főként ne azonosítsák a kormány politikájával. A magyarok, folytatta, „nehéz körülmények között kerültek ebbe az országba, ezért nem kell csodálkozni azon, hogy az illojalítás egyes eseteit el kellett fojtani”. Végül kérte, juttassák el hozzá a magyarok sérelmeit, amelyeket orvosolni fog.⁴⁵ Stojan Protić demokrata párti belügyminiszter a *Hírlapon* keresztül azt üzent a magyaroknak, hogy reméli, ez a mostani szervezkedés „csak kezdetét jelenti annak az evolúciónak, amely végeredményben a meglévő politikai pártok valamelyikével való egyesüléshez fog vezetni”. Anton Korošec szlovén vezető politikus viszont, aki a választások kapcsán Zomborban járt, a három kisebbség, a magyarok, a németek és a románok közös pártja mellett érvelt. Korošec szerint ennek a leendő kisebbségi pártnak a vajdasági autonómiaért kellene harcolnia.⁴⁶ A Pašić által kért memorandum május végére elkészült, de mivel a miniszterelnök, ígérete ellenére, „nem ért rá” ismét fogadni a magyarok küldöttségét, postán küldték el neki, s eljuttatták valamennyi jugoszláv politikai pártnak, a magyar politikai élet számos képviselőjének, s Magyarországon meg is jelentették a Szent Gellért Társaságon keresztül.⁴⁷ A memorandum 15 pontban sorolta fel a délvidéki magyarság gazdasági, politikai, jogi, kulturális, oktatási és egyéb sérelmeit. Szóvá tették például a jugoszláv

⁴⁵ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1926-R-85.; *Zastava*, 1922. ápr. 23.

⁴⁶ *Hírlap*, 1922. február 22.; MOL K-26. ME 1922.-III. biz. 21.

⁴⁷ A Jugoszláviai Magyar Párt memoranduma Pašićhoz. Az elszakított Délvidék sorsa III. Kiadja a Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesülete. Budapest, 1922.

állampolgárságot felvett, de politikailag aktív magyarok kiutasítását, a gyakori rendőri zaklatásokat, azt hogy Belgrád nem tud érvényt szerezni a törvények helyi alkalmazásának. Sérelmezték, hogy a magyarokat kihagyták a választói névjegyzékből, a földreformból stb. Erdemi választ soha nem kaptak a memorandumra. A kor hangulatát jól tükrözi, hogy a jugoszláv miniszterelnöknél járt magyar küldöttség egyik tagját a zombori rendőrkapitány az ország elhagyására „bízatta”, mivel „ő is egyike azoknak a gyáváknak, akik sérelmeket mennek panaszolni Pasicshoz”.⁴⁸

Az eredetileg Szabadkára tervezett országos alakuló ülést Pavel Dobanovački, a város polgármestere azért nem engedélyezte, mert véleménye szerint „nem illő, hogy a magyarság éppen az ország leg-szélsőbb városában, a magyar határ közelében, mintegy tüntetésszerűen tartsa meg alakuló ülését”. Zomborban egyenesen azzal fenyegették meg a párt szervezőit, hogy kiutasítják őket az országból.⁴⁹ Az országos gyűlésre végül a helyi szervezetek megalakulását követően, utolsóként az utódállamok magyar kisebbségi pártjai közül, a délvidéki Sokác–Bunyevác Párt, valamint a Német Párt megalakulása után, 1922. szeptember 17-én Zentán került sor, mintegy háromezer küldött részvételével.

A párt itt elfogadott programja szigorúan az SZHSZ Királyság alkotmányos keretei között mozgott. Hangsúlyozták, hogy a magyarok lojális, hű állampolgárai kívánnak lenni a királyságnak. Erre nem csupán a realitások józan felmérése készítette a párt vezetőit, de a budapesti intenciók is erre sarkallták őket. Mint már utaltunk rá, a békeszerződés aláírása után Magyarország igyekezett kitörni a nemzetközi elszigeteltségből. Erre utal, hogy Magyarország 1922 májusától a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatokat nagykövetségi szintre emelte, és az első magyar belgrádi nagykövet Kolossa Ferenc lett, a képviselő addigi vezetője.⁵⁰ A magyar–jugoszláv kapcsolatokat Momčilo Ninčić jugoszláv külügyminiszter ekkor még kertelés nél-

⁴⁸ *Hírlap*, 1922. máj. 7.

⁴⁹ *Hírlap*, 1922. márc. 31.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1926-R-85.

⁵⁰ MOL K-27. Mt. jkv. 1922. máj. 5. Magyarország 1918 őszétől tartott fenn kapcsolatokat a délszláv állammal. Mihailo Bodi őrnagy a Vix-misszió tagjaként nem hivatalosan a szerb kormányt is képviselte, míg Budapest első, zágrábi Nemzeti Tanácsához delegált nem hivatalos megbízottja Balla Aladár, egykori bácskai főispán volt. 1919 kora őszétől Belgrád dr. Lazar Bajićot delegálta Budapestre, a belgrádi magyar ügyvivő posztját pedig Wodianer Andor töltötte be. *Vuk Vinaver: Jugoszlavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd, 1971. 32.

kül, nem is alaptalanul, rossznak minősítette. Mint mondta, rossz is marad mindaddig, amíg a magyar kormány felett „egy titkos, de nagyon hatalmas szervezet uralkodik”, az Ébredő Magyarok Egyesülete (sic!). A Bethlen-kormányt egyenesen arisztokratikusnak és despotikusnak nevezte, sőt „Európa veszedelmének”, amely az adott status quo felborítására törekszik.⁵¹

A magyar külpolitika 1919 őszétől valóban számolt a vesztes államok német vezetés alatti összefogásával és a status quo akár fegyveres felrúgásával is, 1922-ben azonban Bethlen szakított ennek lehetőségével, és meghirdette a „megbékélés és beilleszkedés” politikáját, és nemzetközi kölcsönökért folyamodott. Ennek fejében a kormány ismételten elismerte a tiranoni határokat, garantálta, hogy megakadályozza a Habsburgok esetleges visszatérését a magyar trónra, sőt még arra is ígéretet tettek, hogy baráti kapcsolatok kiépítésére fognak törekedni a kisantant államokkal, azaz Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával. A belgrádi magyar képviselő követi rangra emelése kétségkívül ennek jele volt, mint ahogy az elsősorban mozdonyok és vasúti kocsik javításáról szóló kereskedelmi szerződés megkötése is 1922-ben.

Komolyabb közeledéssel az egyébként meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkező magyar kormány majd csak 1925 végétől kísérletezik. A Jugoszláviához történő közeledés célja kölcsönös semlegességi szerződés létrehozása volt egy harmadik állammal konfliktus esetén. A magyar diplomáciának ez a kísérlete azonban kudarcba fulladt.

A Budapest külpolitikai törekvéseiben bekövetkezett változás alig tükröződött Belgrád kisebbségpolitikájában.

A magyar irredentizmustól, kémkedéstől, fegyveres szervezkedéstől való (ekkor már irreális) félelem továbbra is számos délvidéki magyar letartóztatásához vezetett. Egy-egy olyan magyarországi esemény hatására, mint például az 1921. tavaszi és őszi királypuccs volt, szinte menetrendszerűen korbácsolták fel Jugoszláviában a kémhisztériát. A párt szervezését az sem könnyítette meg, hogy éppen ebben az időben robbant ki a nagy visszhangot kiváltó ún. Varga-féle szabadkai kémkedési ügy. Dr. Varga Györgyöt, Ignáczy Gyulát és társait Magyarország javára végzett „szakadatlan” kémkedéssel vádolták. A vádirat szerint Varga csoportja adatokat gyűjtött a jugoszláv hadseregről, a vasúti vonalokról és felszerelésekről, s ezeket a szabadkai vasút táviróján és megbízható személyeken keresztül to-

⁵¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1923-R-19.

vábbították Budapestre. A magyar fővárosban tudni vélték, hogy nem csupán a királypuccs miatt akarta Belgrád szigorú ítéletekkel figyelmeztetni a magyar kormányt (a per vádlottjai 12–15 évet kaptak), de így próbálta őket rávenni arra is, hogy kicseréljék az ugyancsak jobbára kémkedés miatt Magyarországon elítélt 27 jugoszláv politikai foglyot. S bár a fellebbviteli bíróság a vádlottakat végül is felmentette, Varga és Ignác meghalt a vizsgálat során elszenvedett bántalmazások, valamint a kegyetlen börtönviszonyok következtében.⁵²

Az állampolgári hűség, az alkotmányosság hangsúlyozása mellett a párt programja követelte a kisebbségvédelmi szerződésben és az alkotmányban biztosított jogok maradéktalan érvényesítését, betartását. Külön is kiemelte az anyanyelvi oktatásért folytatott harc szükségességét, az anyanyelv szabad használatát, követelte a felfüggesztett magyar egyesületek újbóli engedélyezését, a választási körzetek és a választójogi törvény kisebbségekre hátrányos rendelkezéseinek módosítását, a gazdasági szervezkedés szabadságát. Síkraszallt a párt a Vajdaságra hátrányos adórendszer megváltoztatásáért, az agrárreform magyarságra hátrányos intézkedéseinek korrigálásáért, a közigazgatás tisztaságáért, az elbocsátott tisztviselők visszavételéért, a nyugdíjigények elismeréséért, a munkásszervezkedés szabadságáért és a sztrájkjog elismeréséért. A programnak ez az utóbbi pontja vagy például az a követelés, hogy az ország egyetemein állítsanak fel egy magyar tanszéket, a későbbiekben teljesen kiesett a Magyar Párt figyelmének köréből. A párt elnökévé az „aktivisták” körébe tartozó dr. Sántha György orvost választották, társelnök a becskeréki dr. Várady Imre, a pancsovai dr. Gráber László, a zombori Falcione Árpád, valamint a zentai Sóthy Ádám lett. A gyűlésen Sántha külön is hangsúlyozta, hogy a magyarság nem a nemzetközi fórumokat kívánja jogai érvényesítése érdekében felhasználni, hanem a szerb–horvát–szlovén nép „demokrata és modern” világnézetében, valamint a délszláv nemzettel történő politikai együttműködésben bízna. Ez azt jelenti, tette hozzá, hogy a magyarság többet vár ettől az államtól, mint ami a nemzetközi szerződésekben le van fektetve. Felerősítve a

⁵² *Hírlap*, 1923. szept. 1.; MOL K-26 ME 1922-XLI-594. biz. A jugoszláv kormány 1922 októberében javasolta a magyar kormánynak, hogy a Csehszlovákiával és Romániával kötött fogolycseré-egyezmény mintájára kössenek egyezményt a politikai foglyok cseréjére. Erre csupán jóval később, 1926-ban került sor. MOL K-63. Küm. pol. 1929-16/4-1519., 2052., 3867.

program lojalitást hangsúlyozó sorait, a gyűlés résztvevői táviratokat küldtek Sándor királynak, az „igazságos és bölcs” uralkodónak, amelyben hűségükről biztosították, s kérték támogatását.⁵³

A Magyar Párt szándéka szerint társadalmi, felekezeti hovatartozástól függetlenül minden magyar egyetlen képviselője kívánt lenni. Tevékenységének középpontjában kezdetben szinte kizárólag az ország politikai életébe való bekapcsolódás, a parlamenti és helyi választásokon történő részvétel, valamint az iskolaügy állt.

A Magyar Párt baranyai, illetve muravidéki szervezeteinek megalakítására nem került sor. Az eszéki *Magyar Újság*, amely a baranyai magyarok egyik szellemi központja volt, hasonlóan a szabadkai *Bácsmezei Naplóhoz*, azért nem tetszett Budapestnek, mert munkatársainak nagy része baloldali magyar emigráns, ún. októbrista volt (azaz a korabeli értelmezés szerint Károlyi Mihály híve), másrészt – mint a Szent Gellért Társaság egyik ezzel kapcsolatos 1922. júniusi jelentése megjegyezte – a „kormány kritikája s a magyar panaszok, amelyek helyel-közzel a lapban megjelennek, csak pusztá csalétek a magyarság megtévesztésére”. Arról nem is szólva, hogy a lap egy Alkotmánypárt néven létrehozandó, a magyar, a német és a szlovák kisebbséggel közös párt mellett érvelt. Egy ilyen párt pedig a magyar kormánykörök véleménye szerint „belgrádi vizekre” hajózná a baranyai magyarságot. Az eszéki *Magyar Újság* körül kibontakozó közös kisebbségi párt létrehozására irányuló kezdeményezést a Szent Gellért Társaságon keresztül éppúgy leintette Budapest, mint a hasonló bácskai és bánáti törekvéseket.⁵⁴ Muravidéken Radić Köztársasági Horvát Parasztpártja és a szlovén Néppárt éles versengése nem sok teret hagyott egyéb pártoknak. A viszonylag nagy távolság miatt a vajdasági pártvezetőknek már nem volt erejük a kis létszámú muravidéki magyarság önálló pártjának megszervezésére, de Budapest sem figyelte igazán rájuk. Így a helyi erőviszonyokat tükröző, a vidék lokális érdekeit felvállaló Egységes Muravidéki Párt fogadta soraiba a politizálni kívánó kevés muravidéki magyart. A párt, vezetőinek Magyarországra történt átköltözése miatt, egyébként csakhamar megszűnt.⁵⁵ Már most érdemes utalnunk arra, hogy a Vajdaság ekkor még második legnagyobb városában, Újvidéken sem

⁵³ *Hírlap*, 1922. szept. 19.; Šándor Mesaroš: i. m. 155–157.; A *Sajti Enikő*: i. m. 93–94.; Csuka János: i. m. 66–70.

⁵⁴ MOL K-26. ME 1922-III. biz. 8–104.

⁵⁵ Göncz László: A muravidéki magyarság 1918–1941. Lendva, 2001. 119–124.

alakult meg az MP helyi szervezete. Itt a helyi katolikus hitközösség gondozásában megjelent *Délbácska* című lap, és kiadója, Fáth Ferenc apátplébános egy kizárólag keresztény alapú, „gerinces”, harcos kisebbségvédelmet folytató pártot kívánt létrehozni. Ez az irányzat a status quo tagadására rendezkedett be, nem kereste az együttműködést a közhatalom új birtokosaival. Fáth Ferenc, hasonlóan a felvidéki és erdélyi magyarság konzervatív vonulatához, azt a kisebbségi stratégiát képviselte, amely a kisebbség szerepét abban látta, hogy legyen „örlő szű az idegen fában”.⁵⁶

Az 1923. március 18-ára kitűzött parlamenti választásokon az idő rövidsége, valamint a névjegyzék hiányosságai miatt az MP nem indult. Erre csak két év múlva, az 1925. február 8-ai választásokon került először sor.

Az 1923 és 1925 között eltelt két esztendő a párt egyrészt a választói névjegyzék korrigálásával, valamint saját szervezeti, intézményi háttérének és érdek-képviselési munkájának megerősítésével töltötte el. Külön főtítkári hivatalt állítottak fel Prokopy Imre, az utolsó magyar Bács megyei főispán számára Zomborban, Streliczky Dénes pedig, aki később az MP listáján jutott be a jugoszláv parlamentbe, a volt magyar tisztviselők, közalkalmazottak nyugdíjügyeiben lobbizott Belgrádban. Az érdek-képviselési munka gerincét azonban a magyar oktatásért vívott egyre reménytelenebb küzdelem alkotta, amelyre a későbbiekben még részletesen kitérünk. A választói névjegyzék korrekciójának fontosságára utal például az a tény, hogy voltak olyan helységek, ahol a magyarok 95%-át hagyták ki a névjegyzékből (pl. Topolya, Zenta). Szabadka polgármestere, Pavel Dobanovacki a választói névjegyzékek körüli törvénytelenések miatt mondt le.

Mielőtt rátérnénk az 1925-ös választási eredmények ismertetésére, érdemes kissé részletesebben felidézni, miért nem tudott az MP az 1923. márciusi parlamenti választásokon jelölteket állítani. A csak pár hónapja megalakult párt nagy lendülettel igyekezett bekapcsolódni az ország politikai életébe, és határozott lépéseket tett egy, a radikálisokkal kötendő választási paktum érdekében. 1923 elején egy különbizottságot hoztak létre a tárgyalások lefolytatására, amelynek tagjai közül Várady Imre, Deák Leó, Gráber László a Radikális Párttal kötendő megegyezés hívei voltak, Deák inkább a má-

⁵⁶ A kisebbségek magatartását elemzi Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Osiris Zsebkönyvtár. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 191–207.

sik kormánypártot, a demokratákat részesítette volna előnyben, míg Csettle János a párt önálló politikai szerepvállalásának, saját politikai erejük felmutatásának híve volt. Fokozta a magyarok bizonytalanságát, hogy Szabadkán a nagy tekintélyű, „magyarón” Pleszkovich Lukács, mint már utaltunk rá, egyrészt egy autonomista vajdasági párt létrehozásán munkálkodott, másrészt Radić köztársasági parasztpártja felé orientálódott. Pleszkovich nyíltan megmondta az őt a Magyar Pártban politikai szerepvállalásra buzdítóknak, hogy Belgrád soha nem tűrné el, hogy a Magyar Párt vezetője egy szláv származású ember legyen, tehát már csak ezért sem lép be a pártba.

A paktumra vonatkozó tárgyalások kezdetben jó eredménnyel kecsegtettek. Belgrád ígéretet tett arra, hogy minden magyar választót felvesz a választói névjegyzékbe, s úgy „irányítja” majd a jelöléseket, hogy a Magyar Pártnak *nyolc mandátum* jusson. A Magyar Párt önállóan választhatta volna ki képviselőjelöltjeit a Délvidék magyar többségű körzeteiben, ennek érdekében vállalták, hogy ott, ahol az MP nem állít jelölteket, a magyarok a radikálisokra fogják leadni a szavazatukat. A magyar képviselők megtarthatták volna parlamenti önállóságukat, de kívülről támogatták volna a radikálisokat. A paktum tervét az elnökség elfogadta, de a titkos ülésen részt vevő Vukov Lukács újságíró kifecsegte lapjában a hírt. Kitért a botrány. A radikálisok, akik a *Hírlap*ot joggal tekintették az MP lapjának, a paktum nyilvánosságra hozatalában az egyezmény felrúgását látták, és megszakítottak minden további tárgyalást. Arról persze mélyen hallgattak, hogy Pašić állítólag még a botrány kitörése előtt arra utasította a főispánokat, hogy csak a „megbízható” magyarokat vegyék fel a választói jegyzékbe, utána pedig a névjegyzékbe már felvett magyar választók egy részét is törölni akarta.

A botrány miatt, arra való hivatkozással, hogy túlságosan is hiányos a magyar választók névjegyzéke – ami persze igaz volt –, az MP kénytelen volt a passzivitást választani az 1923-as választásokon. Vukov, akit a *Vajdaság* című újvidéki lap szerkesztője, a *Hírlap* későbbi főszerkesztője, Havas Károly azzal vádolt meg lapjában, hogy az ő indiszkréciója miatt nem tudtak a magyarok képviselőt juttatni a parlamentbe, nyilvános helyen „tettelesen” vett elégtételt újságíró kollégáján. Vukov ennek kapcsán írt cikkében visszautasította Havasnak azt a vádját, hogy a horvát ellenzéki blokk sugallatára hozta nyilvánosságra a paktumot, bár azt bevallotta, hogy a *Hírlap* politikai magatartását „kizárólag” ő és nem az MP vezetői határozták

meg. Vukovot ezután eltávolították a szerkesztőségből, és helyét Havas Károly vette át.⁵⁷

A paktum nyilvánosságra hozatalát arra használták ki a radikálisok, hogy saját pártjukon belül ún. magyar párti szervezeteket hozzanak létre, a demokraták pedig, elsősorban falun, új földosztás ígéretével igyekeztek maguk mellé állítani a magyarokat. Általánosan is érvényes az, amit az 1923-as választások kapcsán írt le a *Hírlap* egyik publicistája: „A magyarság most az a széplány, akinek nagy hozománya van.” Az MP passzivitása jól jött a radikálisoknak, és vajdasági lapjuk, a *Zastava* elégedetten állapíthatta meg az 1923-as választások után: „a kisebbségek közül még mindig a magyarok adták le a legtöbb szavazatot a Radikális Pártra.”⁵⁸

A Vajdaságot a két nagy szerbiai kormánypárt, a radikálisok és a demokraták egyaránt saját választási politikai terrénumuknak tartották, s jól látták, hogy a parlamenti erőviszonyok miatt egyáltalán nem mindegy, hogy a soknemzetiségű Vajdaság 5 választóközterére eső 34 mandátumot (az összes képviselői helyek száma 315 volt) ki szerzi meg.⁵⁹ Az 1925-ös választásokon az MP senkivel sem kötött paktumot. Győzött átmenetileg az „önálló erő” felmutatását szorgalmazók tábora.

⁵⁷ Csuka János: i. m. 107–114.; *Hírlap*, 1923. jún. 19.

⁵⁸ *Zastava*, 1923. ápr. 13.

⁵⁹ Az SZHSZ Királyságban az 1921. évi alkotmány szerint a parlamenti képviselőket általános (férfi), közvetlen, titkos és „a kisebbségek képviselőit biztosító” szavazati jog alapján választották. Minden született és honosított, állandó lakhellyel rendelkező, 21. életévét betöltött férfinak volt szavazati joga. A tényleges és tartalékos tisztek, valamint a tényleges szolgálatban lévő altisztek és katonák nem gyakorolhatták választójogukat, s ők maguk sem voltak választhatók. Az alkotmány ígérete ellenére a két világháború között a nők szavazati jogáról nem rendelkeztek. Ebben az időben az 1922-es magyarországi választási rendelet jelentősen csökkentette a választásra jogosultak körét. Választásra jogosult volt az a 24. életévét betöltött férfi, aki 10 éves magyar állampolgársággal rendelkezett, két éve egy helyen lakott, és elvégezte a népiskola első 4 osztályát. Volt viszont választójoga a nők azon részének, akik elvégezték a népiskola 6. osztályát, és betöltötték 30. életévüket. Ezzel a választásra jogosultak aránya az összlakosságon belül 40%-ról 28%-ra csökkent. Ugyanez az arány Jugoszláviában 23% volt. Az SZHSZ Királyság a választásra jogosultakhoz képest szűkebbre szabta a képviselőkké választhatók körét. Passzív választójoggal az a választói névjegyzékbe felvett (férfi) állampolgár rendelkezett, aki született vagy honosított állampolgár volt. A nem szláv nemzetiségű állampolgárnak állampolgársága megszerzésének napjától számított legalább 10 év óta a királyság területén kellett laknia, be kellett töltenie 30. életévét, és szóban és írásban bírnia kellett az államnyelvet. MOL K-26. 1921-XLI-6552.; Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, 222–223.

Érdemes felidézni, hogy a parlamentarizmus időszakában, azaz 1929-ig az SZHSZ Királyságban négyszer voltak szkupstinai választások, ami azzal függött össze, hogy a sajátos politikai erőviszonyok miatt egyetlen parlament sem élte meg a törvényben előírt négy esztendő.

Az 1925-ös választások előtti általános politikai helyzet nem sok jóval kecsegtetett. A több mint három éve kormányzó Pašić 1924 júliusában kénytelen volt lemondani, és a horvát ellenzék által is támogatott demokrata Ljubo Davidović alakíthatott rövid életű kormányt. A demokraták a Vajdaságban két jelszó köré csoportosítva igyekeztek a magyarok politikai támogatását megszerezni. Egyrészt az agrárreform magyarok számára kedvező revízióját, valamint a Vajdaság autonómiáját ígérték a belgrádi centralizációval szemben. A király novemberben ismét Pašićot bízta meg kormányalakítással, aki a Demokrata Pártból kivált Svetožar Pribičević-féle Önálló Demokrata Párttal alakított kormányt. Pribičević neve a magyarok számára az elhíresült iskolatörvények miatt nem sok jót ígért. Az új kormánykoalíció egyik legfontosabb feladatának a horvát ellenzék megtörését tartotta. Az eredetileg a kommunista párt felszámolására hozott ún. Obznana-(rendelet-)törvény alapján felfüggesztették a Horvát Köztársasági Parasztpárt (HKPP) tevékenységét, Radićot pedig börtönbe vetették. A szerb–horvát politikai birkózás nem maradt következmények nélkül a Magyar Párt vonatkozásában sem. Annak érdekében, hogy a pártot térdre kényszerítsék és „jobb belátásra” bírják, azaz végérvényesen a radikálisok holdudvarába tereljék őket, és kedvüket vegyék a Demokrata Párt felé már megtett lépésektől, 1924. május 3-án Pašić betiltotta az MP tevékenységét, irattárát elkobozták. A betiltást egy 1875-ös és egy 1894-es bizalmas magyar belügyminiszteri rendeletre (sic!) hivatkozva rendelték el. A Davidović-kormány ügyesen használta ki a helyzetet, és szeptember 9-én, még mielőtt megszületett volna az államtanács döntése a kérdésben (az MP vezetői az államtanácshoz fordultak a párt betiltása ügyében), nagy publicitás mellett „felfüggesztette a feloszlató rendelet végrehajtását”. Sántha és Várady a *Hírlapban* az „ország magyar népéhez” intézett, de a kormánynak és a demokratának is szóló lelkes kiáltványban adta hírül a párt tevékenységének újraindulását. Megkezdődött az ún. radikális párti magyarok kiszorítása a pártból, és felerősödött az önálló politikai fellépést sürgető irányzat.⁶⁰

⁶⁰ Csuka János: i. m. 136–169.

Az MP az újvidéki, a zombori, a szabadkai és a becskereki választói körzetekben állított önálló jelölteket, a pártra leadott szavazatok száma azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy képviselői mandátumhoz jussanak. Sem a jelentéktelen Román Párt, sem pedig a Sokác-Bunyevác Párt nem jutott be a szkupstinába, a délvidéki kisebbségi pártok közül 1925-ben egyedül a Német Párt szerzett öt mandátumot, ami az általa korábban megszerzett nyolc parlamenti helyhez képest jelentős visszaesés volt. Az egyébként még mindig meglehetősen hiányos választási névjegyzékben szereplő mintegy 65 ezer magyar polgár közül 20–25 ezren éltek szavazati jogukkal, és mindössze 11 059-en voksoltak a Magyar Pártra. Az MP az összes vajdasági szavazatok 4,5%-át szerezte meg.⁶¹ Az országosan induló 33 párt közül ugyan a radikálisok győztek (a szavazatok 25,6%-át kapták), de az ellenzéki Horvát Köztársasági Parasztpárt (22,4%), a demokraták (11,8%) és az önálló demokraták (9,2%) által megszerzett szavazatok azt mutatták, hogy ez a választás sem stabilizálta az ország politikai életét.⁶² Az éppen börtönben ülő parasztpárti vezér, Stjepan Radić magyarországi és moszkvai kapcsolatainak közvetlenül a választások előtt történő megszűltetése sem volt véletlen, de ez a HKPP választási eredményeire, mint láttuk, nem gyakorolt negatív hatást. Annál inkább alkalmas volt a magyarság államhűségének ismételt megkérdőjelezésére. Mint ismeretes, néhány héttel az új szkupstina összehívása után a HKPP elismerte a vidovdani, centralisztikus alkotmányt, a Karadordević-dinasztiát, s ezzel kormányképes politikai erővé vált. Magyarország a 20-as évek elejétől valóban tartott fenn kapcsolatokat a Belgráddal éles vitákba keveredő Radićtyal. A magyar külügyminisztérium azonban Radićot „megbízhatatlan jelleműnek” tartotta, aki „fantasztikus ötleteken alapuló politikájára való tekintettel oly faktor, melynek viselkedését egy adott esetben előre látni nem lehet”. A Radićtyal való kapcsolatok így barátságos kijelenté-

⁶¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-60.; *Bácsmegyei Napló*, 1925. febr. 9. A *Sajti Enikő*: i. m. 88–101. A *Hírlap* szerint a Magyar Párt 12 302 szavazatot kapott (1925. febr. 11.).

⁶² Jugoszlávia 1918–1941. A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte *Sajti Enikő*. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989. 113. – Belgrádban például egy képviselő megválasztásához 2732 szavazat kellett, Zágrábban már 4954, a Szerémségben pedig 5791. Ezért volt lehetséges, hogy a radikálisok ekkor 142 mandátumot szereztek, a Horvát Köztársasági Parasztpárt pedig mindössze 67-et.

sek váltása után semmi pozitív eredményre nem vezettek.⁶³ A választások idején rendkívül kiélezett szerb-horvát viszony hozzájárult ahhoz, hogy ezúttal az MP visszautasított a paktumra vonatkozó minden javaslatot. Az ellenzéki blokk javaslatát azért, mert attól féltek, hogy ha Horvátországhoz kötik sorsukat, akkor győzelem esetén a horvátok első intézkedése az lesz, hogy a „Vajdaság nyakába varrnák” a saját területükön élő nem horvát telepeseket. A Német Párttal kötendő választási szövetség ellen pedig azt a szokásos érvet hozták fel, hogy „azzal vádolnák őket, hogy együtt küzdenek a régi haza érdekében”.⁶⁴

A vereség súlyos válságot, levertséget váltott ki a párt vezetői között. Felerősödött az önálló politikai fellépés és a nagy szláv pártokkal kötendő szövetség régi vitája, az októbristák és a *Bácsmegyei Napló*, s ennek szinonimájaként a zsidók kikiáltása bűnbaknak, a választást kísérő tényleges atrocitások felnagyítása.⁶⁵ A választási szövetség újragondolásának az is aktualitást adott, hogy Pleszkovich Lukács, a Népkör elnöke, aki a „passzivisták” egyik legtekintélyesebb szószólója volt, a demokratákkal kötött szövetség révén, de vajdasági autonomista programmal, bekerült a parlamentbe. Pleszkovichot ekkorra már leváltották a szabadkai Népkör éléről, mivel az MP elképzelhetetlennek tartotta, hogy Pleszkovich révén ez a nagy múltú magyar kulturális szervezet az autonomista gondolat melegágya legyen. Az új elnök személye, az ekkor már igen idős Birkáss Gyula földbirtokos megválasztása is arra utal, hogy az MP egy jól kézben tartható elnököt kívánt látni az egyik legfontosabb kulturális egyesülete élén.

A párt első politikai megmérettetésének kudarcra önvizsgálatra készítette a párt vezetőit. Két fontos tanulság már közvetlenül a választások után megfogalmazódott. Nyilvánvaló lett, hogy egyedül túlságosan is gyengék a parlamenti mandátumok megszerzéséhez, s a

⁶³ MOL K-64. Küm. res. pol. 1922-16-339.

⁶⁴ MOL K-437. 1924-8-629.

⁶⁵ A hatalom választási visszaélései, atrocitásai nem pusztán a kisebbségi pártokat érintették. A helyi hatóságok szerte az országban olyan utasítást kaptak, hogy zavarják meg és tegyék lehetetlenné az ellenzéki politikai pártok választási propagandáját, gyűléseit. A baranyai Kiskőszegen (Batina) az MP két prominens politikusának, Palásthy Ödönnek és Wámoscher Ervinnek a kocsját kifosztották, a sofőrt megverték, majd leütötték, súlyosan inzultálták a párt helyi exponensét is. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1925-R-105. Az iratot l. Magyarok kisebbségben és szórványban, 435–448.

Tisza menti magyar szervezetekkel, valamint az újvidéki Fáth Ferenc apátplébános szerkesztette *Délbácska* című lap köré tömörülő „harcos keresztény magyar” irányzattal szemben erősödött azok hangja, akik a szláv pártokkal, főként a kormányon lévő radikálisokkal kötendő politikai szövetséget sürgették. De felismerték azt is, hogy a gazdasági, kulturális, nyelvi érdekvédelemre az eddiginél jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetni: éppen a falusi magyarság „apatikus politikai hangulata” miatt, akik „úri pártnak” tartották az MP-t. Deák Leó, a párt zombori szervezetének vezetője, aki a választásokon az MP zombori listájának vezetője volt, több cikkben is elemezte a vereség okait. Szerinte a párt programja jó volt, azon nem kell változtatni. Mivel egyetlen más párt sem vállalta a magyar kisebbség ügyét – írta –, nem volt más választásuk, mint önállóan indulni a választásokon. A vezetőséget és a választási listát ért kritikákra reflektálva elismerte, hogy a vezetőség valóban nem állt „hivatása magaslatán”, másodrendű kérdésnek tekintette a magyar szavazók, a „tömegek” mozgósítását, de – véleménye szerint – a „pletykák, személyes sértődések” mellett sem lehetett volna a két listavezető, Sántha György pártelnök és Várady Imre társelnök helyett jobb jelölteket találni. Úgy vélte, hogy „a választás eredménye in corpore nem érintheti a vezetőséget, sem az általa követett irányt”, azaz visszautasította a párt vezetőségének leváltását követelő hangokat. Igaz, tette hozzá, a párt vezetői „azon elemekből és egyénekből verődtek össze, akik éppen rendelkezésre álltak”, de a régi politizáló garnitúrát sem lehetett csatasorba állítani, annál is kevésbé, mivel „a ma politikáját nem lehet a múlt életlen politikai fegyvereivel megívni”.⁶⁶

Az MP elnöki tanácsa hasonló szellemben foglalt állást a választási vereség után. 1925. február 22-ei ülésükön „beható vita után”, de egységesen úgy döntöttek, hogy „a magyarságot a jövőben is önálló párteretekben fogják megszervezni és minden olyan tervet visszautasítanak, amely a radikális vagy a demokrata pártba igyekszik a magyarságot beterelni”. Megoszlott viszont a vezetőség véleménye arról, milyen legyen a kapcsolatuk az „egyéni tiszteletes és jó magyar ember” hírében álló Pleszkovich Lukáccsal, aki, mint már utaltunk rá, egyetlen magyar képviselőként, de vajdasági autonomista programmal, a demokraták támogatásával bejutott a parlamentbe. Hory András belgrádi követ, aki nem volt valami jó véleménynel a Magyar Pártról, azt jelentette kormányának, hogy az „ön-

⁶⁶ *Hírlap*, 1925. febr. 21., 24., 25.

magában is tétova és Belgrádból össze-vissza ráncigált párt” elnapolta a kérdést, de a párt „kisebb, balfelé hajló töredéke” hajlana a fúzióra Pleszkovichcsal és a demokratákkal. Scitovszky Tibor külügyminiszter Hory jelentésére reagálva leszögezte: az MP és Pleszkovich demokrata csoportjának fúzióját „felettből” aggályosnak tartaná. Mint írta: „A pártvezetőség hanyagsága, a párt különböző árnyalatú frakcióinak torzszalkodása a nagyobb keretekben történő rendszeres szervezését és egy célirányos politika megvalósítását teljesen lehetetlenné teszi. (...) Több ízben kifejtett itteni nézet szerint a magyarság egyetemes érdekei azt kívánják, hogy a Jugoszláviában élő testvéreink nemzeti alapon szervezkedő politikai testületbe tömörüljenek és ne lépjenek semmiféle szerb párttal szorosabb nexusba. In concreto pedig a magyarok a demokratákkal való egyesülésnek igen kevés hasznát látnák, mert csak fokozottan kellene szenvedniük a kormány, illetőleg Pribicsevicsék terrorjától.”⁶⁷ A Budapestről jövő instrukció tehát ezúttal is egyértelmű volt – meg kell őrizni a párt önállóságát. Míg Hory elsősorban az MP vezetőségének tehetetlenségét és a „baloldali magyar zsidó emigráció egységbontó tevékenységét” tartotta a vereség fő okozójának, a MP vezetői szerint a választási terror, a hiányos választói névjegyzék, valamint az emigránsok „árulása” idézte elő a kudarcot. Tubán Tibor, a Délvidéki Otthon igazgatója a miniszterelnökség kisebbségi osztálya számára 1925-ben készített terjedelmes elemzésében a párt egész addigi politikai tevékenységét gyengének és sikertelennek minősítette. Ennek egyik oka szerinte az volt, hogy az impériumváltás után a magyarok szembekerültek „a tág, elszánt és életerős” szerb nacionalizmussal, amely „balkáni és abszolúte bárdolatlan” formában jelent meg. Ezt a dinamikus szerb nemzeti aspirációt a magyar közigazgatás „deli és úri exponensei figyelgették ugyan korábban, de teljesen félreértett alapon”. Nem is érthették meg a szerbeket, folytatja tovább gondolatait Tubán, mert még szerbül sem tanultak meg. Arról nem is szólva, hogy legalább ilyen értetlenül szemlélték a horvát jugoszlavizmus törekvéseit is, így a horvátokban sem találhattak szövetségesre. A MP politikai sikertelenségének legfőbb okát azonban ő is az „emigránskérdésben” jelölte meg. Mint írta, „ez a szökött desperado-had csak úgy tajtékozott a magyar fajta becsületének a beszenyezésében”, s Belgrád igyekezett kihasználni őket Budapesttel szemben. Igaz, az emigráció ma már irányt változtatott, folytatta, és Dettre Jánosnak,

⁶⁷ MOL K-64. Küm. res. pol. 16-1925-87.

a Károlyi Mihály-kormány volt szegedi kormánybiztosának a vezetésével „kurucos mentét” öltöttek, és „nagylelkű liberalizmusról, demokráciáról tárogatóznak”. A közös kohéziós gondolat, az „erdélyi lélek” hiánya Tubán szerint „csúf” belső harcokhoz vezetett, amely beszűkítette a magyarság politikai érdekeiért vívott „gerinces” harc lehetőségeit. Tubán elemzése végén azt a következtetést vonta le, hogy a nehézségek, a bukás ellenére sem szabad változtatni az önálló politikai megmérettetés eddig követett stratégiáján.⁶⁸ Tubánnak, Deák Leónak és másoknak valószínűleg igazuk volt: az adott körülmények nem kínáltak más reális alternatívát. Azon persze el lehetett meditélni, hogy politikai pártként elsősorban a nemzetközi kisebbségi szerződések kínálta lehetőségeket használják-e ki, vagy az új állam alkotmányos kereteire támaszkodva tűzzék zászlajukra a kisebbségi jogok elismertetését és gyakorlati betartatását.

Az „elcsatoltak nemzedéke” természetes módon élte meg drámaként az első politikai vereséget, de döntésük Budapest tanácsa nélkül sem lehetett nagyon más: tovább kell menni a párt megalakulásakor kijelölt úton, legfeljebb az oda vezető út kérdésében lehet és érdemes vitatkozni. Ilyen irányú törekvéseiket persze meglehetősen szűkre szabta az a tény, hogy az új állam kisebbségpolitikájában három irányzat közül lehetett választani. Az adott körülmények között *liberálisnak nevezhető irányzat* (Pašić, Davidović) úgy vélte, hogy a határvidék, a gazdaság, az államigazgatás, a kultúra, a hadsereg pozícióinak „nemzeti irányú” elfoglalása, azaz a magyarság ilyen jellegű domináns pozícióinak megsemmisítése után megadhatók a nemzetközi szerződésben is vállalt kisebbségi jogok – persze lehetőség szerint azok minimuma. A tartós *retorzió* hívei szerint – akikhez akár a kvázi liberalizmust valló radikálisok, demokraták egyes csoportjai éppúgy tartozhattak, mint a náluk jóval extrémebb nacionalisták – a magyarok mindig is revizionisták maradnak, kisebbségi jogokkal nem tompíthatók ilyen irányú törekvéseik, csakis az erő, a kemény, permanens retorzió bírhatja őket jobb belátásra. De nem hiányoztak a politikai palettáról azok a szélsőséges hangok sem, amelyek a magyarok Koszovóba vagy Macedóniába történő *totális kitelepítésével* szerették volna megoldani a kisebbségi kérdést. Nyilvánvaló, hogy a magyarság számára bármilyen politikai kooperációra csak az első irányzat jöhetett számításba. Ennek azonban nagyok voltak a veszélyei is – egy ilyen kooperáció esetében logikusan sodródtak bele az

⁶⁸ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1926-R-79.

egymással versengő szláv nemzetek és pártok mindent előntő, igen kemény belső csatáiba. 1925-ben ezt próbálták elkerülni – de az eredmény, mint láttuk, lesújtó volt. Az MP helyzetét ekkor tovább nehezítette a számukra oly fontos napilap, a *Hírlap* gazdasági csődje is. Mint Hory egyik ezzel kapcsolatos jelentésében fogalmazott: „[a] *Hírlap* megszűnése a magyar nemzeti gondolat fenntartása szempontjából minden esetre súlyos veszteség volna”, amely a magyar kormány pénzügyi támogatása és jó szerkesztők, újságírók nélkül „jelentéktelen vidéki sajtóorgánummá sülyyedne”. Arról nem is szólva, hogy a párt válságának időszakában a lap felértékelődött mind a magyar kisebbség vezetői, mind az anyaország szemében. A lapon belül indult meg ugyanis az az igazán soha be nem teljesedett folyamat, amely az emigránsok és a „gerinces magyarok” kibékülésének, együttműködésének ígérletét hordozta magában. Ez egyúttal a két rivális magyar lap, a *Hírlap* és a *Bácsmegyei Napló* technikai, szerkesztési és terjesztési együttműködését is jelentette. A lap új főszerkesztője a Budapest által megbízhatónak tartott Streliczky Dénes lett. A magyar kormány egyébként 1928-ra rendezte a lap adósságát is.⁶⁹

A korabeli elemzők diszkréten hallgattak arról, hogy az MP sikertelen választási szereplésében közrejátszott az is, hogy a pártra ismét – nem először, és nem utoljára – a revizionizmus árnyéka vetődött. Még mielőtt röviden kitérnénk a Radić és Magyarország között még 1923-ban megkötött, Jugoszlávia szétdarabolását célzó állítólagos szerződés megszűltetésének körülményeire, fontos, hogy leszögezzük: egyetlen határon túli magyar kisebbségnek sem volt semmiféle revíziós terve. Erről legfeljebb magánemberként álmodtak. Nemcsak azért, mert ezzel a súlyos retorziókkal járó árulás vádját vonták volna magukra, de azért sem, mert morálisan csakis az integráns revízió jöhetett volna szóba, ezt pedig már a magyar kormány sem emlegette, még informális csatornákon keresztül sem. A revíziós vádak elhárításának már-már görcsös akarása késztette Sántha Györgyöt, hogy a választások után egy esztendővel a következő szavakkal nyissa meg az MP közgyűlését: „Az új hazában úgy fog élni a magyar, ahogy ezer évig élt. Hűségben Istenéhez, királyához, hazájához. Édes magyar testvéreim, ahogy a vallásokhoz mindig hívek

⁶⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-86., 186., 206. 1927-ben Zichy Gyula kalocsai érsek a *Délbácska* című lap megmentése érdekében fordult segítségért Walkó Lajos külügyminiszterhez: uo. 1927-16-21.

lesztek, úgy legyenek mindig hívek királyunkhoz, I. Sándorhoz (lelkes éljenzés) és új hazánkhoz, amelynek dolgos polgárai akartok lenni. Így meg fog szűnni a sok szégyenletes vád, az örök gyanúsítás, az irredentakeresés.”⁷⁰

A 20-as évek közepén Stjepan Radić lehetetlenné tételére nemcsak a parasztvezér Moszkvához fűződő kapcsolatait, de egy még 1923-ban Londonban megkötött állítólagos magyar–horvát szerződés nyilvánosságra hozatalát (1925. január 23.) is igyekeztek kihasználni, amit a nála tartott házkutatás során találtak. Radić 1923 júliusában valóban Magyarországon keresztül menekült külföldre, és ott igyekezett támogatókat találni a horvát ügyhöz. Radić Horvátország jövőjét Jugoszlávia keretei között, békés eszközökkel kivívott önállóságban, a föderációban látta, amelynek társadalmi programját a parasztdemokrácia fejezte ki. Radić 1923 augusztusában valóban tárgyalta gróf Szapáry (Szapáry) László londoni magyar követtel, egyezménytervezetet is készített, de a tárgyalások megállapodás nélkül fejeződtek be. Ennek ellenére Magyarország határozottan cáfolta a Radićhoz fűződő kapcsolatokat, de szemmel láthatóan Belgrád sem akarta kihasználni a helyzetet a magyar–jugoszláv viszony elmérgesítésére. Momčilo Ninčić külügyminiszter ezt azzal jelezte, hogy január 24-én Hory András követ rendelkezésére bocsátotta Radić III. Internacionáléhoz intézett memorandumának azt a részét, amelyben a horvát vezér a Londonban folytatott magyar–horvát tárgyalásokat ismerteti.⁷¹ A jugoszláv lapok egyenesen úgy kommentálták a szerződéstervezetet, hogy Radić „odaajándékozta” Magyarországnak a Vajdaságot.⁷² Radić az általa készített szerződéstervezetben valóban számított a horvát szuverenitás kapcsán Magyarország és a délvidéki magyarok támogatására. A magyar kisebbség Radić szerint tagja

⁷⁰ *Hírlap*, 1926. márc. 8.

⁷¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-27., 32., 42. Az ügyet részletesen tárgyalja Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995. 145–148. Radić 1924. július 1-jén valóban belépett a Komintern fiókszervezetébe, a Paraszt Internacionáléba, de 1925. március végén ki is lépett onnan. Radić Fleissing István álnéven utazott Londonba román útlevéllel, amelyet a prágai román főkonzulátus állított ki számára. Szapáry követ azt az utasítást kapta a külügyminisztériumtól, hogy Radićtyal „szíveskedjék szigorúan receptív viselkedésre szorítkozni és minden politikai vonatkozású kijelentéstől tartózkodni. (...) Intenciót és találkozást Radićtyal legnagyobb titokban tartani.” MOL K-24. Küm. res. pol. 1923-16-440.

⁷² *Zastava*, 1925. jan. 7.; 8.; 9.

lehetett volna egy általa létrehozandó, a centralizmus ellenfeleit tömörítő végrehajtó bizottságnak, és az lett volna a feladata, hogy „direktívákat” dolgozzon ki Jugoszlávia föderatív átalakítására. A magyar kormány pedig vállalta volna, hogy „honfitársait (sic!) ily értelemben befolyásolja”.

A tervezetben Radić azt is megfogalmazta, hogy Magyarország érvénytelennek tekinti az 1868-as magyar-horvát kiegyezést, de miután az 1918-as határok szerinte „a földrajzi, etnográfiai és gazdasági viszonyoknak a legjobban megfelelnek és miután mindkét állam biztonságának biztosítására alkalmasak, azok elvben továbbra is fenn tartatnak”. Muraköz Horvátországhoz csatolását Magyarország elismerte volna, a Murántúl hovatarozásáról azonban népszavazás döntött volna. Magyarország szabad utat kapott volna Fiuméhez, de „nyomatékosan” ki kellett volna jelentenie, hogy Fiume kapcsán nincsenek területi aspirációi. Tervbe vette a horvát parasztszféra azt is, hogy amennyiben Szerbia keresztülvinné Horvátország „amputációját”, Magyarország azonnal elismerné a horvát függetlenséget, mihelyt „ezt a nagykövetek konferenciáján a nagyhatalmak közül valamelyik megteszi”, és védelmi és gazdasági szövetséget hoznának létre a két ország között. A területükön élő horvát, illetve magyar kisebbségnek mindkét ország „különös védelmet, a legszélesebb jogokat és privilégiumokat” biztosított volna.⁷³

A tervezetben tehát szó sem volt arról, hogy Radić „odaajándékozta” volna a Vajdaságot Magyarországnak. Egyedül a Murántúlon tartott elképzelhetőnek egy népszavazáson alapuló határváltozást. Horvátországon kívüli területi kérdések pedig, mint láttuk, egyáltalán fel sem vetődtek, így a Vajdaság hovatarozásának kérdése sem.

Hory Ninčićtel folytatott január 31-ei beszélgetése alkalmával, kormánya utasításának megfelelően, köszönetet mondott azért az előzékenységért, hogy a jugoszláv külügyminiszter közölte Magyarországgal az említett memorandum szövegét. Mint mondta: „Radić fantasztikus meséi annyira magukon viselik a valótlanság bélyegét, hogy azoknak újból való részletes megválaszolását nem látom szükségesnek.” Hogy szavainak még nagyobb nyomatékot adjon, hozzátette: az egész ügyet a magyar kormány befejezettnek tekinti. Ninčić válaszában kiemelte, hogy „Moszkva ki akarta használni Radicsot világforradalmi céljai érdekében”, de szerinte az is egyértelmű, hogy

⁷³ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-33.

Radić e kapcsolat során „szintén csak saját politikai céljai megvalósítására törekedett”. Majd így folytatta: „Szovjet destruktív munkálatokba [a] németeket is bevonta. Represszióként szerb kormány be fogja zárni német iskolák nagy részét. Népszövetségnél pedig hiába fognak németek panaszkodni, mert Ausztriában kisebbségeket iskolák terén sokkal rosszabbul kezelik, mint Jugoszláviában. Belgrád el van határozva [a] viszonyosság elvének szigorú alkalmazására. Egyébként mindenkivel szemben, aki a moszkvai bolsevista törekvéseket támogatja, kénytelenek lesznek létfenntartásuk érdekében keményen fellépni.” Ezután újabb gesztust téve, de üzenve is Magyarország felé, a következőket mondta: „[A] jugoszláviai magyarok sokkal szerencsésebben politizálnak, mint [a] németek, akik általában számarányuknak nem megfelelő befolyást akarnak gyakorolni politikai kérdésekben is, holott szerinte kisebbségek jobban tennék, ha megmaradnának őket érdeklő iskola stb. kérdéseknél.” Hory ezek után érdeklődött a magyarok választási esélyeiről, mire a jugoszláv külügyminiszter elismerően nyilatkozott egyes radikálisokkal kooperáló magyar csoportokról, illetve dr. Várady Imréről. Horyban erre az a benyomás alakult ki, hogy a választási küzdelem során a magyarokkal szemben „esetleg” nem fognak olyan durva retorziót alkalmazni, mint a többi kisebbséggel szemben. Mint láttuk, Hory reménye nem vált valóra. Ninčić nyíltan kimondta Hory előtt, hogyha a kormánypárt, azaz a radikálisok nem nyerik meg a választásokat, a választási eredményeket meg fogják semmisíteni. A beszélgetés végén közeledési gesztusainak határait mintegy kijelölve Ninčić megjegyezte: a „magyarországi atmoszférában még nincsen meg [a] kívánatos enyhesség, amit azonban ő szenvedéseink után természetesnek tart, ennél fogva [a] két ország viszonya valószínűleg csak későbbi időben ölthet konkrétabb formát.” Hory jelentései alapján Scitovszky külügyminiszter részletesen beszámolt Bethlen miniszterelnöknek a jugoszláv közeledésről. Ebben kiemelte, hogy a jószomszédi viszony nem csupán Ninčić személyes óhaja, de a radikálisok vezető politikusainak kívánsága is.⁷⁴

Az SZHSZ Királyságnak Magyarországra elsősorban Olaszországgal miatt volt szüksége, amely országgal kezdettől fogva igen feszült volt a viszonya. Az olasz-jugoszláv megbékélési kísérletek (az 1924. januári Adria-paktum, az 1925. júliusi Nettuno-egyezmény) inkább Olaszország számára voltak kedvezőek, Jugoszláviában azonban

⁷⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-42.

nagy belső vihart kavartak, és politikai hatásuk inkább destabilizáló volt. Bulgáriával a macedónkérdés, Görögországgal a Szaloniki kikötőre irányuló jugoszláv igény, kisantant-szövetségesével, Romániával pedig a Bánát megosztottsága terhelte meg a délszláv állam kapcsolatait. Arról nem is szólva, hogy Romániára egyébként sem tudott Olaszországgal szemben támaszkodni. Belgrádban jól látták, hogy Magyarországnak komoly érdekei fűződnek ahhoz, hogy kitörjön a kisantant gyűrűjéből. Magyarországnak erre a délvidéki határproblémák és a kisebbségi kérdés megléte mellett is délen, a jugoszláv államon keresztül lett volna a legtöbb esélye.⁷⁵ A dunai–balkáni övezetben létrejött kishatalmi (kisállami) rendszer erre valóban lehetőségeket kínált. Ennek a háború utáni európai rendszernek ugyanis egyik legfőbb sajátossága az volt, hogy minden mozgásban volt. Franciaország tartósan nem tudta megszilárdítani európai hatalmát, a kisantant csak nagyon hiányosan és csupán egy-egy pillanatra tudta betölteni szerepét, Németország pedig ekkor nem volt képes a számára hosszú távon kedvező helyzetet kihasználni.

A magyar–jugoszláv közeledésre tett kísérletek 1926-ban felerősödtek. Bethlen István miniszterelnök az ún. frankhamisítási botrány után az év tavaszán Genfben igyekezett kipuhatolni Olaszország ezzel kapcsolatos álláspontját, és tárgyalta Ninčićtel is.

A magyar és szerb közvélemény mindmáig úgy tartja számon, hogy Horthy Miklós kormányzó 1926 augusztusában, a mohácsi csata 400. évfordulóján elmondott beszéde volt a nyitánya a magyar–jugoszláv közeledésnek, és azt Mussolini akadályozta meg. Az igaz, hogy egy jugoszláv–magyar szerződés helyett egy magyar–olasz szerződés jött létre 1927 áprilisában, Horthy beszéde azonban inkább rontott, semmint javított a helyzeten.⁷⁶

A délvidéki magyarok szempontjából a semlegességi és megnem-támadási egyezmény megkötésére irányuló genfi jugoszláv–magyar tárgyalások semmilyen eredményt nem hoztak. A tárgyalásoknak azonban mindenképpen megvolt az a pozitív hozadékuk, hogy a két fél, történelmük során először, legmagasabb szinten fejthette ki a magyar kisebbséggel kapcsolatos álláspontját. A források azt bizo-

⁷⁵ A 20-as évek jugoszláv–magyar kapcsolatait mindmáig egyetlen munka tárgyalja monografikusan: *Vuk Vinaver: Jugoslavija i Madarska 1918–1933*. Beograd, 1971. A genfi tárgyalásokra l. *Ádám Magda: A kisantant (1920–1938)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 135–141.

⁷⁶ *Pritz Pál: i. m. 148–152.*

nyitják, hogy Ninčić kezdettől fogva világossá tette, a szerződés nem tartalmazhat a kisebbségekre vonatkozó klauzulákat, és úgy tűnik, Budapest ezt kezdettől hajlandó volt akceptálni. Arra azonban nyomatékosan felhívták a jugoszláv külügyminiszter figyelmét, hogy a magyar kisebbség ügyét „minden formális tárgyalás mellőzésével” meg kell majd beszélniük, és az irányukba tett belgrádi „spontán gesztusok (...) mindennél alkalmasabb eszköz volna arra, hogy a magyar–szerb viszony megfelelő kialakulására kedvező atmoszféra létesüljön”.⁷⁷ A magyar kormány álláspontját Walkó Lajos külügyminiszter így foglalta össze: „a magyar kormánynak az az álláspontja, hogy a magyarok legyenek jó és lojális polgárai új hazájuknak – de az SZHSZ állam legalább a nemzetközi szerződéseknek azt a minimumát adja meg, hogy a magyarság megtarthassa nyelvét és kultúráját és fejlődése biztosítva legyen”. Ezért most elsősorban az elemi iskolák, a tanítók és a tanítóképző ügyét tartják sürgetőnek.⁷⁸ A magyar kormány álláspontja tehát józan és világos volt, és pusztán a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi jogi status quo betartását követelte tárgyalópartnerétől. Ninčić október 20-án már azt hangsúlyozta Hory András belgrádi magyar követnek, hogy kormánya továbbra is hajlandó „amicalis konverzációt” folytatni, de a kisebbség felé a szerződés megkötésével párhuzamosan tett gesztusokat belpolitikai szempontból aggályosnak látta, ami „veszélyeztetné a kitűzött célt, bizalmatlanságot, gyanút keltene”. Mint mondta, a magyar kisebbségnek „mindent meg kell adni, hogy itt jól érezzék magukat. Következésképpen nem kívánjuk, hogy nemzetiségüket feladják, s csupán azt óhajtjuk, hogy lojális, hű fiai legyenek új hazájuknak.” Majd így folytatta: „A két ország közti viszony javulásával párhuzamosan fog növekedni a kölcsönös bizalom és megértés a két nép között, s ebben az új atmoszférában a panaszok orvoslása fokozatosan és önmagától fog oldódni.” S hogy még világosabbá tegye álláspontját, megismételte a

⁷⁷ A magyar külügyminisztérium, személy szerint Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese egy szokványos döntőbíráskodási egyezményt készített elő, míg a külügyekre nagy hatást gyakorló Bethlen miniszterelnök elképzelhetőnek tartott volna egy messzebbre mutató megneemtámadási és semlegességi szerződést. Ninčić egyébként kénytelen volt feladni a kétoldalú szerződésre irányuló kezdeti ajánlatát, és a tárgyalásokat fokozatosan egy Magyarországon és a kisantant között megkötendő megállapodás irányába terelte. A köztük lévő vitára és a tárgyalásokra l. MOL K-64. Küm. res. pol. 1926-16-153., 429., 449., 1927-16-500., 508., 516., 557., 667., valamint Pritz Pál: i. m. 151-154.

⁷⁸ MOL K-64. Küm. res. pol. 1927-16-500.

kisebbségi kérdés és a szerződés ügyének összekapcsolására vonatkozó elutasító álláspontját: „ha a magyar kormány ezen intézkedések megtételétől, illetve erre vonatkozó kötelező ígérettől tenné függővé az arbitrage szerződés megkötését, úgy nagy sajnálatomra kénytelen lennék a paktumtól elállni”. Mintegy mellékesen „bagatellizáló” megjegyzést tett a magyar októbrista emigrációra, jelezve, hogy Belgrád számára elvesztették politikai jelentőségüket. Hory erre mindössze annyiban reagált, hogy megjegyezte: reméli, „a kisebbségi kérdés köztünk ezután is amicalis konverzációk tárgya lesz”. De Budapest utasítására arra is felhívta Ninčić figyelmét, hogy a jugoszláv kormány magyar kisebbségekkel szembeni „előzékenységének hiánya” a szerződés ratifikálását Magyarországon „lehetetlenné teheti”.⁷⁹ 1926. október végén Hory már arra kapott utasítást, hogy a szerződés ügyét ne sűrösse Belgrádban. Ez kétségtől Mussolini október 23-ai üzenetével volt összefüggésben, amelyben a Duce korábbi álláspontjával ellentétben arra utalt, hogy nem nézi jó szemmel a magyar–jugoszláv közeledést.

A magyar kormány, mint láttuk, a kitörést a kisantant gyűrűjéből és a magyar–jugoszláv közeledés ügyét nem kapcsolta össze a kisebbségi kérdés két állam közötti szerződésben történő rögzítésével. A tárgyalások kezdetén Bethlen, Khuen-Héderváryval ellentétben, Magyarország általános külpolitikai helyzetének javítása érdekében hajlandó lett volna feláldozni „a politikailag kevésbé önérzetes” jugoszláviai magyarságot. Amikor kiderült, hogy Mussolini ajánlata ezt a külpolitikai célt jobban szolgálja, Bethlen gondolkodás nélkül állította át a tárgyalások, majd pedig az együttműködés irányát olasz vágányokra. Annál is inkább, mivel Mussolini meghirdette a Magyarországgal szembeni igazságtalanságok revíziójának szükségességét, amit a Duce ekkor még nemcsak Németországhoz, de Franciaország és Anglia megfelelő politikájához is hozzákötött. Magyarország ezután megkezdte az „optimális” revízió tervének kidolgozását. Ez egyet jelentett azzal, hogy Magyarország szerepet vállalt Olaszország mellett a horvát szeparatisták támogatásában, azaz új impulzust kapott a magyar külpolitika Jugoszláviával szembeni kettős politikája.

⁷⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1927-16-516. A magyar–jugoszláv tárgyalásokra részletesen l. *Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 238–247.

Ebbe illeszkedtek azok a titkos tárgyalások, amelyeket Vladko Maček horvát parasztpárti vezérrel folytatott Bécsben, 1928. október közepén, tehát miután Radićot a szкупstinában lelőtték és meghalt.

A zágrábi magyar konzulátus, valamint Ante Pavelić jogpárti politikus, későbbi usztasa vezér és Milan Šufflay,⁸⁰ jó nevű horvát történész közvetítésével létrejött találkozón báró Apor Gábor, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője tárgyalta Mačekkal. A Horvát Parasztpárt új vezetőjének célja a szomszédokkal való viszony tisztázása, ezen belül is elsősorban a leendő magyar-horvát határ kérdésének tisztázása volt. Apor hangsúlyozta küldetése informális jellegét, és átsiklott Maček határkérdést feszegető megjegyzésén. A Horvát Parasztpárthoz fűződő jövőbeni kapcsolatok kereteiről szólva Apor hangsúlyozta, hogy azok kizárólag a zágrábi konzulátuson keresztül lesznek lehetségesek, és Maček „mással ne álljon szóba”. Kérte, hogy a jelen találkozó váratlan, előkészítetlen jellegét a jövőben lehetőleg kerüljék el, mivel az idő rövidsége miatt sem a miniszterelnökkel, sem a külügyminiszterrel nem tudott beszélni. Felvetette a két ország jövőbeli közjogi kapcsolatainak kérdését is, mivel a horvátok „a megfelelő” időben ki fogják kiáltani Horvátország függetlenségét. Erre Apor leszögezte, hogy szerinte semmilyen közjogi kapcsolatról nem lehet szó, és külön is felhívta a horvát politikus figyelmét arra, hogy a Belgráddal folytatott küzdelmük során ne használják fel az ottani magyarokat. Ez, magyarázta Apor, megtorlást vonna maga után, rossz benyomást keltene Budapesten, de saját politikai helyzetét is gyengítené, ha „magyarophil” hírébe keveredne. Maček erre reflektálva megismételte a HPP korábbi ismert ál-

⁸⁰ Milan Šufflay, akit egyik közeli frankista elvbárátja „gyermeteg lelkű tudósnak” titulált, már az 1910-es évek vége óta kapcsolatban volt a horvát nacionalisták jogpárti (frankista) szárnyával. 1920-ban a szeparatista emigráns Horvát Bizottsággal és az őket támogató magyar hivatalos körökkel fenntartott kapcsolatai miatt letartóztatták. Történészként az volt a véleménye, hogy a jugoszlavizmus „nem elég dinamikus”, túl fiatal és fragmentált eszme. „Semmit nem ér az erős szerb népi tudattal szemben, amely a szabadságért vívott küzdelem évszázados háborúiban edződött. ... A jugoszlavizmus Horvátországban is gyenge, egy gyenge réteg, amely alatt ott forrong a horvát nemzeti vulkán.” Csak egy kis lökés kell, és a vulkán működésbe lép – ezt a lökést szerinte az 1920-as parlamenti „választások tüze” adta meg, és a jugoszlavizmus vékony rétege alól „feltört a horvát történelem, az apák hite, a nyugati kultúra ...” Idézi Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Cornell University Press, 1984. 251.

laspontját: ő ugyan nem akarja megakadályozni a magyarok politikai szervezkedését, de azt mindenképpen szeretné megakadályozni, hogy a magyarok a radikálisokra szavazzanak, és képviselőik belépjenek a radikálisok parlamenti klubjába (frakciójába). Kérte a magyar kormányt, hogy közvetítsen Olaszország felé a horvát ügyben, „mert félnek, hogy az olaszok becsapják őket”. A megbeszélés végén Mačeknak, miután háromszor is visszatért a határkérdésre, mégiscsak sikerült annyit kihúznia Aporból a magyar–horvát határ kérdésében, hogy „Magyarország a népek önrendelkezési jogának az alapján” áll, s ha „a muraközi nép maga mást nem kíván, önként adódik a Mura–Dráva–Duna határ”. Apor ezzel jelezte, hogy a két ország kapcsolatait nem fogja a Muraköz kérdése terhelni, bár a közvetítésre Olaszország felé nem tett ígéretet, felhatalmazás nélkül nem is tehetett.⁸¹ Magyarország, mint ismeretes, egy „optimális revízió” esetén számolt a horvát parasztpárti ellenzékkel, a királyi diktatúra bevezetése után pedig titkos kapcsolatokat tartott fenn az Ante Pavelić-féle emigráns usztasa mozgalommal is.

Az újabb politikai megmérettetés előtt tehát a Magyar Párt helyzete semmit nem változott abban a vonatkozásban, hogy esélyeiket, politikai háttérüket nem erősítette fel egy kétoldalú magyar–jugoszláv szerződés, de nem változott a magyar kormány véleménye abban a kérdésben sem, hogy igyekezett megakadályozni a horvát ellenzék és a magyar kisebbség kapcsolatait.

Ahhoz azonban, hogy a párt talpra álljon, saját belső ereje nem volt elegendő, s ezt Budapesten is világosan látták. Lázasan keresték hát azokat a módszereket és nem utolsósorban embereket, akik kelendő lendületet adhattak a párt újjáéledésének. A Belgrádban szalonképes Várady Imrét például azért nem tartották erre alkalmasnak, mert elsősorban őt okolták a párt önállóságát feladó 1925. szeptember 6-ai szabadkai elnökségi határozatért, s akit egyébként „Ninčić bizalmasának”, a „paktálás szószólójának” nevezett a belgrádi magyar követ. A Hory által „gerinctelen, koncepció nélküli, alkalmatlan” pártvezetőséget persze nem lehetett teljesen kicserélni, de a magyar kormány a Szent Gellért Társaságon keresztül nagy energiával kereste a számára megfelelő vezetőket. Munkájukat jelentősen megnehezítette, hogy a belgrádi magyar követséget egymás után keresték fel az MP-ért aggódó „informátorok”, akik arra buzdították Horyt, hogy az általuk megnevezett, beárult magyarokkal szemben

⁸¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16/b-593.

Budapest alkalmazzon retorziót. Amikor Hory erről értesítette kormányát, a külügyminisztérium kapva kapott az alkalmon. Augusztus végén Walkó Lajos külügyminiszter ezt üzenté Horynak: „Már régen terveztem bizonyos rendszabályokat alkalmazni olyan SZHSZ Államban élő magyarok ellen, akiknek magatartása nemzeti szempontból kifogás alá esik.” Aggályosnak tartotta ugyan a Hory által javasolt útlevél-láttamozás megvonását, de alkalmazhatónak vélte olyan módszerek alkalmazását, amelyek az „útlevélkiadás szabályaival kimagyarázhatók volnának”, például a láttamozás halogatása, az előírt alakisághoz történő szigorú ragaszkodás stb. Walkó célja ezzel az volt, hogy – mint írta – „az illetők, kiknek Magyarországon többnyire kiterjedt rokonságuk van, itteni hozzátartozóik útján a velük szemben alkalmazott rideg bánásmódot szóvá tegyék, ami által talán módunk volna arra, hogy rájuk bizonyos pressziót gyakoroljunk”. Egyben kérte a követet, tartsa nyilván a „hazafiatlan magyarokat”, s a fentiek szellemében támasszon nehézségeket Magyarországra történő beutazásuk elé, és jelezze átutazásukat, „amikor is esetleg itt alkalmazandó további rendszabályokat fogok fontolóra venni” – zárta fejtegetéseit a külügyminiszter.⁸² A sikertelenség miatti retorziók alkalmazásában talán az újvidéki Fáth Ferenc ment volna a legtovább, aki azt javasolta, hogy az MP-t egyszerűen fel kell oszlatni – és az új szervezetet a *Délbácska* című lap köré csoportosuló újvidékiekből, azaz az ő híveiből kellene újraépíteni. Ő azonban, kötötte ki előre, a „megalkuvó liberálisokkal”, a „Gráberekkel” nem lesz hajlandó kooperálni, és nem minden szerénytelenség nélkül kijelentette, „ide lenn csak mi, a *Délbácska* köré csoportosulók vagyunk magyarok, mi vagyunk a vajdasági Horthy párt”. Hory ezután meglehetősen rezignáltan jegyezte meg erről szóló jelentésében: „Fáth véleménye csak újabb megerősítése annak a szomorú ténynek, hogy a vajdasági magyarság minden vezetést nélkülöző, szerteforgácsolt tömeg, amely az egyéni érdekek, [a] féltékenység és [a] politikai iskolázatlanság által megosztva, egységes együttműködésre, céltudatos, energikus munkára képtelen.” Hory lesújtó véleménye mögött persze azt is látnunk kell, amire már korábban is utaltunk, hogy Budapest nem engedélyezte számára a délvidéki magyarokkal a szorosabb kapcsolattartást, amit ugyan ő szemmel láthatóan nem mindig tartott be, de információi így is sok szubjektív elemet, pontat-

⁸² MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-376., 451. Fáth Ferenc 1925 és 1934 között volt az újvidéki római katolikus plébánia apátplébánosa.

lanságot tartalmaztak. Emellett a kormány mégis elvárta tőle, hogy közvetítsen a párt egyes csoportjai között, ami csak tetézte az elődje által igencsak elhanyagolt követségi munka rendbetételére irányuló erőfeszítéseit.⁸³

1926. november végén Papp Antal a TESZK nevében végre azt jelenthette Bethlen miniszterelnöknek, hogy találtak „egy megfelelő képzettségű (felső iskolai) és vagyonos úri embert”, aki „készséggel és érdektelenül” vállalná a délvidéki magyarság vezetését. A jelölt már találkozott is a magyar kormány exponensével, és vázolta neki elképzeléseit. Elképzelése szerint „a nép széles rétegei között”, vagyis a magyar iparosok, parasztok, munkások között kellene „egészséges propagandát” folytatni, és a műkedvelő előadásokra, gazdasági tanfolyamokra kellene nagyobb hangsúlyt fektetni. Papp ugyan ebben az iratban nem említi a reményteljes jelölt nevét, de egyéb forrásokból tudjuk, hogy Prokopy Imre zombori tanárról van szó, aki 1925 végétől, 1926 elejétől töltötte be a kifejezetten számára létrehozott főtítkári posztot. A Délvidéki Otthon segítségével megszervezték egy találkozót Prokopy és a nagy tekintélyű erdélyi politikus, Jakabffy Elemér között. Tubán Tibor ezzel kapcsolatos, 1926. szeptember 30-án kelt levelében örömmel számolt be Papp Antalnak a találkozóról. A találkozóval – írta – „azon régi vágyunk és törekvésünk teljesült, hogy egy vajdasági vezetőt bepillantassunk e kiváló egyén műhelyébe, és így az ő iskolája adjon irányt és impulzust a vajdasági Magyar Párt ezen új munkásának”.⁸⁴

Sajnos Prokopy és Jakabffy találkozójáról nem találtunk korabeli feljegyzést, a párt újjászervezése azonban arra enged következtetni, hogy hasznos volt a találkozó. Budapesten abban reménykedtek, hogy az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar vezetők „szorosabb

⁸³ Hory helyzetét az sem könnyítette meg, hogy a jugoszláv titkosrendőrség általánosan figyeeltette a követséget, állítólag főként a macedón kapcsolatok miatt. Amikor a titkosrendőrök az egyik követségi alkalmazottat tartóztatták fel, Hory a következő ügyes ríposztot találta ki. Magához hívatta a követség talpraesett altisztjét, és így szólt hozzá: „Látja azt a két urat ott szemben az utca sarkán? Nos, ezek a szegény emberek esőben, hóban, szélben naphosszat álldogálnak s az a feladatuk, hogy felettünk őrködjének. Biztosan jólesnék közben egy pohár jó sligovicát (szilvapálinkát – S. E.) meginniük. Legyen szíves, hívja be őket valami ürüggyel, ültesse le, legyen hozzájuk nagyon barátságos (...) Poharazás közben mondja meg nekik, hogy szeretjük a szerbeket, és jóban akarunk velük lenni. Aztán mielőtt távoznak, kérje meg őket, hogyha errefelé van dolguk, nézzenek be máskor is.” *Hory András*: i. m. 185.

⁸⁴ MOL K-437. TESZK 1926-8-376., 432.

együttműködéséből és sűrűbb érintkezéséből kifolyólag a felvidékiek és erdélyiek szívós kitartásából, bátor fellépéséből és önértékes viselkedéséből majd csak átragad valami a sokkal puhább fából faragott délvidékiekre is”.⁸⁵ Tervbe vették a kisebbségi magyarok közös, „valamilyen központi lebonyolító szervének” létrehozását is egy „semleges és az utódállamok politikai rendőrségei ellen védett területen”. A magyar kormánynak, az erdélyieknek és a felvidékieknek valóban sikerült meggyőzni a délvidékieket, hogy túl kell lépni a kizárólag választási célokra orientált kisebbségi munkán, és összhangot kell teremteni a politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági tevékenység között. Az 1926. augusztus 10-ei elnökségi ülés után már bizakodóan írták le a magyar kormányhoz intézett beszámolójukban: mintha sikerülne felülkerekedni „a kicsinyes mellékszempontokon, amelyek annyi egyenetlenkedésre és veszekedésre adtak okot”, a jövő feladatainak kijelölése az értekezleten már „a megértés és békülékenység” jegyében folyt. Azt a célt tűzték ki, hogy a szétszórt kulturális egyesületeket egy szervezetbe, a Vajdasági Magyar Kulturszövetségbe tömörítsék. Ezen belül a fő hangsúlyt az ismeretterjesztésre, a speciális magyar vonatkozású ismereteket közvetítő középiskolai és analfabéta-tanfolyamokra, a műkedvelő társulatok szervezésére, valamint a magyar nyelvű népkönyvtárak bővítésére és alapítására fektették. De tervezték jogvédő irodák felállítását a nagyobb magyar városokban, amelyek központja Belgrádban lett volna. Terveik szerint ez a jogvédő iroda pótolta volna a parlamenti képviselet hiányát, mivel ez tartotta volna fenn a kapcsolatot a belgrádi politikai élet különféle csoportjával. A jogvédő iroda képezte volna az alapját a leendő magyar parlamenti frakció titkárságának.

Ezen az elnökségi ülésen a legnagyobb vitát a közelgő tartománygyűlési választások választási taktikája okozta, de a viták ellenére sikerült megállapodni abban, hogy paktumot fognak kötni a radikálisokkal. A *Hírlap* ezzel kapcsolatban azt a feladatot kapta, hogy a választásokig tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a magyar választók elfogadják a paktum szükségességét. A párt új szervezeti, minőségi munkájának anyagi fedezetét Budapest magára vállalta.⁸⁶

1927. január 23-án valóban újabb választásokra került sor, ezúttal a tartományi gyűlés (oblast) képviselőinek megválasztása miatt szóltatták az urnák elé az ország polgárait.

⁸⁵ MOL K-64. Küm. res. pol. 1926-16-sz. n.

⁸⁶ Uo.

A Magyar Párt, tanulva az előző választások kudarcából, ezúttal a radikálisokkal kötött választási egyezséget, jelöltjeik ezen a listán indultak. A paktum kizárólag a képviselői helyek biztosítására irányult, egyéb sérelmek esetleges orvoslásának ígérletét nem tartalmazta. Egy 1922-es rendelet értelmében az SZHSZ Királyságban 33 tartományi közigazgatási egység volt, a Vajdaság két tartomány között oszlott meg. A Tisza menti részek kivételével a Bácska a Bácskai Tartományhoz tartozott Újvidék székhellyel, a Bánát a Tisza menti területtel együtt a Belgrádi Tartomány része volt, Belgrád székhellyel. Ezeken a választásokon *először* sikerült a magyarságnak választások révén bekerülni az ország politikai vérkeringésébe, ugyanis a két tartományban a radikálisok segítségével 12 helyet szereztek meg. A Bácskában a tartományi gyűlés képviselőinek száma a következőképpen oszlott meg az egyes pártok között: 28 helyet a radikálisok, 11-et a német pártiak, hatot a magyarok, hatot a demokraták, ugyancsak hat helyet a Horvát Parasztpárt, kettőt az Önálló Demokraták, egyet Ljuba Jovanović radikális disszidensei szereztek meg.⁸⁷ A szkupstinához hasonlóan a képviselők a tartományi gyűléseken is klubokba, mai kifejezéssel frakciókba tömörültek, tevékenységüket csak ezeken keresztül végezheték. A bácskai *tartománygyűlésben* a német és magyar képviselők önálló klubot alkottak, a belgrádban a radikális klub keretei között végezték munkájukat. A jugoszláv politikai élet egyik sajátossága a politikai szolgálat jutalmazása volt, amit azért lehetett konkrét kinevezésekkel is honorálni, mert a parlamenti, tartományi kormánypárti képviselőknek valóságos közigazgatási hatalmuk volt, gyakorlatilag tőlük függött a tisztviselők kinevezése, elbocsátása. Az MP a radikálisokkal kötött paktum révén arra számított, hogy a magyarok lakta vidékeken ezáltal több magyar tisztviselő alkalmazását, visszavételét érhetik el, és megszűnnek a helyi hatóságok „mindennapos kicsinyeskedő szekatúrái”.

A novemberben esedékes *községi képviselő-testületi választásokat* megelőző politikai alkudozások eredményeként például már a választások előtt több magyar tisztviselő kinevezésére sor került Zentán, Szabadkán, de a Bácska több községében is. A Bánátban pedig egy magyar tannyelvű tanítóképző és internátus létesítésére kap-

⁸⁷ Országosan a radikálisok győztek, az 1094 mandátumból 416-ot szereztek meg, Radićék 255-öt, a demokraták 141-et, az önálló demokraták pedig 94-et. A Német Párt 19 mandátumhoz jutott. Živko Avramovski: i. m. Knj. 1. 1927. évi jelentés, 464.

tak ígéretet a radikálisoktól a választási együttműködés fejében, erről azonban a községi választások után „elfelejtkeztek”.⁸⁸ A megkötött tartományi választási paktum, valamint a községi választásokat megelőző alkudozások hatására a hatalom érezhetően toleránsabb lett az MP helyi szervezeteivel, s ha nem is szűntek meg a már szinte reflexszerű zaklatások, a párt tevékenysége szabadabbá vált. Felértékelte a Vajdaságban az MP-vel kötött paktum értékét az, hogy a szerb szavazatok négy lista – két radikális, egy demokrata és a Pribičević-féle demokraták – között oszlottak meg. Sok igazság volt abban, amit Wodianer Andor belgrádi magyar követségi tanácsos jelentett a külügyminisztériumnak: „A magyar–radikális kooperáció eredményének könyvelhetjük el azt, hogy a Magyar Párt vezetőinek sikerült a radikális párt védőszárnya alatt Magyar Pártot nyolc évi vajúdas után megszervezni, a helyi szervezeteket kiépíteni és a magyar választók nagy részét a választók listájára felvételni.”⁸⁹

Ugyancsak alkudozások előzték meg a radikálisokkal az 1927. szeptember 11-ére kiírt *parlamenti választásokat*. A parlamentet Sándor király abban a reményben oszlatta fel, hogy a Pašić halála után belső frakcióharcoktól szabdalt Radikális Párt erőre kap, s így megmentheti a parlament támogatását teljesen elvesztő miniszterelnökét, Velimir Vukičevićet. A Magyar Párt és a radikálisok között a vita elsősorban a körül folyt, hogy a radikálisok támogatásának fejében hány parlamenti mandátumhoz juttassák az MP-t. A párt öt helyet szeretett volna kapni, a parlament nélkül kormányzó Velimir Vukičević miniszterelnök pedig legfeljebb három helyet ígért, cserébe kezdetben kérte a Magyar Párt beolvadását a Radikális Pártba. Ez a magyarok számára elfogadhatatlan volt. A miniszterelnöknek készített magyar párti június eleji memorandum a következőkben foglalta össze az együttműködés feltételeit: a községek és törvényhatóságok autonómiájának helyreállítása; a szervezkedés és gyülekezés, valamint a kisebbségi sajtó szabadságának tényleges biztosítása; a korábban, még Magyarországon szerzett nyugdíjak elismerése; a kisebbséghez tartozást az egyén és ne a hatóságok döntsék el; a név-elemzés megszüntetése, a magyar nyelv szabad használatának biztosítása a hivatali, az üzleti és a vallási gyakorlatban; alapítványi iskolák létrehozásának, valamint hivatásos és műkedvelő szintársulatok működésének engedélyezése; a földreform kapcsán elszenvedett sé-

⁸⁸ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-128. K-28. ME Kisebbségi o. 1927-R-63.

⁸⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1927-16-34.

relmek orvoslása. Végül a memorandum négy mandátumot kért az együttműködés fejében.⁹⁰ Sajnos Vukičević választát nem ismerjük, annyit azonban tudunk, hogy hosszabb alkudozások után végül olyan megállapodás született, hogy az MP megtarthatta szervezeti önállóságát, de a megválasztandó két, esetleg három képviselőnek be kellett lépnie a radikális klubba. Ígéretet kaptak arra is, hogy a kormány záros határidőn belül elrendeli a vajdasági községi választások kiírását, ami a vajdaságiak régi követelése volt. Ugyanis, eltérően az ország egyes területeitől (Horvátország, Ó-Szerbia, Crna Gora), ahol már évekkel ezelőtt megtartották a községi választásokat, a Vajdaságban még ekkor is kinevezett képviselők tevékenykedtek. Baranyában egyébként ezt a választási megállapodást nem tudták a MP és a radikálisok vezetői érvényesíteni, mert a batinai és a dárdai járásban a magyarok Radić pártjának listáján indultak, sőt annak listavezetői voltak. Egyébként az MP annak sem tudott érvényt szerezni, hogy a magyar származású jelöltek kizárólag a párt színeiben induljanak, mert szinte minden párt listáján ezúttal is szerepeltek tőlük független jelöltek.⁹¹

Végül a paktum „minimális” programja valósult meg, s először az SZHSZ Állam fennállásának történetében, két magyar párti politikus, *Strelitzky Dénes és Várady Imre* radikális listán *bejutott a belgrádi parlamentbe*. E választások a centralizmus szempontjából igen veszélyes tendenciákat mutattak. A hagyományosan horvát érdekeket megfogalmazó Radić szövetségest talált az eddig elkötelezetten centralista, demokrata Svetozar Pribičevićben, aki közoktatási miniszterként a névelemzés bevezetése miatt szerzett kétes hírnevet a magyarok körében. Pribičević politikai nézetei a közigazgatási centralizáció csődjéből kiindulva az eltérő régiók önállósága felé tolódtak el, majd pedig száműzetése idején a föderáció és a köztársasági gondolat híve lett.

A választásokon induló 27 párt közül az MP – igaz, radikális listán – azon 12 párt között volt, amely mandátumot szerzett. A tárgyalások során megígért „esetleges” harmadik képviselői helyet az MP később kapta meg. Amikor 1928 tavaszán a szabadkai körzet egyik radikális párti képviselőjének helye megüresedett, az jog szerint az utána legtöbb szavazatot kapó Nagy Ödön magyar párti képviselőt illette meg. Arra való hivatkozással azonban, hogy Nagy nem beszéli

⁹⁰ MOL K-28. 1926-R-89.

⁹¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1926-16-603., 604., 1927-16-270.

az államnyelvet, amelyet pedig az alkotmány szerint tudnia kellett a képviselőknek, csak hosszas huzavona és nyelvvizsga letétele után kapta azt meg. Mandátuma verifikációjának külön érdekességet kölcsönzött, hogy maga Stjepan Radić vizsgáztatta le államnyelvből Nagy Ödönt.⁹² Nagy nyelvtudása persze ürügyként szolgált arra, hogy elfedjék a radikális-demokrata összetételű Vukičević-kormány körül dülő, főként radikális párti frakcióharcokat. A párt szélsőségei ennek kapcsán azzal vádolták a kormányt, hogy kiárusítja a Vajdaságban a nemzeti érdekeket, s ez egyenes folytatása volt annak a „rohamnak”, amit a magyar párti képviselők a tartományi gyűléseken indítottak a magyar nyelv hivatalos használatáért. Mint Božo Maksimović belügyminiszter a *Vreme* című tekintélyes belgrádi lapnak adott egyik nyilatkozatában megfogalmazta: azzal, hogy Nagy Ödön magyarul szólalt fel a szabadkai városi tanács gyűlésén, a magyarok „cinikusan leköpdösik az alkotmányt és a nacionalista állam megszentelt szerzeményeit”.⁹³

Nemcsak az MP-n belül, de Budapesten is komoly előretörésként, bár „várakozáson alulinak” értékelték a tartományi és parlamenti választásokon elért sikereket. A külügyminisztérium ekkori véleménye szerint az 1925-ös választási kudarc kapcsán megfogalmazott leújtó kritikával szemben a választások igazolták a vezetőség eddigi munkáját, s rácafoltak azokra a pesszimizmusból, kishitűségből és sértett hiúságból hangoztatott értékelésekre, amelyek szerint a pártvezetés „sereg nélküli vezérkar”, a magyarság pedig egy magasabb célok iránt érzéketlen, „gerinctelen” és a nemzeti célok érdekében nagyobb erőfeszítésre képtelen „bamba tömeg”. A választások megmutatták – folytatódik az értékelés –, hogy a magyarok 80%-a az MP

⁹² MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-38.; Csuka János: i. m. 336. Az 1927-es parlamenti választások során a radikálisok belső, igen éles vitáik miatt jelentős szavazatokat veszítettek (31,9%, 112 mandátum), csökkent a Horvát Parasztpárt-ra leadott szavazatok aránya is (15,8%, 61 mandátum), a demokraták viszont a párt kettészakadása ellenére is növelni tudták szavazataik számát (16,4%, 61 mandátum). A korszak belpolitikai viszonyaira, Pribičević tevékenységére és a paraszt-demokrata koalícióra l. Dr. Hrvoje Matković: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb, 1972; *Ljubó Boban*: *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928–1936*. Zagreb, 1973; *John R. Lampe*: i. m. 126–159. Nagy Ödönről Pleszkovich véleménye az volt, hogy „ügyes, okos és jó svádájú ember, de a nap 12 órájából 8-at biztosan a kártyaasztal mellett tölt”. MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-16-260.

⁹³ *Vreme*, 1927. márc. 30.

mellett van annak ellenére, hogy szociális okok miatt változatlanul viszonylag sokan szavaztak a Független Munkáspártra, a kommunista párt fedőszervezetére és a földreform revízióját hangoztató Horvát Parasztpártra. „Minden kétséget kizáró módon nyert megállapítást, hogy az MP által képviselt nemzeti irányzattal szembeni közömbösség vagy a tőle való elfordulás, mely szerencsére csak szórványosan öltött nagyobb arányokat, nem a nemzeti érzés hiányára vagy túlzó politikai radikalizmusra, hanem csakis az illető vidékek kétségbeejtő gazdasági helyzetére vezetendő vissza, mely a nyomorgók tömegeit elemi erővel sodorta a további földosztást hirdető Radics-féle agrárdemagógia és a kommunizmus tanaival kacérkodó ún. Független Munkáspárt karjaiba” – olvashatjuk a józan magyarázatát annak, miért nem sikerült még több magyar szavazatot elnyerni. A választási paktum is helyes volt, „mert nem tette ki a fiatal szervezeteket túl nagy erőpróbának, bár [a radikálisok] az ígéreteket nyilván nem fogják valóra váltani”. Mindebből a budapesti helyzetjelentés azt a következtetést vonta le, hogy „nagyarányú gazdasági programot” kell kidolgozni a párton belül. Ennek kiindulópontját a régi bánati hiteleszövetkezetek jelenthették.⁹⁴

A választások utáni elégedettséget azonban csakhamar csalódás követte. Báró Forster Pál, az új belgrádi követ⁹⁵ alig két hónappal a községi választások után már így írt Walkó Lajos külügyminiszternek: az MP és a radikálisok együttműködése a magyarok számára nem hozott „különösebb” előnyöket. „Leszámítva a szabadkai városi tanácsot, ahol a főispán és a polgármester megértő viselkedése következtében legalább a magyar nyelv használatát elnézik, a radikálisok sehol sem váltották be a választás előtt tett ígéreteiket.” A belgrádi tartományi gyűlésen, ahová Nagybecskerek (Veliki Bečkerek) is tartozott, a magyar párti képviselők kiléptek a radikális klubból,

⁹⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-73.

⁹⁵ Forster Pált 1927-ben, az ambiciózus Hory András után nevezték ki belgrádi követnek. Már korábban is teljesített ott szolgálatot, 1922 és 1924 között. Forstert környezete „meglehetősen szívtelen egyéniségnek” tartotta, akinek – mint Hory visszaemlékezésében olvashatjuk – az volt a filozófiája, hogy „az akták az idők folyamán önmaguktól elintéződnek. Például az, aki azt benyújtotta, beleun a kérelmezésbe, vagy esetleg meg is hal. A szerb hatóságokhoz hiába is fordulunk, választ nem kapunk. Ezért egyetlen mód az iratokat félretenni s bevárni a jobb időket.” A magyar külügyminisztérium Hory szerint a belgrádi követséget tartotta a legrosszabbul működő külképviseletnek. Pritz Pál: i. m. 138.; Hory András: i. m. 137.

mert a radikálisok már hallani sem akarnak a becskerekai magyar tanítóképzőről és internátusról, amelyre pedig a választások előtt ígéretet tettek.⁹⁶

A megválasztott képviselők munkájával a magyar kormány már kezdettől elégedetlen volt. Aggudalommal nézték a képviselők eltérő véleményét a parlamenti munkáról. Streliczky és Várady között különösen a német képviselőkkel (hat fő) történő együttműködés kérdésében bontakozott ki vita. Várady az együttműködés híve volt, Streliczky ezt hevesen ellenezte. Ugyanakkor mindketten úgy vélték, s ezt Nagy Ödön is támogatta, hogy a parlamentben kerülni kell a nyílt vitákat, s a magyarság sérelmeit „barátságos magánintenciók” formájában kell az illetékesek tudomására hozni.⁹⁷

A magyar–jugoszláv közeledési kísérlet eredményeként értékelhetjük, hogy a külügyminisztérium a 20-as évek végén már nem tiltotta meg a belgrádi magyar követségnek, hogy kapcsolatokat tartson fenn az ottani magyarság vezetőivel. Sőt! Forster kifejezett feladatává tették, hogy szoros együttműködést építsen ki a magyar kisebbség vezetőivel. A követ véleménye döntött például abban a kérdésben is, hogy Budapest melyik parlamenti képviselőn keresztül támogassa inkább a magyar parlamenti frakciót. Forster Streliczkyt ajánlotta, akit „energikusabbnak” tartott mind Váradynál, mind Nagy Ödönnél.⁹⁸ A követségen keresztül kapták meg a magyar kormány havi, felemelt támogatását (65 ezer dinár helyett 95 ezer dinárt), amelyet a megnövekedett feladatokkal járó iroda fenntartására fordítottak. Az erről folytatott tárgyalások során Forster egyértelművé tette Budapest elvárásait: aktív parlamenti munka, felszólalások a magyar kisebbség ügyében, és „az első komoly alkalommal” ki kell lépniük a radikális parlamenti klubból. Létre kellett hozniuk az MP egyes körzetei és frakciói közötti egységet, és politikai együttműködést kellett kialakítaniuk a Német Párttal. Emellett elvárták azt is, hogy „havonta részletesen számoljanak el Budapestnek a kapott támogatásról”. Streliczky e kemény feltételek hallatán csak annyit jegyzett meg, hogy legalább abban lehessen mozgásszabadságuk, hogy ők ítélik meg, milyen messze mehetnek a kormánnyal szembeni nyílt fellépés terén. Másrészt aggodalmát fejezte ki a pontos, írásbeli elszámolás miatt is, mondván, a feljegyzéseket felhasználhatják

⁹⁶ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-128.

⁹⁷ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-520.

⁹⁸ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-187.

ellenük egy esetleges házkutatás során. A pénzügyi elszámolás kérdésében egyébként végig meglehetősen feszült volt a viszony a magyar kormány és az MP között.⁹⁹

Forster Pál követ 1928 őszén már egyenesen olyan utasításokat kapott, hogy állítsa helyre a párt egységét, az egymást „túlzó klerikálisnak” (Újvidék), valamint „szabadkóművesnek és zsidónak” (Szabadka, Becskerek) tituláló csoportok között simítsák el az ellentéteket. A budapesti utasítás szerint oly módon, hogy az az újvidéki, Fáth Ferenc vezette csoport felerősítését szolgálja.

A községi választásokra a Vajdaságban először (a Szerémséget kivéve) 1927. november 6-án került sor annak ellenére – mint már utaltam rá –, hogy az ország többi részén korábban már voltak ilyen választások. A választásokig a kormány a pártokkal egyezkedve töltötte be a városi, községi képviselő-testületi helyeket, ennek alapján nevezték ki a tanácsnokokat, jegyzőket, aljegyzőket stb. A gyakori kormánycsere így azt eredményezték, hogy volt olyan község, amely egyszerre több leváltott jegyző nyugdíját is fizette, előfordult, hogy egyszerre hatot is.¹⁰⁰ A községi választások még inkább tükrözték azt a tartományi, de a parlamenti választásokon is tapasztalt tendenciát, hogy előretörték a regionális és nemzeti programmal fellépő pártok. A Délvidéken a községi választásokon 532 helyet sikerült megszerezniük a Magyar Párt jelöltjeinek, az esetek jelentős részében önálló listával, illetve a helyi viszonyokat tükröző választási koalíciókkal. A községi választásokról sajnos nem állnak rendelkezésre összesített adatok. Azt azonban tudjuk, hogy Szabadkán a száztagú képviselőtestületbe 14 magyar párti képviselő jutott be, Csantavér, Horgos, Ada, Mohol községi elöljárósága pedig szintizta magyar lett, Zenta képviselő-testületének 80 tagjából 55 magyar párti volt. A radikálisok ezt úgy értelmezték, hogy a Vajdaság „elvesztette nemzeti karakterét és a kisebbségek uralma alá került”.¹⁰¹

A szerteágazó helyi feladatok mellett a Magyar Párt városi, községi képviselői a magyar nyelv képviselő-testületi használatának elismertetéséért küzdöttek. Jogi garanciákat azonban erre nézve nem sikerült kialakítani, mivel – mint Szabadka példája is bizonyítja – a képviselő-testület ezt visszautasította az alkotmány 3. cikkelyére hivatkozva. Ez ugyanis kategorikusan kimondta, hogy a királyság „hivata-

⁹⁹ Uo. 1928-16-751., 642.

¹⁰⁰ Csuka János: i. m. 298.

¹⁰¹ MOL K-63. Küm. pol. 1928-16/1-2261.; Csuka János: i. m. 325.

los nyelve a szerbhorvát”. Politikai alkuk révén azonban több helyen, így Szabadkán is, felszólalásaik alkalmával használhatták a magyar nyelvet a párt képviselői.

A magyar parlamenti képviselők az SZHSZ Királyság politikailag egyik legkritikusabb időszakában kezdték meg munkájukat, és igyekeztek megfelelni mind saját pártjuk különféle áramlatainak, mind a magyar kormány, mind pedig Belgrád elvárásainak. Még alig akklimatizálódtak a nyugodtnak egyáltalán nem mondható parlamenti légkörhöz, amikor 1928. június 20-án egy crnagorác radikális párti képviselő a szkupstinában lelőtt öt horvát parasztpárti honatyát, köztük Radićot. Radić nem sokkal később belehalt sérüléseibe.

Forster követ június 25-én, tehát már a merénylet után, de még Radić halála (augusztus 8.) előtt írott jelentésében számba vette a magyar képviselők által követendő politikai magatartás lehetőségeit. Mérlegelve a kooperáció előnyeit Radićékkal és a Német Párttal, valamint a radikálisokkal való szakítás Budapestről egyébként erőteljesen sürgetett következményeit, arra a megállapításra jutott, hogy „megszívlelendő volna, szükséges-e egy elismerten nem kielégítő, de aránylag tűrhető helyzetet egy egészen bizonytalan kombinációért föláldozni”. Ezt már csak azért is érdemes lenne megfontolni, mutatott rá jelentése végén, mert szerinte „a radikális párt Radics merénylete miatt erősen defenzívába szorult, és valószínűleg hajlandó lesz a szavazatokért jobb árakat fizetni, mint tavaly”.¹⁰²

Forsternek ezt a véleményét nemcsak a három magyar párti képviselő osztotta, de a párt vezetőinek többsége is. A magyar képviselők, akik kezdték megismerni a délszláv belpolitikai életet, az itt szokásos módszerrel igyekeztek kezelni a szláv pártok végsőkéig kiélezett harcát. Ritkán vettek részt a szkupstina ülésein, és a kisebbségi sérelmeket „barátságos magánintenciók” formájában hozták az illetékesek tudomására.¹⁰³ A körülmények ismeretében talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy az eredményesség és a kudarc aránya más módszerekkel is ugyanilyen lett volna.

A korábbi hangulat érzékeltetésére érdemes felidézni a vajdasági radikális és demokrata párti képviselők 1928. március 22-ei közös értekezletét, amelyen a vajdasági „hihetetlen állapotok” miatt közös kormányellenes akciót terveztek, ahol Streliczky – igaz, hallgatag résztvevőként, de – részt vett. A demokraták és radikálisok vélemé-

¹⁰² MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-418.

¹⁰³ Uo. 1928-16-520.

nye megegyezett abban, hogy a Vajdaságban a kormány nem tartja be a törvényeket, nem tiszteli a tartományi és községi autonómiát – de míg a demokraták a radikálisokat okolták a kialakult helyzetért, addig a radikálisok a magyarok „fokozódó agresszivitását” kiáltották ki bűnösnek. Mint az egyik szerb radikális képviselő fogalmazott: a magyarok nyíltan agitálnak Rothermer¹⁰⁴ nevével, és nemcsak a bunyevácokat félemlítik meg, hanem még a pravoszláv szerbeket is. A hatóságok tehát nem tehetnek mást, magyarázta tovább a kormány bizonyítványát a képviselő, mint „a magyarok prepotenciáját iparkodnak, ha a fennálló törvények megkerülésével is kiegyensúlyozni”. Ezt egy demokrata képviselő azzal utasította vissza, hogy a magyarokról mondtak tipikus „radikális rémlátomások”, amelyek segítségével a radikálisok csak saját „komisszár-uralmukat” akarják igazolni és fenntartani. Miután a kialakult helyzethez vezető okok élesen megosztották a vajdasági képviselőket, és elvetették a gyűlésen részt vevő Svetozar Stanković földművelésügyi miniszter azon javaslatát, hogy csatlakozzanak a Radić–Pribečević-féle ellenzéki „precsani fronthoz”, így a vajdasági képviselők közös ellenzéki akciója lecsendesedett.¹⁰⁵

A magyar kormány, bár tisztában volt a jugoszláviai belpolitikai élet növekvő nehézségeivel, nem volt elégedett sem az MP belső helyzetével, sem a parlamenti képviselők tevékenységével, ezért 1928 októberében Budapestre hívta Váradyt és Streliczkyt. Azt sajnos nem tudtuk kideríteni, hogy a nagy kártyás hírében álló Nagy Ödön miért nem utazott velük. 24-én Forster Pál követ jelenlétében fogadta őket Bethlen miniszterelnök. Forster jelenlétére egyrészt azért volt szükség, mert kiéleződött a követ és a párt vezetői, képvisi-

¹⁰⁴ Lord Viscount Rothermer a *Daily Mail* 1927. jún. 21-ei számában szorgalmazta, hogy az etnikai elv alapján a határ mentén élő magyar tömbök kerüljenek vissza az anyaországhoz, mert hosszú távon a békét revízió nélkül nem lehet e térségben fenntartani. Az általa közölt térkép egyébként súlyos pontatlanságokat tartalmazott – a délvidéki magyarok például „átcsúsztak” Horvátország északi részébe, a kárpátaljai magyarok pedig teljesen lemaradtak a térképről. A Magyarországon nagy publicitást kapott etnikai revíziót hirdető akcióhoz a magyar hivatalos körök igen óvatosan viszonyultak, sokan kevésnek tartották, s arra utasították a külképviselőket, hogy a lord akciójáról „a legnagyobb szimpátia hangján” nyilatkozzanak, de „nem szabad kételyt hagyniok aziránt, hogy ez nem a magyar kormány propagandája”. Idézi Zeidler Miklós: i. m. 138. Rothermer cikkét a *Rubicon* című folyóirat 1997/1. száma közli, 35–37.

¹⁰⁵ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-223.

selői közötti viszony, másrészt Bethlen ily módon is nyomatékot kívánt adni annak, hogy a követen keresztül közvetített kormányzati instrukciókat vegyék komolyan a Délvidéken. Gondok voltak a pénzügyi támogatás elszámolása körül is. Forsternek különösen Streliczkyvel mérgesedett el a viszonya, aki – mint már utaltunk rá – többszörértésére adta Forsternak, hogy ők „nem kértek minden áron pénzt”, és nem lehet egyik napról a másikra megvalósítani a magyar korány politikai elképzeléseit sem. Forster a budapesti út előtt csípősen jegyezte meg jelentésében: csodálkozik, hogy Streliczky az útra, „erre a bátor lépésre” egyáltalán elszánta magát, mert általában „kellemetlennek” találja a követség „inkább lanyhának, mint illetéktelennek nevezhető érdeklődését”. Forster felrótta a képviselőknek azt is, hogy túlzott óvatosságból nem mertek vele együtt Magyarországra utazni, mert „bátorságuk már nem terjedt idáig”. A nézeteltérésekhez az is hozzájárult, hogy Forster Budapest szándékait messze túlhaladva a Fáth-féle csoport mellé állt, melyről az volt a véleménye, hogy egyedül e csoport tagjai azok, „akik a magyarság érdekében elszántan és mellék tekintet nélkül dolgoznak”. Ezzel szemben Streliczky „fanatikusnak, rapszodikusnak és túlzó klerikálisnak” tartotta a csoport tagjait, míg Fáth több alkalommal is úgy aposztrofálta Streliczkyt és Váradyt a követnek, hogy ők meg „szabadkőművesek és zsidóbarátok”. A külügyminisztérium nem véletlenül ragaszkodott ahhoz, hogy Deák Leó, aki egyre fontosabb szerepet játszott a magyar kisebbség életében, és képviselte a délvidékieket az európai nemzeti kisebbségek kongresszusain, szintén ott legyen a találkozó.¹⁰⁶ A találkozóról készült feljegyzés sajnos nem áll rendelkezésünkre, egyéb forrásokból azonban rekonstruálható az ott elhangzottak egy része.

Egyrészt megállapodtak a segély felemelésében, másrészt Bethlen közölte, mit várnak el ezért. Budapest elsősorban a radikális klubból való kilépésre, a Német Párthoz történő közeledésre, esetleg közös frakció alakítására igyekezett rábírní a képviselőket, és szorgalmazta, hogy a törvényjavaslathoz és az agrárkérdéshez parlamenti felszólalás keretében fűzzenek kritikai megjegyzéseket. Ígéretet kaptak arra is, hogy a Szent Gellért Társaság és a követség segítségével összeállítják számukra az ehhez szükséges anyagokat. A politikai események azonban elsodorták a budapesti megállapodásokat. 1928. november 12-én a miniszterelnökségen már azt jegyezték fel, hogy

¹⁰⁶ Uo. 1928-16-602., 611., 636.

Strelitzky parlamenti felszólalására már nem kerülhet sor, helyette a sajtóban tesznek közzé egy nyilatkozatot, hogy a népiskolai törvényjavaslat kisebbségellenes tendenciái miatt az MP felmondja a kormánypártokkal az együttműködést. A képviselők egyébként a Radikális Párt klubgyűlésén Forster november 22-ei jelentése szerint „az első lépéseket” már megtették ebbe az irányba, sőt Strelitzky az újvidéki csoporttal is megkezdte a tárgyalásokat. Forster kénytelen volt elismerni, hogy „a fentiekben Strelitzky pozitív munkát nyújtott, és összehasonlítva a múlttal, az utóbbi hetekben komolyan méltánylandó aktivitást fejtett ki”. Az is igaz, tette hozzá az MP ügyeibe belefáradt követ, hogy „nincs kivel helyettesíteni őket”¹⁰⁷ – majd elutazott Budapestre, saját bevallása szerint azért, hogy „ne kelljen december 1-jén, a nemzeti egyesülés ünnepségein részt vennie”. Már csak néhány hét volt hátra a királyi diktatúra proklamálásáig.

¹⁰⁷ Uo. 1928-16-698. A kérdésre l. még a 636., 654., 699. sz. iratokat.

A magyarság helyzetének alakulása a királyi diktatúra bevezetése után, 1929–1941

A Stjepan Radić és képviselőtársai elleni parlamenti merénylet és a királyi diktatúra bevezetése közé gyakran még a szakirodalomban is leegyszerűsítő egyenlőségjelet tesznek. Az igaz, hogy a radikális párti honatya lelövése mindenki számára láthatóvá tette a szerb és horvát parlamenti együttműködés teljes kudarcát, de a királyi diktatúra kiépítését ennél jóval mélyebb folyamatok indukálták.¹⁰⁸ A szerb-horvát ellentétek kezdtek teljesen megbénítani az ország normális működését. 1929-ig, mint láttuk, egyetlen parlament sem tudta kitölteni mandátumát, huszonhárom különböző összetételű kormány próbálta egyenesben tartani a centralizált állam kormányrúdját.

A 20-as évek végére a királyi udvar és a centralizmus hívei számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ő szempontjukból kedvezőtlenül alakulnak a politikai erőviszonyok. A centralizmus egyik korábbi jelentős alakja és támasza, a magyarok között az ún. névelemzés miatt elhíresült demokrata Svetozar Pribičević összefogott Belgrád ellen a Horvát Parasztpárttal (létrehozták a Paraszt–Demokrata Koalíciót), és ezzel megkezdődött a horvát és szerb centralizmusellenes erők összefogása. Ez a belpolitikai folyamat azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a Horvát Parasztpárt országosan minden ellenzéki erő gyűjtőpártjává válhat. Amikor Budapest az MP-t a radikális klubból történő kilépésre ösztönözte, ezt a folyamatot erősítette. A Horvát Parasztpárt egyáltalán nem rejtette véka alá, hogy készül erre az ellenzéki gyűjtőpárt szerepre, és a Paraszt–Demokrata Koalíció nyíltan az államszerkezet reformját hirdette. Elképzelésük szerint az ország egységét csak a király szimbolizálta volna, egyébként pedig a történelmi tartományok, Szerbia és Horvátország széles autonómiájára épült volna fel a jövőendő föderalista, dualista délszláv állam.

Sándor király három változatot vett számításba a válság megoldására. Kacérkodott az ország „amputációjával”, azzal a lehetőséggel, hogy Horvátországot „kiengedik” az állam keretei közül, ezt azonban

¹⁰⁸ A merénylet Puniša Rašić egyéni sorsa önmagában is érdekes. A merényletet 10 évi börtönrre ítélték, a németek azonban az ország megszállása után szabadon bocsátották. Rašićot 1944-ben a Belgrádot felszabadító egyik partizánhadosztály megaltatta, halálra ítélte és kivégezte.

igen hamar elvetette. Mint láttuk, Apor és Maček találkozója alkal-mával lényegében ennek lehetősége merült fel. Próbálkozott a ha-gyományos eszközzel is, egy új összetételű kormány kinevezésével, amelynek élén – először a királyság történetében – nem szerb, hanem a szlovén Korošec állt. Végül is, nem mellékesen, nemzetközi egyet-értéssel úgy döntött, hogy „a Nép és a Király között nem állhat töb-bé közvetítő”, azaz felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a politi-kai pártokat, a nemzeti alapú egyesületeket, szervezeteket, és még az egyes népek elnevezésére utaló névhasználatot is betiltotta az or-szágbán. Az intézkedések célját Sándor abban látta, hogy csak így le-het megőrizni a „nemzet és az állam egységét”, hiszen, mint 1929. ja-nuár 6-án kibocsátott kiáltványában fogalmazott, a parlamentariz-mus „szellemi bomláshoz és nemzeti széthúzáshoz” vezetett.¹⁰⁹ A belgrádi angol követség 1929-ben készített éves jelentése joggal álla-pította meg: „Azon nehéz körülmények között, amelyekbe a pártközi ellentétek, a szemben álló felek türelmetlensége, a hatalomra és meggazdagodásra irányuló mértéktelen törekvés, az állandó kor-mányváltások, a parlamenti gyilkosság és a frakciók közötti bizal-matlanság sodorták az új háromnevű Királyságot, nehéz elképzelni az autokratizmus erőin kívül más olyan erőt, amely a jelenlegi káosz-ból rendet teremtett volna.”¹¹⁰

A király lépését a magunk részéről úgy értékeljük, hogy egyéb esz-közök híján Sándor az állam eddig is elsősorban *politikai* eszközök-kel fenntartott integrációját egy újabb, de ugyancsak *politikai* manő-verrel igyekezett megszilárdítani. Sándor az állam alapításakor so-kak által hitt vagy remélt egységes délszláv nemzet „törzseinek” na-gyon is virulens feltámadását, elsősorban a szerb és a horvát nacio-nalizmust egy *nemzetek feletti akarat* nevében szerette volna egy-ségbe kovácsolni, amelynek amalgámját a jugoszláv alapú „állami fegyelem” képezte volna. Diktatúrája alapjaként az *unitarizmust* szo-kás megnevezni, ehhez azonban szükségesnek érezzük hozzátenni a következőket: Sándor unitarizmusa azon alapult, hogy az *államnak* egy közös, egységes *akaratot* kell megtestesítenie, ezért lehet az alapja az „egységes lelki megújhodásnak” is. Az volt a meggyőződése, ha létrehozza Jugoszláviát (az ország nevét erre változtatta a há-

¹⁰⁹ Branko Petranović–Momčilo Zečević: Jugoszlavija 1918–1984. Zbirka dokumenata. Rad, Beograd, 1985. 262. – A kiáltványt magyarul közli: Jugoszlávia 1918–1941, 177–178.

¹¹⁰ Živko Avramovski: i. m. 587.

rom délszláv törzs meglétére utaló Szerb–Horvát–Szlovén Királyság helyett), létre tudja hozni az *egységes jugoszláv nemzetet* is. Felülről, politikai, állami akaratként próbált olyan nemzetek feletti integráló programot elfogadtatni, amelyet még az állami egységet óhajtó és szimbolizáló szerb politikai erők jelentős része is elutasított. Szimbolikus lesz Sándor halála abban az értelemben, hogy a jugoszlavizmusnak ezt az élő legendáját majd a „törzsi” nacionalizmus macedón és horvát erői gyilkolják meg Marseille-ben.

A királyi diktatúra után a magyar kormány Forster követen keresztül a következőket üzent a jugoszláv állam fővárosába: a magyar kormány, „tekintet nélkül a Jugoszláviában beállott régimváltozásra (sic!), fenntartani és továbbfejleszteni szándékozik azon jó viszonyt, amely az utóbbi időben a két ország között kifejlődött”. A magyar kormány szándéka, folytatódik az üzenet, azon alapszik, hogy az új jugoszláv kormányt ugyanez a szándék vezeti. S bár Magyarországtól távol áll, hogy beavatkozzon Jugoszlávia belügyeibe, de „a két ország egymás közötti viszonyára nem lehet befolyás nélkül a jugoszláviai magyar kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmódja a jugoszláv kormánynak”.¹¹¹ A diktatúra bevezetése tehát önmagában nem változtatott Budapest Belgráddal szembeni magatartásán.

A királyi diktatúra proklamálása az ország valamennyi politikai pártjának betiltását jelentette, így feloszlatták a Magyar Pártot is. Véget ért a magyarság számára is egy korszak, amikor úgy tűnt, hogy politikai alkukkal, a szláv pártok ellentéteit jól-rosszul kihasználva, az alkotmány és a parlamentarizmus játékszabályait betartva lehet elérni némi eredményt a magyarság érdekében. De nem pusztán a politikai játéktér végletes leszűküléséről volt szó. A diktatúra megsemmisítette a Magyar Párt nehezen elért eddigi eredményeit is. Nemcsak a parlamenti politizálás lehetőségének vetett véget, de a tartományi, községi választásokon elért sikereket is semmissé tette. A rezsimváltás a választott közép- és alsó szintű közigazgatási tisztviselők teljes cseréjét is jelentette.¹¹² Feloszlatták a tartománygyűléseket, a polgármestereket katonai biztosokkal váltották fel, megszüntették a községi választott testületeket, és az egyesülési jog felfüggesztésével lehetetlenné tették a kulturális egyesületek munkáját. A cenzúra bevezetése a magyar lapokat is sújtotta. A diktatúra nem kisebbségellenességből fakadt, hanem a szerb–horvát ellentétek

¹¹¹ MOL K-63. Küm. pol. 1929-16/4-382.

¹¹² 1931-ben bocsátották el az utolsó magyar jegyzőt.

megoldásának szándékaként született meg. Kezdetben, paradox módon, a jugoszláviai közvélemény jelentős része, köztük a magyarság vezetői is, megkönnyebbüléssel fogadták.

A Magyar Párt vezető garnitúrája a diktatúra első éveiben kényszerű politikai visszavonultságban élt. Kezdetben azért, mert az új politikai rezsim, a rendszer logikájából fakadóan, meg sem kísérelte a kisebbséggel a politikai párbeszédet, később pedig azért, mert Belgrád új arcokat keresett politikájához. Mint már utaltunk rá, az egységes *jugoszláv nemzet* kialakításának bővületében éltek, amelyet a szemben álló délszláv „törzsekből” kovácsoltak volna össze, mesterségesen, kizárólag politikai, hatalmi eszközökkel. Ebbe az elképzelésbe a kisebbségek önálló pártjai sem fértek bele.

A diktatúra a maga emberét a magyarság körében dr. Szántó Gábor szabadkai orvos személyében találta meg, akinek feladata az volt, hogy sűrű hűségnyilatkozatok közepette beteretlje a magyarokat a jugoszlavizmus zászlaja alá, a Jugoszláv Nemzeti Pártba (Jugoslovenska nacionalna stranka – JNS). Ezt a pártot 1931 decemberében, az ún. oktrojált alkotmány bevezetése után alakították meg. Az alkotmány tiltotta a faji, vallási alapú egyesületek, pártok létrehozását. Az álparlamentarizmus időszakában a rendszer kisebbségpolitikája arra alapozódott, hogy az állam iránti hűséget és lojalitást egy-egy kiválasztott kisebbségi politikuson keresztül demonstrálja, és cserébe az adott népcsoport apró, ám annál nagyobb propagandával kísért engedményeket kap a hatalomtól. A parlament feloszlátása után immáron alkotmányos korlátok nélkül érvényesült az ország politikai életében mindig is fontos szerepet játszó klientúrendszer. A kormány tagjait a király legszűkebb bizalmasai közül nevezte ki, élükön Petar Živković tábornokkal, a középszintű állami posztokat pedig az ezekhez a körökhöz személyi hűség, szolgálat, ismeretség, politikai megbízhatóság révén kötődő személyeknek osztogatták. Szántóról például köztudott volt, hogy a későbbi miniszterelnök, a radikális Dragiša Cvetković személyes jó barátja, és azzal tett méltánylandó szolgálatokat, hogy 1927-ben kilépett a Magyar Pártból, és komoly szerepet vállalt a Radikális Párt magyar csoportjának létrehozásában. Politikai szolgálataiért Szántó az 1931. november 1-jén megtartott első parlamenti választásokon képviselői mandátumhoz jutott, s egyetlen magyarként bejutott az immár kétkamarás szkupstina képviselőházába.¹¹³ Az új képviselőház általában is alapo-

¹¹³ AV F 126 Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 163., 199., 223/1933.

san kicserélődött, 305 tagja közül korábban mindössze 98 volt képviselő.

Sándor, eleget téve francia támogatóinak tett ígéretének, valamint a diktatúra belső bázisának megszilárdítása érdekében 1931. szeptember 3-án új, ún. oktrojált alkotmányt bocsátott ki. Ennek értelmében a felsőház tagjainak felét hat évre a király nevezte ki, másik felét a bánságok testületei, hivatalnokai választották. (A szenátusnak 96 tagja volt.) Az alsóházat közvetlenül, de nyílt szavazással négy esztendőre választották. A parlament királyi jóváhagyás nélkül nem hozhatott törvényeket, a végrehajtó hatalom a király kezében összpontosult, de a királyi dekrétumokat a minisztereknek alá kellett írniuk. Az a párt, amely a nyílt szavazáson megkapta a szavazatok többségét, a mandátumok kétharmadát birtokolhatta, és még a maradék szavazatokból is arányos részesedést kapott. A képviselőházi választásokon hivatalos adatok szerint, amelyeket az ellenzék nem alaptalanul hamisnak minősített, az egyetlen induló párt, a Jugoszláv Nemzeti Párt a szavazatok 65%-át nyerte el.¹¹⁴

A diktatúra kormányai a nagy gazdasági válság időszakában az országos válságkezelő stratégia részeként a magyar parasztság adósságaira is moratóriumot hirdettek, kilátásba helyezték az agrárreform magyarokra történő kiterjesztését, és magyar tanítóképző felállítását ígérték Belgrádban. Ami a Magyar Párt képviselőinek korábban nem sikerült, azt Szántó elérte: nem sokkal megválasztása után felszólalási lehetőséget kapott a képviselőházban, ahol a tanítóképző és az agrárreform ügyét sürgette. A magyarság „hűségmozgalmát” Belgrád a báni közigazgatás¹¹⁵ közép- és alsó szintű hivatalaiba történő ki-nevezésekkel jutalmazta.

Szántó Gábor, akit Budapesten és a volt MP köreiben árulónak tekintettek, igyekezett megszolgálni a hivatalos körök bizalmát, és nagy sajtónyilvánosság kíséretében szervezte „az egészséges magyar erőket”. Úgy tűnik, Szántó tevékenysége még bizonyos szláv körökben sem váltott ki osztatlan elismerést. Amikor belevetette magát az új névre keresztelt kormányzópárt, a Jugoszláv Radikális Paraszt-

¹¹⁴ Branko Petranović–Momčilo Zečević: i. m. 273.; Živko Avramovski: i. m. Knjiga 2 (1931–1938.) 38–39.

¹¹⁵ Az országot 1929 májusában 9 bánásra osztották, a Vajdaság a Dunai Bán-ság része lett, Újvidék központtal. Belgrád egyik bánásznak sem lett központja. Egyúttal megszüntették az ország 33 tartományát. Ugyanekkor változtatták át az SZHSZ Királyság elnevezést Jugoszláviára.

demokrata Párt (Jugoslovenska radikalna seljačka demokratska stranka) zentai szervezésébe, komoly ellentétei támadtak az ugyan-csak e párt létrehozásán munkálkodó Milan L. Popović volt magyarországi parlamenti képviselővel, aki később, a terület visszacsatolása után a szerbek képviselőjeként kerül majd be a magyar parlamentbe. A zentai járási előljáró a Dunai Bánság bánjához intézett 1933. júniusi jelentésében Szántó csoportját „fegyelmezett, hidegvérű, kompakt” társaságnak tartotta, Popovićot és híveit viszont köpönyegforgatóknak nevezte, aki „nemzetileg és pártérdekeket” tekintve káros tevékenységet fejt ki, „mivel akadályozza” azt a már „mély gyökereket eresztett folyamatot”, hogy a jugoszláv gondolatot elültessék a magyar kisebbség között is.¹¹⁶ A régi magyar párti vezetők közül egyedül Nagy Ödön adta a nevét Szántó akcióihoz – a korabeli források szerint „reménytelen” anyagi helyzetén szeretett volna így módon javítani.

Eközben a politikától kényszerből visszavonult régi magyar párti politikusok, akikkel Budapest változatlanul fenntartotta kapcsolatait, a hol engedélyezett, hol betiltott kulturális egyesületekben végeztek munkájukat, állandó házkutatások, rendőri zaklatások közepette.

Közvetlenül a diktatúra bevezetése után szigorúan bizalmas rendeletben tiltották meg, hogy a magyar párti vezetők útlevelet kapjanak; amennyiben azt mégis megkapták, mozgásukat „különös figyelemmel” kísérték a hatóságok. Deák Leónál, Paláस्थ्य Ödönnél 1930 tavaszán például azért tartottak házkutatást, mert „kampányt fejtenek ki a magyarok kulturális helyzetének feltárása érdekében”. Nem pusztán a politikai, de a hivatalosan nem tiltott egyleti, kulturális tevékenységet is lehetetlenné tették. Az egyesületi vezetők például vidéki útjuk előtt három nappal kötelesek voltak utazásukat bejelenteni a rendőrkapitányságon, összejöveleiken a hatósági ellenőrzést végző személy napidíját ők fizették. A nyomdákat a rendőrség szóban utasította, hogy semmiféle könyvet, rölapot, meghívót stb. egy ideig nem nyomtathatnak ki.¹¹⁷ Az útlevelek megtagadását a magyar

¹¹⁶ AV F 126 Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 223/1933.

¹¹⁷ AV F 126 I. 69 676/1930. F 126 II. 3526/1929. MOL K-63. Küm. pol. 1929-16/4-3146. Forster követ jelentése szerint a diktatúra bevezetésekor a Délvidéken 83 magyar kulturális, gazdasági és hitéleti szervezet volt – olvasókörök, nőegyletek, gazdakörök, tűzoltó-egyesületek stb. – beleértve a református hitközségeket is. MOL K-64. Küm. res. pol. 1929-16-351.

kormány olyan súlyos ügynek tekintette, hogy a 30-as évek végén, a magyar–jugoszláv közeledés második hullámának idején külön nyomatékkal, többször is szóvá tette a tárgyalások során, és kilátásba helyezte, ha „nem változik a helyzet, úgy kénytelenek leszünk a Dalmáciába irányuló magyar utasforgalmat hasonló korlátozásoknak alávetni”.¹¹⁸

A már-már rituálissá vált államellenesség, irredentizmus vádja a marseille-i merénylet időszakában felerősödött, és ismét tömegesen (2700 fő) utasították ki a magyar állampolgárságú magyarokat Jugoszláviából, elsősorban a merénylet kapcsán Magyarország ellen indított népszövetségi eljárás időszakában, azaz 1934 októbere és decembere között.¹¹⁹ Jugoszláv adatok szerint ekkor még 21 316, a magyar állam javára optált személy élt az országban.¹²⁰

A diktatúra lazulásával párhuzamosan, az egyre feszültebb kül- és belpolitikai helyzetben, nem függetlenül a 30-as évek második felétől kibontakozó magyar–jugoszláv közeledéstől, a jugoszláv kormány számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Szántó „a közéleti szereplés könnyű fajsúlyú” csoportjához tartozik. Tisztában voltak azzal is, hogy Szántó tevékenységét a magyar kormány ellenérzéssel figyeli, arról nem is szólva, hogy Szántót senki nem ismerte el a magyar kisebbség vezetőjének, legkevésbé maguk a magyarok. A kormány rákényszerült, hogy ismét felvegye a kapcsolatot az MP volt vezetőivel.

1937. április 28-án, a vajdasági községi választások után Milan Stojadinović miniszterelnök fogadta Várady Imrét, Streliczky Dénest és Deák Leót, a betiltott Magyar Párt régi vezetőit. A megbeszélés középpontjában a régi garnitúra ismételt politikai szereplésének mikéntje, a választási együttműködés, illetve az ennek fejében nyújtandó ellenszolgáltatások álltak. Váradyék célja a Magyar Párt működésének felélesztése volt, a miniszterelnök azonban hallani sem akart

¹¹⁸ MOL K-64. Küm. res. pol. 1938-16-664., 1939-16-758. A báró Bakách-Bessenyei György belgrádi magyar követ által készített statisztika szerint a több mint félmillió magyarországi számára 1936-ban 687, 1937-ben 809, 1938-ban pedig 440 útlevélet állítottak ki a jugoszláv hatóságok. Az adatokban nem szerepelnek a vízum nélküli utazások, pl. az eucharisztikus kongresszusra és a Szegedi Ünnepi Játékokra kiállított egyszerűsített utazási engedélyek. MOL K-64. Küm. res. pol. 1939-16-150.

¹¹⁹ AV F 126. Uo. 372., 376/1933.; Šandor Mesaroš: *Madjari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989. 108–109.; *Vuk Vinaver*: i. m. 83–91.; *Ormos Mária*: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest, 1984. 165–200.

¹²⁰ Šandor Mesaroš: i. m. 108.

erről. A kormánypárt a jövőendő parlamenti választásokon történő támogatás fejében azonban ígéretet tett a névelmezés eltörlésére, újabb kulturális egyesületek engedélyezésére, a magyar tanítók viszhelyezésére magyar vidékre, valamint a belgrádi magyar tanítóképző évek óta húzóóó ügyének rendezésére.¹²¹

Az időök változását jelezte, hogy 1937 júniusában a „bűnös város”, Szabadka városi közgyűlése egy korábban teljesen elképzelhetetlen határozatot fogadott el a Narodna Odbrana (Népvédelem) nacionalista szervezet elnökének lelkes támogatása mellett. E szerint a még 1918 előtt alapított, de azóta nem működő Kossuth Lajos Alapítvány magyar diákok iskoláztatását szolgálja majd, akik a „magyar-jugoszláv együttműködés előharcosai lesznek”.¹²² A jugoszláv kormány és közélet toleranciája mögött egyrészt Jugoszlávia nemzetközi helyzetének fokozatos romlása, másrészt belpolitikai megfontolások álltak. 1937-re a francia szövetségi rendszer, ezen belül is a kisantant már romokban hevert, a náci Németország már a háborúra készült, Anglia elindult az európai békerendszer békés úton történő korrekciójának útján, Olaszország pedig csatlakozott Németországhoz. 1937 májusában kezdődtek meg a romániai Sinaiában a magyar kormány és a kisantant közötti tárgyalások. Egy meg nem támadási paktum, Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismerése és a kisebbségi kérdés volt az alku tárgya. A jugoszláviai Bledben parafált szerződés azonban már nem lépett életbe, mivel a konferencia zárónapján a magyar küldöttség arról értesült, hogy küszöbön áll Csehszlovákia megszállása.¹²³ A tárgyalások azonban sikertelenségük mellett is lehetővé tették, hogy a magyar kisebbség kérdése, hasonlóan a 20-as évek második felében megindult magyar-jugoszláv közeledés időszakához, *ismét a két kormány alkudozásának tárgyává váljon*. De ebbe az irányba hatott az is, hogy Belgrád fokozódó aggodalommal szemlélte a Zágrábból kiinduló új, dinamikus magyar szervezkedést is, amelyet Nagy Iván ügyvéd vezetett. Nagy Iván nyíltan együttműködött az Egyesült Ellenzékkel, és félő volt, hogy a magyarságon belül felülkerekedik a Zágrábbal közösséget érző irányzat a régi, Belgráddal konszenzust kereső csoporttal szemben. A magyar külügyminisztérium először 1926 végén kapott jelentést a

¹²¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1937-R-15785.

¹²² *Pesti Napló*, 1937. jún. 2.; *Nemzeti Figyelő*, 1937. jún. 6.

¹²³ A kérdésre bővebben l. *Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Budapest, 1968.

zágrábi magyar konzultól Nagy Ivánról, aki ekkor joghallgatóként az ottani Vojvodina nevű katolikus diákegylet elnöke volt. A konzul figyelmét az hívta fel az újdonsült diákvezérre, hogy „ez a szervezet a keresztény jelző mögé bújva a Magyar Párt az egyetemen, és meglehetősen merészséggel küzd a parlamenti pártok programja szerint alakult különböző horvát diákegyletekkel karöltve a szerb és jugoszláv érzelmű diák-klubok hegemoniája ellen”. A konzult ekkor a magyar külügyminisztérium még arra utasította, hogy „az érintkezést a minimumra szorítsa” velük.¹²⁴ Az idők változását jelzi, hogy 1937/38-ban már az volt Budapest dilemmája, hogyan teremtsen együttműködést a zágrábi radikális fiatalok és a régi magyar konzervatív politikai garnitúra között, és milyen mértékben használja fel őket Belgráddal szemben.

Nagy Iván az Egyesült Ellenzék listáján, az óbecsei járásban az 1935. május 5-én megtartott választásokon mérette meg magát először, azonban ez a kísérlete nem járt sikerrel. Mozgalmának nem saját politikai sikerei, hanem a szerb–horvát ellentétek és Maček pártjának fokozódó belpolitikai súlya adott nyomatékot, valamint a magyar kormány Jugoszláviával kapcsolatos „két vasat tartani a tűzben” jól bevált taktikája. Ahhoz azonban, hogy a jövőben így vagy úgy komolyan számolhassanak Nagy Ivánnal, a legfontosabb feladat a délvidéki régi politikusok és a Nagy Iván-féle csoport közötti párbeszéd és együttműködés kialakítása volt. A Bácskából és a Bánátból nézve azért tűnt veszélyesnek a Horvát Parasztpárt holdudvarában politizáló Nagy Iván, mert nemcsak hogy a vajdasági autonómia MP által következetesen elutasított jelszavával lépett fel, de később, a szerb–horvát kiegyezés után minden erejével azon volt, hogy Szabadkát, Zombort és környékét csatolják a Horvát Bánsághoz. Deák Leó és társai ezt nem minden alap nélkül azért tartották veszélyesnek, mert attól féltek, hogy a Belgrád és Zágráb között megosztott magyarság eddig sem túl biztató érdekvéonyesítő lehetőségei tovább romlanak. De látniuk kellett azt is, hogy Nagy Iván a földkérdés jobboldali radikális felvetésével a magyarok olyan rétegeire gyakorol nagy hatást, akiket a régi magyar párti politikusok még csak megszólítani sem tudtak. S míg Budapest Deákot és Váradyt a párbeszéd megindítására buzdította, Belgrád fokozódó aggodalommal kísérte a két csoport megegyezésének lehetőségét.

¹²⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1926-16-605. A zágrábi konzulátust 1940 őszén emelték főkonzulátusi rangra.

Tudtak arról, hogy Nagy Iván és Deák Leó között tárgyalások folynak az ellentétek elsimításáról. Mint Svetislav Rajić dunai bán írta 1938. június 4-én Milan Stojadinović miniszterelnöknek: a magyarok egységfrontja azt jelentené, hogy rögtön „maximális nemzetiségi jogokat, majd azután autonómiát követelnének” a horvátok mintájára. „A mozgalmat figyelemmel kísérem – írta a bán –, és magyar nemzetiségű bizalmasomon keresztül elértem, hogy az akció ne hozzon különösebb eredményeket. Nem léptem fel a nagybecskereki tárgyalásokkal szemben, mert meg voltam győződve, hogy Várady Imre pétervárad-i ügyvéd minden nehézség nélkül le tudja állítani az akciót...” A bán Váradyval együtt a békítőtárgyalásokat folytató Deák Leót is magához rendelte, és nyíltan tudomására hozta nemtetszését. Várady ez alkalommal ígéretet tett a két csoport közötti „kiegyezés” létrehozására, a bán levele szerint Deák jelenlétében. „Ezzel a lépéssel – folytatódik Svetislav Rajić bán miniszterelnökhöz intézett jelentése – Várady ismét bebizonyította, hogy odaadó híve a jugoszláv eszmének, és a királyi kormány mindig számíthat őszinte együttműködésére. Úgy gondolom, hogy a magyar kisebbség vezetőivel folytatott együttműködés kialakulásakor ezt különösen figyelembe kell majd venni.”¹²⁵ Úgy tűnik, a bán ezúttal állta a szavát, és Váradyt, mint látni fogjuk, csakhamar szenátorrá nevezték ki. Nem érdektelen a Deák és Nagy Iván közötti tárgyalásokról megjegyezni, hogy a „magyar-magyar egységfront” eltávolodást jelentett volna minden szláv párttól, célja az egységes Magyar Párt újraszervezése lett volna. Az esemény fontosságát jelzi, hogy a tárgyalásokról a bán és Stojadinović a jugoszláv vezérkari főnöktől is értesítést kapott. Az ekkor már jócskán a 70. esztendején túl lévő Várady persze sokat tanult szerb politikai partnereitől, és tudta, minek mi az ára Belgrádban. Tisztában volt azzal is, hogy a radikális Nagy Ivánt még korántsem szabad leírni. Az egységtárgyalások lecsendesítése fejében Stojadinović biztató ígéretet tett arra, hogy a közelgő parlamenti választásokon nem feltétlenül Szántót juttatják mandátumhoz.

Ebben az időben Jugoszlávia aggodalommal figyelte Csehszlovákia sorsát, majd Magyarország területgyarapodását. E megváltozott nemzetközi helyzetben, valamint a centralizmus belső ellenfeleinek felerősödésével párhuzamosan felerősödött Belgrád magyarokkal kapcsolatos tárgyalási szándéka is. Az 1938. december 11-ei válasz-

¹²⁵ AV F 126. Kabinet bana, pov. br. 108/1938.

tásokon a jugoszláv kormány valóban úgy döntött, hogy ejti a magyar kormányt és a délvidéki magyarság mindkét politikai szárnyát irritáló Szántó-féle jugoszláv „hűségmozgalmat”, és egy helyet biztosított a magyaroknak a kormánypárt listáján. Jelöltjük pedig az eddig semmilyen irányban sem elkötelezett Fodor Gellért horgosi községi elnök lett, nem pedig valamelyik régi magyar párti politikus. Fodor ellen a magyar kormány sem emelt kifogást, azt azonban a követen keresztül jól tudták, hogy Nagy Iván esetleges jelölése elől Belgrád a leghatározottabban elzárkózna. Budapest egyéb megfontolásból sem állt Nagy Iván mögé, jelölését nem is erőltették. 1939 januárjában a régi, tapasztalt, mindvégig belgrádi orientációjú bánati magyar politikust, Várady Imrét szenátorra nevezték ki. Az 1938. decemberi választások voltak az utolsó parlamenti választások a királyi Jugoszláviában. Az eredmények a centralizmus ellenfeleinek megerősödéséről tanúskodtak. A Stojadinović vezette Jugoszláv Radikális Közösség (Jugoslovenska radikalna zajednica, JRZ) 54,01%-ot szerzett, az Egyesült Ellenzék pedig, amelynek élén Vladko Maček állt, a szavazatok 44,9%-át kapta. A harmadik induló párt a Dimitrije Ljotić által alapított szélsőséges nacionalista Jugoszláv Nemzeti Mozgalom (Zbor) volt, amely mindössze a szavazatok 1%-át kapta. A szavazatok sajátos elosztása miatt azonban a parlament összetétele egyáltalán nem tükrözte a választások eredményét, a kormánypárt 306 mandátumhoz, az ellenzék pedig mindössze 67-hez jutott.¹²⁶

Pár nappal megválasztása után az ismeretlenségből felbukkant Fodor Gellért szükségét érezte felkeresni Bakách-Besseney György belgrádi magyar követet. A találkozón kifejtette neki, hogy csak a magyarbarát hírében álló Svetozar Stanković földművelésügyi miniszter¹²⁷ személyes unszolására vállalta el a jelölést, de már akkor közölte a miniszterrel, hogy „ne gondolja róla, hogy egy második Szántó Gábor szerepére vállalkozik, hanem becsülettel szándékozik

¹²⁶ *Sajti Enikő* (szerk.): *Jugoszlávia 1918–1941*, 224.

¹²⁷ A 30-as évek második felében a magyar kisebbség ügyeinek gondozását egy-egy hivatalban lévő, magyarul is tudó miniszterre bízta a kormányon belül. Svetozar Stanković a Délvidék 1941-es visszacsatolása után a terület pacifikálása és az 1942-es razzia miatti rendkívül feszült viszony időszakában magánemberként sokat tett a magyar-szerb viszony enyhítéséért. Stanković mellett a magyar ügyek belgrádi „kijárója” volt még Nikola Beslić közlekedésügyi miniszter is. 1943-ban mindketten szerepet vállaltak a magyar-szerb közeledési kísérletben. A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 74–76.

a magyar kisebbség érdekében dolgozni”.¹²⁸ Mivel a jugoszláv kormány ilyen szűkkeblű volt a mandátumok felajánlásában, s mereven elzárkózott a Magyar Párt engedélyezése elől, Budapestről nem tették le Nagy Iván zágrábi tevékenységét. Egyébként is úgy vélték, hogy Nagy ellenzéki listán történő indulását „minden más szemponttól eltekintve a múltban alkalmazott »két vasat tartani a tűzben« elvre való figyelemmel sem lenne célszerű megakadályozni”.¹²⁹ A „két vasat tartani a tűzben” politikája valóban nem volt új elem a magyar kormányok Jugoszláviával kapcsolatos politikájában. Kezdetől fogva a diplomáciai párbeszéd hol gyengébb, hol erőteljesebb szándéka mellett óvatosan, titokban kapcsolatokat tartottak fenn az ország centralista egységével szemben álló politikai erőkkel, köztük a horvát szeparatistákkal is.¹³⁰ Nagy Iván esetleges kizárólagos politikai dominanciáját ekkor még nem tartották időszerűnek. 1939 nyarán a vitás kérdések tisztázása érdekében a két irányzat között ismét tárgyalások kezdődtek, egyeztetőbizottságot hoztak létre. Döntésük értelmében mindkét csoportosulás megtarthatta politikai orientációját, kapcsolatait, az egyeztető hatos bizottság pedig kifelé demonstrálta a magyarság egységét. Az egyeztetőbizottság tagja volt természetesen Nagy Iván, Várady és Deák Leó is. Jugoszlávia fennállásáig ez a paktum határozta meg a két irányzat egymáshoz való viszonyát, amit Budapest örömmel, Belgrád pedig kényszerűen vett tudomásul.

A délvidéki magyar kisebbség „nagy öregje”, a politikailag sokat tapasztalt Várady a becskerekai Magyar Közművelődési Egyesület által 74. születésnapjára rendezett megemlékezésen ennek kapcsán így fogalmazott: „Az utóbbi időben sokat voltam úton, hallottam éles kritikákat, kifakadásokat, amelyek vágtak jobbra is, de a lelkekből mindenütt felcsendült a rejtett nagy magyar óhaj: legyen meg a magyar egység. (...) Ma nem mérlegelhetjük, milyen súlyos okok azok, amelyek egymástól elválasztanak, ma csak az eshet a mérleg serpenyőjébe, hol lehet a találkozási pont. (...) Így véljük a magyar népcsoportunk minden közéleti kérdését egységesen megbeszélve erőink és befolyásunk mérvét törvényeink szellemében fajunk szolgálataba állítani.”¹³¹ A magyar követ előtt már jóval visszafogottabban fo-

¹²⁸ MOL K-64. Küm. res. pol. 1939-16-41., 83.

¹²⁹ Uo. 1939-16-929.

¹³⁰ Ormos Mária: i. m. 50–52., 55–61., 71–85.; Bogdan Krizman: Pavelić i ustaše. Globus, Zagreb, 1978. 83–107.

¹³¹ Csuka János: i. m. 484–485.

galmazott – mert mint mondta – az egyeztetőbizottság eredeti feladatát, egy közös pártprogram kidolgozását nem sikerült elérni.¹³²

1938 tavaszától Jugoszlávia nemzetközi helyzete rohamosan romlott. Ettől kezdve már az Ausztriát elfoglaló Németország, ősztől a Felvidékkel megnövekedett Magyarország, egy évvel később pedig az Albániával gyarapodott Olaszország volt a szomszédja. Bakách-Besseney 1939. március 19-ei jelentése szerint a német csapatok prágai bevonulása „határtalan megdöbbenést és ideges nyugtalanságot váltott ki az egész országban. (...) Egy kolléga, aki látta Cvetkovićot a prágai bevonulás napján, azt mondta, hogy a miniszterelnök a teljes összeomlás képét mutatta.” De szerinte még ebben a szorongatott helyzetben sem döntötte el a jugoszláv kormány, hogy a magyar kisebbséggel az „engedékenység, vagy a kemény kéz politikáját” folytassa.¹³³

Mindkettőre szép számú példát találhatunk, hogy csak a már említett útlevelproblémát vagy a kulturális, közművelődési szervezetek munkája elé gördített számtalan akadályt említsük – de az engedékenységre is egyre több példát találunk. Ezek közül hadd emeljük ki Korošec belügyminiszter 1938. július 4-ei rendeletét, amely előírta, hogy a nemzetiségi vidékeken szolgálatot teljesítő tisztviselőknek három éven belül meg kellett (volna) tanulni az adott kisebbségek nyelvét.¹³⁴ A rendelet gyakorlati megvalósítására ugyan nem került sor, de mindenképpen jelzi a kormánypolitika változásának pozitív irányát.

A szerb-horvát ellentétek legalábbis átmeneti rendezése, az 1939. augusztus 20-án megkötött ún. Cvetković-Maćek-egyezmény a magyarság számára is kedvező légkört teremtett. Az egységes, centralista rendszer „dualista” irányba történő elmozdulása jelentősen fellazította azt a több mint két évtizedes hatalmi nyomást, amely pillanatnyi politikai érdekek alapján, adományként adagolta a kisebbségi jogokat. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a területgyarapodások megváltoztatták az anyaország közép-európai súlyát, Jugoszlávia pedig a megváltozott európai helyzetben, de különösen a háború kitörését követő időszakban veszélyeztetve látta területi integritását.

A hivatalos Jugoszlávia, amely saját közvéleményével ellentétben, Bakách-Besseney követ szavait idézve, a csehszlovák krízis idején

¹³² MOL K-64. Küm. res. pol. 1939-16-856.

¹³³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1939-16/7-1486.

¹³⁴ MOL K-609. Sajtóarchívum. Jugoszlávia. Kisebbségi ügyek 1930-1937. *Nemzeti Újság*, 1938. júl. 5.

„nyugodt és korrekt magatartást tanúsított”, egy olyan nyilatkozatot várt Magyarországtól, amely nem jelentette volna ugyan magyar részről a magyar–jugoszláv határ elismerését, de amely nyilatkozatot a jugoszláv kormány mégiscsak így értelmezhetett volna saját közvéleménye előtt.

A magyar–jugoszláv ún. örökbarátsági szerződés megkötéséig azonban Magyarország semmiféle, a határookra vonatkozó nyilatkozatot nem volt hajlandó tenni. A Teleki és a Stojadinović bukása után kormányt alakító Dragiša Cvetković (1939. február 6.) külpolitikai céljai lényegében azonosak voltak: távol tartani országukat a háborútól. Egyik ország sem tudta ezt a célt elérni, s bár némi fáziskéséssel és eltérő okokból, de mindkét kormány gyorsuló ütemben csatlakozott Németországhoz, és adta fel semlegességét.

A második bécsi döntés belgrádi hatását elemezve a magyar követ keserűen jegyezte meg: „(...) a bécsi döntés következtében súlyban és tekintélyben bizonyára veszítettünk, úgy a jugoszláv kormánykörök, mint a közvélemény előtt”.¹³⁵ A még Stojadinović kezdeményezte magyar–jugoszláv közeledés 1938 őszén ugyan megtorpant, a helyzet azonban érett volt ahhoz, hogy a magyar kisebbség kérdése *állandó alkudozás témája legyen a két kormány között*. Erre kiváló alkalmat kínált a szerb–horvát kiegyezés utáni belpolitikai helyzet, a Cvetković–Maček-kormány megalakulása (1939. augusztus 26.), illetve a nemrég megválasztott parlament feloszlatása és az új választások kiírásának ígérete. Erre ugyan már nem került sor, de a magyarság beilleszkedése az új helyzetbe komoly alku tárgyát képezte egyrészt a két kormány, másrészt Belgrád és magyarság vezetői között.

Az adott helyzetben a magyar kormánynak el kellett döntenie, hogy pártolja-e továbbra is a magyarság mindkét irányzatát, és ahogy a követ fogalmazott: „(...) mint eddig, érvényesítsük befolyásunkat kizárólag oly irányban, hogy a két frakció lehetőleg ne egymás ellen, hanem egymás mellett működjön, avagy foglaljunk-e határozott állást egyik vagy másik irányzat mellett?”¹³⁶

A döntés nehézsége abban állt, hogy a Nagy Iván-féle csoport kizárólagos támogatása azt jelentette volna Belgrád számára, hogy Magyarország hivatalosan is a koalíció horvát szárnya mellett kötelezte el magát. Ezt a magyar kormány az adott körülmények között nem

¹³⁵ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 1943. 70.

¹³⁶ MOL K-64. Küm. res. pol. 1939-16-902.

vállalhatta, de egyelőre nem is akarta vállalni. Most megelégedtek azzal, hogy legalább formálisan, kifelé demonstrálják a magyarok politikai egységét, amit a már említett hatos egyeztetőbizottság volt hivatott szolgálni. Budapesten azonban nagyon is tisztában voltak ennek az egységnek a törékenységeivel. Bakách-Bessenyei joggal írta már idézett jelentésében, hogy ez a bizottság egyelőre „ügyel-bajjal” fenntartja ugyan az egységet, de mihelyt választásokra kerül sor, ez az egység eleve fel fog borulni.

A követ közvetlenül az új kormány megalakulása után megkezdte az alkudozást a leendő képviselői és szenátori helyekről, s Budapest utasításának megfelelően három képviselői és egy szenátori hely volt a kiindulási pont. Bakách-Bessenyei szerint Várady szenátorsága továbbra is stabilnak tűnt, azonban számítani kellett Belgrád ellenállására, mivel a három képviselői helyet biztosan sokallják. Tekintettel arra, hogy a régens és a kormány továbbra sem engedett „jugoszlavizmusából”, a magyarok képviselőkhöz jutására, juttatására csakis akkor volt esély, ha vagy a Jugoszláv Radikális Közösség (JRZ), vagy Maček ellenzéki listáján indulnak magyar jelöltek; megjelenésük önálló politikai erőként nemcsak reménytelen, de eleve zárt volt. Budapesten ezt józanul látták, de a JRZ-lista támogatásának igyekeztek minél magasabb árat szabni. Úgy kalkuláltak, hogy Nagy Ivánt semmiképpen nem szabad abban megakadályozni, hogy Óbecsén, ahol a szegény magyar földművesek körében valóban komoly bázisa volt, ellenzéki listán induljon. Ellene tehát ebben a körzetben nem akartak magyar jelöltet állítani a radikális listán. Ezt azonban csak úgy tartották elképzelhetőnek, ha Nagy Iván feltétel nélkül lemond arról a követeléséről, hogy a régi magyar párti politikusok adják át neki a vezetést. Ehhez, üzenték nyomatékkal Nagy Ivánnak, a magyar kormány semmiképpen sem járul hozzá. A külügyminisztérium 1939. október 26-án Bakách-Bessenyeinek küldött utasítása a következő fő instrukciókat tartalmazta:¹³⁷ kerülendő, hogy a magyarok az egyezmény megkötése esetén passzivitásba vonuljanak. Várady biztosnak látszó szenátorsága mellett minimum egy képviselői helyet kell kapniuk, de ebben az esetben el kell érni, hogy a képviselő személyének kijelölésébe a jugoszláv kormány ne szóljon bele. Ha ismét erőltetnék Szántó Gábor jelölését, ebbe csak akkor szabad beleegyezni, ha két magyar mandátumot biztosítanak. Nagy

¹³⁷ Uo. 1939-16-1019.

Iván kapcsán a magyar külügyminisztérium úgy foglalt állást, hogy vele szemben nem szabad külön magyar jelöltet állítani, még akkor sem, ha erre a jugoszláv kormány lehetőséget biztosítana. Ennek fejében azonban el kellene érni, hogy a régi magyar párti jelöltnak biztosított kerületben Nagy Ivánék ne állítsanak jelöltet. Végül arra hívták fel a délvidékiek figyelmét, hogy a magyarok a választások során feltétlenül tartózkodjanak az autonómia jelszavának hangoztatásától.

Budapest Várady Imrén keresztül juttatta el álláspontját a jugoszláv kormányhoz, ő azokat a magyar ügyekért felelős Nikola Beslic közlekedésügyi miniszterrel közölte. Beslic a beszélgetés során megismételte kormánya álláspontját: „még” a németeknek sem engedélyezik a külön kisebbségi pártlistát, nemhogy a magyaroknak. Beslic szokás szerint kitért a kormánypárti lista magyar támogatása fejében adandó konkrét engedmények megnevezése elől, mindössze annyit mondott, majd „helyet kapnak” a kormánypárt főválasztmányában és a jegyzői karban. Amikor a mandátumok száma került szóba, Beslic szinte siránkozva mondta: ha a németek a Vajdaságban 5, a magyarok 3, a románok pedig 2 mandátumot kérnek, mi marad akkor a szerbeknek? Mind a magyarok, mind a németek legfeljebb 1 szenátori és 1 képviselői helyre számíthatnak, s mint mondta, a románok vagy az egyiket, vagy a másikat kapják csak meg. A minimális magyar követeléseket tehát hajlandóak voltak akceptálni, de ezenfelül, hangsúlyozta a miniszter, maximum egy pótképviselői hely jöhet csak számításba. Mint mondta, neki sem Deák Leó, sem Fodor Gellért jelölésével kapcsolatban nincs kifogása, és amennyiben tőle függ, ő Szántó jelölését nem fogja erőltetni. A Deákról mondtak meglepték Váradyt, mivel köztudott volt, hogy a még Bakács-Bessenyei által is érélyesnek, „sőt kissé erőszakosnak” tartott Deák „rendkívül ellenszenves” Belgrád szemében.

A Várady által megemlített legsürgősebb problémára reflektálva Beslic határozottan kijelentette, hogy a határzónában elrendelt s a főként magyarokat sújtó ingatlanforgalmi korlátozások ellen a „mai háborús viszonyok” között semmit sem tehet. Hajlandóak viszont a korábban szerbhorvát iskolákba áthelyezett magyar tanítókat magyar iskolákba visszahelyezni. Nem zárkózott el egészen a legfontosabb magyar követelés, az egységes magyar kultúrszövetség létrehozása elől sem. Arra kérte Váradyt, dolgozzák ki a szövetség alapszabályát, s ő azt el fogja fogadtatni. A tárgyalásokon az új szint nem a jugoszláv kormány új elemet egyáltalán nem tartalmazó álláspontja jelentette, hanem az, hogy Beslic mindezt „a legfolyékonyabb magyar nyelven”

adta elő.¹³⁸ Mint már utaltunk rá, az új választásokat elsodorták a történelmi események, az alkudozásnak azonban annyi eredménye volt, hogy 1940 márciusában Váradyt ismét kinevezték szenátorrá.¹³⁹

Tehát 1939 végére, 1940 elejére a magyarság helyzete Jugoszláviában alapvetően nem változott: Belgrád továbbra is alku tárgyának tekintette a magyar kisebbség ügyét, amit politikai ellenszolgáltatásokért bocsátott áruba. Igaz, Budapest közvetlenebb úton juttathatta el álláspontját a jugoszláv kormánykörökhöz, és nyíltan tarthatott kapcsolatokat a magyar vezetőkkel, Belgrád pedig szívélyesebben, sőt magyarul mondott változatlanul nemet a magyar politikai párt újjászervezésére, és tett többnyire soha be nem váltott ígéreteket. Az egyre magabiztosabb Magyarország azonban egyelőre nem kívánt komolyabb nyomást gyakorolni a jugoszláv kormányra a délvidéki magyarok ügyében.

Az első bécsi döntés Magyarország számára nyilvánvalóvá tette, hogy a további területgyarapodáshoz Németország támogatása feltétlenül szükséges, és ezt több lépéssel is kifejezésre juttatta. Az Imrédy Béla vezette kormány például engedélyezte a német kisebbség náci jellegű szervezetének, a Volksbundnak a létrehozását, aztán a Teleki-kormány kilépett a Népszövetségből, illetve csatlakozott az Antikomintern Paktumhoz. Német jóváhagyással, a csehszlovák állam feldarabolásának eredményeként a magyar honvédség bevonulhatott Kárpátaljára, s már a háború kitörése után, 1940. augusztus 30-án megszületett Bécsben a német–olasz döntőbírák határozata: Magyarország visszakapta a Székelyföldet és Erdély északi részét. A magyar társadalom az újabb revíziót leírhatatlan eufóriaként élte meg, ugyanakkor a második bécsi döntés nemzetközi megítélése már egészen más volt, mint az előzőé. Mind Nagy-Britannia, mind az Egyesült Államok Romániával szembeni erőszakos lépésként értékelte a döntést. Magyarország 1940 őszére feladta semlegességét, pedig az elnemkötelezettség jelentette Teleki Pál külpolitikájának lényegét, és 1940. november 20-án csatlakozott a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez. A magyar külpolitika mozgásterét a minimumra csökkent. Határai mentén egyetlen olyan ország maradt, amely még nem kötelezte el magát Németország mellett, s ez az ország Jugoszlávia volt. Annál is inkább, mivel Jugoszlávia egyelőre kívül tudott maradni az európai háborún, még meg tudta őrizni sem-

¹³⁸ Uo. 1939-16-900.

¹³⁹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1940-R-16 838.

legességét annak ellenére, hogy a nyugati fronton elért német győzelmek egyre nehezebb helyzetbe sodorták Belgrádot is. Jugoszláviában a politikusok mellett a német és a szovjet hírszerzés vívta láthatatlan csatáját, ugyanis még nem dőlt el, kihez csatlakozik az ország.¹⁴⁰

Időközben Jugoszlávia külpolitikai helyzete is romlott. Magyarországgal csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez, a balkáni szövetség Románia általi felmondása (1940. október 3.), majd a német erők romániai jelenléte, az olasz–görög háború és az olasz csapatok albániai jelenléte, a német csapatok nyugati fronton elért nyári győzelmei, a volt szövetséges, Franciaország kapitulációja, az Anglia elleni légi háború megindulása már-már kilátástalan helyzetbe hozta az országot, de fel is értékelte Jugoszláviát a németek, az olaszok és az angolok szemében. Arról nem is szólva, hogy 1940 őszén új jelentkező állt csatásorba a balkáni befolyásért – a Szovjetunió. Az 1940. november 12–13-ai Hitler–Molotov-találkozón a Szovjetunió a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásának feltételül többek között a balkáni befolyás fokozását szabtta. Hitler azonban, mint ismeretes, nem tolerálta Sztálin további birodalomépítő törekvéseit, és a tárgyalások kimenetelétől függetlenül, annak első napján, november 12-én kiadta azt az utasítását, amely szerint tovább kell folytatni a Szovjetunió elleni felkészülést, és ki kell dolgozni annak hadászati alapelveit.¹⁴¹

Németország fő törekvése 1940 őszétől a Szovjetunió és Németország közé eső „köztes” térségben, beleértve a Balkánt is, az volt, hogy tiszta helyzetet teremtsen a Szovjetunió elleni hadjárat szempontjából. A balkáni kis országok számára ekkor lényegében már

¹⁴⁰ A németek legfontosabb hadállásait a bánáti németek között építették ki, az angol titkosszolgálat központja pedig a trepcái bánya volt. Itt dolgozott mérnökként a brit SOE (Special Operation Executive – Speciális Hadműveleti Szervezet) későbbi jugoszláv vezetője, a leendő csetnik ellenállás katonai tanácsadója, Stanly William Baily. A német hírszerzésnek Újvidéken a Janko Sep német népcsoportvezető által működtetett Nora nevű rádióállomás volt az egyik legsikeresebb központja. Tito, a jugoszláv kommunisták vezetője Moszkván és Isztambulon keresztül szervezte meg a szovjet hírszerzés Zágrábba telepített rádióállomását. A *Sajti Enikő*: Josip Broz Tito. In: *Polonyi Péter*: Mao. – A *Sajti Enikő*: Tito. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 227–228.

¹⁴¹ A kérdésre magyarul legújabban I. Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 423–432., valamint John Keegan: *A második világháború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003. 209–223.

csak két választási lehetőség volt: vagy Németország szövetségesei lesznek, vagy a megszállás áldozatai. Pál régens az előbbi választotta. 1941. március 25-én Jugoszlávia is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, amely pillanatnyilag nem is tűnt rossz kompromisszumnak. Jugoszláviára nem hárultak a háborúval kapcsolatos katonai kötelezettségek, ráadásul ígéretet kapott a németektől a rég óhajtott Szaloniki (Thesszaloniki) kikötőre. A német diplomácia védelmet ígért a bolgár, a magyar és az olasz területi igényekkel szemben is.

Jugoszlávia háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásáig Magyarország szemében Jugoszlávia volt az a rés, ahol még nem zárult be a német–olasz gyűrű. Gróf Csáky István külügyminiszter az Avala jugoszláv hírügynökség igazgatójával 1940. november 11-én folytatott csaknem egyórás beszélgetése alkalmával ezt így fogalmazta meg: „Egyetlen kapcsolatunk a külfölddel Budapest–Belgrád–Szófia–Isztambul. Ha ez a vonal is megszakad, akkor mi is verembe esünk.”¹⁴² 1940 ősze és 1941 tavasza között tehát volt néhány hónap, amikor – először a két ország történetében – közös érdek volt a kétoldalú kapcsolatok rendezése, a jószomszédi viszony kiépítése. Annál is inkább, mivel Jugoszlávia is látott esélyt arra, hogy Magyarország felől blokkolja le a határait minden oldalról fenyegető revíziót. A magyar diplomácia 1940 októberétől kezdte meg kitapogatni Jugoszlávia Magyarországgal kapcsolatos hajlandóságát egy szorosabb szerződésre. Belgrádban és Magyarországon is tisztában voltak azzal, hogy a két ország közeledése Berlinben nem fog tiltakozást kiváltani.

Már csak azért sem, mert Hitler érdeke is azt kívánta, hogy Jugoszlávia biztosítva érezze a hátát Magyarország felől, és szerepe volt abban, hogy az alig két hónap múlva, 1940. december 12-én aláírt magyar–jugoszláv szerződéssel Magyarország nem erőltette a Jugoszláviával szembeni területi követeléseit. A szerződés aláírását megelőző tárgyalásokon felmerült bizonyos többségében magyarul lakta területek, pontosabban a zentai és a topolyai járás átadásának lehetősége. A berlini magyar katonai attasé 1940. július 2-ai jelentése szerint az ottani jugoszláv katonai attasé jelezte: „A jugoszláv vezérkar főnöke olyan kijelentést hangoztatott, miszerint katonai szempontból nem emel kifogást az ellen, hogy a baranyai háromszög, va-

¹⁴² Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Beograd, 1971. Br. 303. 902.

lamint Szabadka és körlete visszaadassék a Magyarországgal való kiegyezés érdekében.”¹⁴³

Az esetleges területi kompenzáció kérdése felvetődött Bakách-Bessenyeynek a jugoszláv kormány egyes tagjaival folytatott megbeszélésein is. Bakách-Bessenyei ugyan józanul látta, ha Jugoszlávia Magyarországnak területi koncessziót ad, akkor kénytelenek lesznek ezt bolgár „testvéreikkel” is megtenni, de utána jelentkeznének az albánok, az olaszok – vagyis „az engedménnyel maguk indítanak el az ország dezintegrálódásának folyamatát”. Ennek ellenére, kormánya utasításának megfelelően igyekezett kitapogatni a jugoszláv fél ezzel kapcsolatos álláspontját. Még 1940. október elején először Miloje Smiljanić külügyminiszter-helyettest kereste fel, akivel, mint írta, „személyes viszonyom olyan meghitt és bizalmas, hogy bármely téma átbeszélését lehetővé teszi”. Smiljanić elmondta, Csehszlovákia felbomlása és Románia megcsönkítése után jugoszláv hivatalos körök is foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy „az újjarendezés keretében előbb-utóbb Jugoszláviára is sor fog kerülni, (...) s hogy talán kevesebb veszteséggel lehetne a függő kérdéseket megoldani, ha azok rendezését maga Belgrád kezdeményezné”. Tőle is több oldalról kérdezték, melyek volnának azok a minimális területi követelések, „melyek alapján magyar–jugoszláv viszonylatban végleges megnyugvást lehetne teremteni”. Ezekre a nem hivatalos, inkább „politikai strébek és fontoskodók magánakciójaként” értékelhető kérdezősködésekre ő minden alkalommal kormánya hivatalos álláspontjának megfelelően válaszolt. Eszerint „a magyar kormány, noha természetesen örömmel üdvözlölné egy jugoszláv részről jövő olyan spontán gesztust, amely a magyar többségű területeket visszajuttatná az anyaországhoz, jelenleg annyira el van foglalva az erdélyi kérdéssel, hogy a magyar–jugoszláv viszony rendezése céljából kezdeményezőleg fellépni ez idő szerint nem kíván”. Kormányoldalról Smiljanić nem is a területi kérdést vetette fel, hanem a kisebbségi kérdés *lakosságcsere* útján történő megoldásának lehetőségét. Ezt azonban a magyar követ a következő szavakkal utasította vissza: „Sokat gondolkoztam, amit nekem a népességcserével kapcsolatban mondott, de sajnos arra a meggyőződésre jutottam, hogy az általa ajánlott út teljesen járhatatlan és hogy egy végleges jó viszony Magyarország és Jugoszlávia között csak két módon valósítható meg – vagy a magyarlakta területek visszaadása, vagy pedig sorsuk oly mérvű javítása, hogy azok

¹⁴³ MOL K-63. Küm. pol. 1940-16/7-3700.

itt éppen úgy érezzék magukat és éppen olyan szabadon mozoghasanak, mint az anyaországban.” De, tette hozzá azonnal, mivel a határok spiritualizálódása jelenleg teljesen utópisztikus gondolat, csak az első lehetőség jöhet számításba. Mivel Smiljanić láthatóan inkább ötletszerűen vetette fel a lakosságcsere gondolatát, Bakách-Bessenyei ezt úgy értelmezte, hogy kollégája nyilván úgy képzel el a lakosságcserét, hogy „a magyarság zömét a területtel együtt, amelyen le van telepedve, átadják nekünk” – a klasszikus lakosságcsere pedig a szórványmagyarok esetében látszik járható útnak. Jelezte, hogy ezzel a megoldással Budapest is egyetértene.

Smiljanić egyébként a két ország területén élő magyar és délszláv kisebbség létszáma közötti jelentős eltérést úgy gondolta kompenzálni, hogy a lakosságcserebe bevonták volna a kárpátaljai ruténeket (ruszinokat) is, mert – mint mondta Bakách-Bessenyeinek – az orosz veszély miatt jobb volna Magyarországnak, ha az ottani határszálen magyarok és nem rutének élnének. A magyar követ Smiljanić rutén kitelepítési ötlete mögött Vladimir Rodics munkácsi ortodox püspököt sejtette, akihez a külügyminiszter-helyetttest már ifjúkora óta baráti szálak fűzték: a követ jelentése végén megjegyezte, hogy Smiljanić a lakosságcserét inkább presztízsszempontból vetette fel, és „már belátta a területi engedmények szükségességét”.¹⁴⁴

Pár nappal később, október 11-én Bakách-Bessenyei megkereste ez ügyben Cincar-Marković külügyminisztert. A külügyminiszter megerősítette Bessenyeinek azt a korábbi sejtését, hogy a jugoszláv kormány ugyan egy radikális, ruténeket is magában foglaló népeségcserevel szeretné leginkább megoldani a problémát, mivel így, a követ értelmezése szerint, „valamennyi magyartól megszabadulnak”. Minthogy erre a magyar fél nem hajlandó, „beletörődtek” a területi engedmények gondolatába is. Ismerik a magyar kormány területi igényeit – a Bácska a Ferenc-csatornáig, a baranyai háromszög és a Muravidék –, de csak a zentai és a topolyai járásról volnának hajlandóak tárgyalni. A kérdés megoldását azonban nem merik kezdeményezni, mivel attól félnek, „ha magyar vonatkozásban engednek, ezáltal egy lavinát indítanak meg, amely az ország fennmaradását is veszélyeztetheti”. Ezért, szögezte le Bakách-Bessenyei, ebben a kérdésben „közeli konkrét eredményre számítani nem lehet”. Ennek ellenére tovább folytatja majd erről a beszélgetéseket, azzal a kettős céllal, hogy jugoszláv partnereit minél jobban „megbarátkoz-

¹⁴⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1940-16-722.

tassa” a területi kompenzáció gondolatával. Másrészt felkészülnének arra a jelenleg valószínűtlen esetre, hogy ha „valamilyen váratlan külső vagy belső esemény következtében mégis rászánnák magukat egy elhatározó lépésre, a talaj, lehetőleg a részletek tekintetében is, legalább elvben előkészítve legyen”. Rátérve a Cincar-Markovics által folytatott beszélgetés konkrét tartalmára, Bakách-Bessenyei rámutatott: a külügyminiszter abból indult ki, hogy – tekintettel a magyarok tekintélyes számára – az „akár jogosult, akár jogosulatlan” panaszok könnyen vezethetnek a két ország viszonyának romlásához, és elismerte, hogy a magyar javaslat, vagyis a lakosságcsere és a területi átadás kombinációja a két ország közötti vitás kérdések „végleges elintézését” eredményezné. Erre Bakách-Bessenyei megismételte Budapest álláspontját: a lakosságcserét mint egyedüli megoldást elfogadhatatlannak tartják, a magyarokat területtel együtt kellene átadniuk, lakosságcserét pedig csak a szórványmagyarság esetében tartanának lehetségesnek. Cincar-Markovics azzal zárta a beszélgetést, hogy ők most „sem aktuálisnak, sem sürgősnek nem tartják a kérdést”. Bakách-Bessenyei, mint a későbbi események mutatták, túlzott optimizmussal jegyezte meg jelentése végén: a belgrádi kormányra kellene hagyni a kezdeményezést abban a reményben, hogy „a kedvező időpontot nem fogják elszalasztani”.¹⁴⁵ A szerződés szempontjából 1940 decemberében érkezett el a kedvező időpont, de a barátsági szerződés sem a kisebbségi, sem a területi problémákat nem érintette. Jugoszlávia nyilván tartott az állam létét fenyegető lavina elindításától, Budapest pedig egyelőre nem akarta kockáztatni az egyetlen, nyugat felé nyitva maradt kijáratot. A jugoszláv–magyar „örökbarátsági” szerződésben a szerződés 2. cikkelye értelmében az a formula lépett életbe, hogy „tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik”. Ez azt jelentette, hogy hivatalos formulát kapott az a korábbi jugoszláv álláspont, hogy barátságos légkörben, „baráti konverzációk” útján orvosolják a kisebbségi sérelmeket is. Talán nem tévedünk, ha így fogalmazunk: a magyar kisebbségi jogok a szerződés után változatlanul alku tárgyát képezték, de az *alkudozás kilépett korábbi belpolitikai keretei közül*. Már nem a gyenge érdekérvényesítő pozíciókkal rendelkező magyar kisebbségi vezetők és az

¹⁴⁵ Uo. 1940-16-754. Cvetković október 8-án a kormányzó párt újdíkei értekezletén már azt hangsúlyozta, hogy a kisebbségi kérdést ugyan „mindenféléképpen” el kell intézni, de azt „nem lehet üzletnek tekinteni, és az nem lehet emberkereskedelem tárgya”. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1940-L-20 867.

éppen aktuális kormány volt a két „üzletkötő” fél, hanem az alkufolyamatban megjelent a középhatalomná növekedett Magyarország, amely kellő súlyt tudott adni a délvidéki magyarok kívánságainak. Az is igaz, hogy ezeknek a kívánságoknak a kereteit a korábinál jóval nagyobb mértékben határozták meg Magyarország külpolitikai érkei.

Egészen más kombinációkban számoltak Magyarországgal és a magyar kisebbséggel Zágrábban. Juraj Krnjević szenátor, a HPP főtitkára, aki nemrég tért haza svájci emigrációjából és megköszönte Magyarország neki nyújtott támogatását, 1940. február végén felkereste Bartók László zágrábi konzult, és nyíltan kifejtette: ő személy szerint kilátástalannak látja az együttélést a szerbekkel, a háború után legszívesebben egy horvát–magyar föderációban látná országát, amelyben a Vajdaság külön autonóm egységet képezne. De addig is, ha a vajdasági magyarok a horvátokkal működnek együtt a választásokon, legalább 10–15 parlamenti helyet is biztosítának számukra, és „minden jogos” kisebbségi kívánságukat támogatnák.¹⁴⁶

Amikor Bartók közvetlenül a szerb–horvát kiegyezés után felkereste Mačeket, aki „spontán” módon tért ki a magyar kisebbség kérdésére, ígéretet tett, hogy „minden lehetőt megtesz a magyar kisebbség helyzetének javítása érdekében. Különben a Vajdaság részére autonómiát akar kiharcolni, horvátországi politikája a magyar kisebbség kulturális és gazdasági jogainak mindenképp érvényt fog szerezni, mert azok jóban-rosszban kitartottak [a] horvátokkal. Végző elgondolása az, hogy [a] vajdasági magyarok békés megegyezés (?) útján hozzánk visszakerüljenek.” Maček a jövőt illetően egyelőre óvatosan fogalmazott, mert csak annyit mondott Bartóknak, hogy a Magyarországgal való „intenzív kereskedelmi kapcsolat kiépítésének híve ...”¹⁴⁷ Az ugyancsak a megegyezés alkalmával őt felkereső belgrádi magyar követnek – aki arra kérte, kísérje jóindulatú figyelemmel a magyar kisebbség ügyét – lényegében ugyanezt fejtette ki, de mint Bakácz-Bessenyei megegyezte, vele szemben korántsem volt olyan nyílt és szívélyes, mint Bartókkal, mivel őt szerbofilnek tartja.¹⁴⁸

¹⁴⁶ MOL K-64. Küm. res. pol. 1940-16-203., 240.

¹⁴⁷ MOL K-74. I. Bejövő számjeltáviratok. Belgrád, 1939. 2. sz.

¹⁴⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1939-16/7-4706. A Vajdaság autonómiájára vonatkozó legújabb kutatásokat foglalja össze Ranko Končar: Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941. Beograd, 1995.

A határkérdések, mint láttuk, a magyar–jugoszláv szerződés előkészítése során inkább csak informálisan vetődtek fel, azt a magyar fél sem erőltette.

A szerződés ratifikálása után, 1941. február 27-én Teleki Pál miniszterelnök és Bárdossy László külügyminiszter fogadta a miniszterelnöki palotában Cincar-Marković külügyminisztert. Teleki a beszélgetés során hangsúlyozta, hogy Csehszlovákia és Románia esetében a magyar közvélemény nem tűrte volna el, hogy a kormány még azelőtt építsen ki velük baráti viszonyt, mielőtt azok kielégítették volna területi igényeinket. „Ezzel szemben – folytatta – megértéssel fogadta nálunk úgyszólván mindenki, hogy Jugoszláviával szemben más sorrendet követtünk, s hogy ebben a vonatkozásban a kölcsönös bizalom s a baráti jó viszony helyreállítására törekszünk, hogy aztán az így megteremtett kedvező légkörben nyúlhassunk hozzá a közöttünk függőben lévő kérdések rendezéséhez.” Ilyen függőben lévő, rendezésre váró kérdésnek nevezte a Duna Mohács és Bezdán közé eső szakaszának hajózhatóvá tételét, valamint a magyar kisebbség ügyét. Rátérve ez utóbbi kérdésre, örömmel állapította meg, hogy „általában javult az atmoszféra”, több „kielégítő” rendelet jelent meg, ezeket azonban az alsóbb hatóságok nem hajtják végre. A jugoszláv külügyminiszternek átnyújtotta a magyarság legsürgősebb kívánságait tartalmazó jegyzéket, amely elsőként a magyar oktatásügy problémáit sorolta fel. Teleki szóban azzal adott nyomatékot a jegyzéknek, hogy rámutatott, a kívánságok teljesítését megkönnyíti, hogy Belgrád a német kisebbség hasonló kívánságait már messzemenően honorálta. Az átadott jegyzék tételesen tartalmazta annak a 64 községnek a nevét, ahol kell állítani az elemi iskola magyar tagozatait. Felsorolták továbbá azt az 54 községet is, ahol a magyar kormány véleménye szerint a magyar tagozat csak formailag létezik, vagy bővíteni kellene annak érdekében, hogy minden magyar kisdíákot fogadni tudjon. Pontos, név szerinti listát tartalmazott a jegyzék azokról is, akik magyar létükre Dél-Szerbiában tanítottak, s azokról a szláv tanítókról, akik nem tudtak magyarul, mégis magyar tagozatra kapták kinevezésüket. Cincar-Marković azzal próbált védekezni, hogy a szerinte 150 ezer magyarországi délszláv¹⁴⁹ iskolahelyzete sem kifogástalan. Rövid vita után azonban Cincar-Marković megígérte, tolmácsolni fogja a magyar kí-

¹⁴⁹ Az 1930-as népszámlálás szerint a szerbek létszáma 17 ezer, a horvátoké 36 ezer volt, 1941-ben 22 ezren vallották magukat horvát anyanyelvűnek, 5 ezren pedig szerbnek.

váságokat, és javasolta, hogy a vízügyi kérdéshez hasonlóan szakértői találkozózn tekintsék át a két ország kisebbségeinek oktatásügyét. A sérelmek sorát ezek után Teleki a határszéli ingatlanforgalmi korlátozásokkal folytatta, és megemlítette még, hogy növelni kellene a magyar községi jegyzők, esetleg szolgabírók létszámát. Utalt a magyar gazdasági szövetkezeteket hátrányosan érintő azon rendeletre, amely csak háromszáz szövetkezet megléte esetén tette lehetővé egy önálló felügyeleti központ létrehozását.

A beszélgetés végén a jugoszláv külügyminiszter a magyarországi és a jugoszláviai görögkeleti egyház közötti viszony rendezésének szükségességéről beszélt, ami Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter belgrádi látogatása során is felvetődött. Ennek kapcsán most abban állapodtak meg, hogy a két kormány közvetlen részvétele nélkül, de „jóindulatú támogatásával” tárgyalások indulnak a problémák tisztázására. Megállapodtak abban is, hogy kölcsönösen tudományos és irodalmi intézeteket hoznak létre mindkét országban.¹⁵⁰ A jegyzék eleve nem tartalmazta a korábban oly kitartóan szorgalmazott önálló Magyar Párt újjászervezésének kérdését, az egységes magyar kulturális szövetség ügye pedig azért nem került szóba, mivel annak engedélyezése már eldöntött kérdés volt.

Ebben a – minden korlátja mellett is – toleránsabb légkörben került sor a régi egyesületek tevékenységének felújítására. Újra megnyithatta kapuit a nagy múltú szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör), a csaknem hatvanesztendős Bánáti Magyar Közművelődési Közösség. 1940. február 3-án megalakult a Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség, amelynek elődje a Vojvodina nevű katolikus magyar diákegylet volt. 1941. január 30-án pedig teljesült a délvidéki magyarság régóta dédelgetett álma, engedélyezték a jugoszláviai magyarok egységes kulturális szervezetét, a *Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetséget*. Korábban, a 20-as évek végén, beleértve a katolikus, a református szervezeteket, a gazda- és olvasóköröket, a segélyegyleteket, a sportköröket, a tűzoltó-egyesületeket, a nőegyleteket stb. jugoszláv kimutatás szerint a magyarságnak 83 egyesülete volt.¹⁵¹ Itt említjük

¹⁵⁰ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-85.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1940-F-20 119.

¹⁵¹ *Šandor Mesaroš*: i. m. 365–367. A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységére bővebben *Kramer Gyula*: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: A visszatért Délvidék. Szerk. *Csuka Zoltán*. Budapest, 1941. 43–54.; *Aleksandar Kasaš*: Madjari u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996. 22–23., 100–105.

meg, hogy a még közvetlenül a szerb csapatok bevonulása után betiltott magyar színházat elsősorban a szabadkai Népkör és a Bánáti Közművelődési Egyesület keretei között működő amatőr csoportok, majd a szabadkai Műpártolók Köre igyekezett pótolni. Az amatőröket egy-egy Magyarországról vagy éppen Erdélyből érkező szíinigazgató segítette. Közülük elsősorban Nádasy József, a Pécsi Nemzeti Színház igazgatója, volt szabadkai szíinigazgató és az erdélyi Ungvári Miklós neve érdemel említést. Míg Csehszlovákiában a 20-as évek elején három, Erdélyben pedig 11 magyar társulat működött,¹⁵² Jugoszláviában két évtizedig visszautasították az önálló magyar színház engedélyezését, mivel ebben is az irredentizmus veszélyét látták.

A belügyminisztérium államvédelmi osztálya 1938. szeptember 23-án Svetislav Rajić dunai bánhoz intézett átiratában a hatalomra általában jellemző érveléssel javasolta a bánnak a hivatásos magyar színház működését. Az államvédelmi osztály szerint a kormánynak „saját, jól felfogott érdeke miatt” kellene a színház működését engedélyezni, mivel ma a Vajdaságban 200 magyar amatőr társulat működik, s „ezekben az egyesületekben a magyar demokratizmus fejlődik, ami Magyarországon nincs”. A „félíg írástudó” fiatalok, akik csupán néhány száz szót ismernek magyarul, „ezekben a társulatokban megtanulják a magyar irodalmi nyelvet”, hiszen, folytatódik az érvelés, ezek a társulatok „a magyar kultúra, létezés és aktivitás fénysugarai, s ki tudja mi történik ott az amatőr előadások után”, tehát „engedélyezni kell a hivatásos színház működését, de be kell tiltani az amatőr egyesületeket. (...) Így megszabadulunk mintegy 200 aktív magyar nemzeti és kulturális munkástól, eloltjuk ezt a 200 fénysugarat, amely mind a magyar eget világítja be, az aktív fiatalok helyébe olyan közönséget teremtenénk, amely csak hallgat, azaz egy passzív tömeget.” Majd az államvédelmi osztály vezetőjének a korra jellemző évelése így folytatódik: „Ha meglesz ez a színház, akkor a kormány már a magyar színház érdekében tilthatja be az amatőr együtteseket, azzal, hogy ily módon minden magyar községben biztosítani szeretné a magyar színház morális és anyagi sikerét.” Bár, tet-

¹⁵² *Hírlap*, 1922. jún. 8. Földessy Sándor, aki a 20-as évek közepén igyekezett talpra állítani a magyar színjátszás ügyét, nem túl jó emlékeket hagyott maga után, miután adósságai miatt gyorsan kellett távoznia Magyarországra. Tubán ezt írta róla egyik jelentésében: Földessy és egyes színésztársai „nap-nap után együtt lumpoltak és dáridóztak szerb tisztekkel és egy csomó adósságot hagytak maguk után távozásukkor”. A társulat Tubán szerint „nem volt elsőrendű”, de mindenestre jobb volt a szerb társulatoknál. MOL K-437. TESZK 1928-11/10-195., 618.

te hozzá lekezelően, a hivatásos magyar színház is dilettáns lesz, mivel jelenleg a Vajdaságban mindössze három képzett magyar színész működik. A bán válaszában megjegyezte, ő már tíz éve ezért szorgalmazza a hivatásos magyar színház engedélyezését, de a belügyminisztérium inkább az amatőröket támogatta. Végül a bán fontos érvként hozzátette még, hogy már megfigyelte, amint a magyaroknak anyagi áldozatot kellett hozniuk a színházért, „rögtön alábbhagyott a lelkesedésük”.¹⁵³ Több sikertelen kísérlet után, amelyeket a magyar kormány anyagilag támogatott, végül is 1940 januárjában Belgrádban alakult meg az első hivatásos magyar színtársulat, egy Mihajlo Mangler nevű orosz emigráns koncessziója alapján, s az Orosz Ott-honban működött. Vezetője, Vincze Mihály Magyarországról települt át Jugoszláviába. Tagjai között vajdasági amatőrök is voltak, de a színészek többsége Magyarországról érkezett.¹⁵⁴ Működése rövid fennállása alatt sem volt zavartalan, előadásait többször betiltották. Egy alkalommal például azért, mivel tagjai kapcsolatban álltak a belgrádi magyar egyetemisták Bolyai Farkas Egyesületével, ahol a a belgrádi rendőrfőnök szerint „a jugoszláv állam ellen titkos információs szolgálatot végző személyek is megfordulnak”. Úgy tűnik, a magyar kormány sem érezte igazán szívügyének, hogy ez a magyar társulat Belgrádban gyökeret eresszen, mivel például egy-egy előadás (pl. a *János vitéz*) betiltása kapcsán Bakách-Bessenyei követnek az volt a véleménye, hogy a belgrádi társulat „sem műsorával, sem előadásaival nem érdemelt ki erélyesebb beavatkozást a mi részünkről”. A Bolyai Farkas Egyesületet azonban fontosnak tartotta figyelmeztetni, hogy tartózkodjanak az olyan tevékenységtől, amely feléleszti a hivatalos körök gyanakvását, „nehogy az itteni magyarság szempontjából olyan jelentékeny szellemi és anyagi fontossággal bíró szervezet bármiképpen is károsodást szenvedjen”.¹⁵⁵

A Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség a horvátországi magyarság és ifjúság erkölcsi és vallásos nevelését, a magyar nyelv, a népi szokások és a nemzeti jelleg megőrzését, valamint „az állampolgári és a horvát nemzet iránti kötelezettségek teljesítését” tűzte zászlajára. Elnöke Molnár Sándor zágrábi kisiparos lett.

¹⁵³ AV F 126 Kabinet bana, pov. br. 221/1938.

¹⁵⁴ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1940-F-15 564.

¹⁵⁵ MOL K-63. Küm. pol. 1940-16/7-1237. A Bolyai Farkas Egyesület 1933-ban alakult.

A Jugoszláviai (Délvidéki) Magyar Közművelődési Szövetség célja valamennyi kulturális, ifjúsági, egyetemi, főiskolai gazdasági és egyéb magyar egyesület, szervezet összefogása volt. Létrejöttének engedélyezése egyúttal azt is jelentette, hogy a diktatúra bevezetése óta hiányzó egységes magyar szervezet nem politikai párt, hanem kulturális szövetség formáját öltötte, ami Belgrád és Budapest kompromisszumát tükrözte. A JMKSZ megalakulását az 1940. november 24-ei újvidéki gyűléstől számítja, hivatalos működési engedélyét azonban csak 1941. január 30-án (más adatok szerint február 2-án), az örökbarátsági szerződés aláírása után kapta meg. Elnöke a korábbi pártpolitikai csatákból kimaradt Kramer Gyula újvidéki iparos lett. Az általa már a visszacsatolás után megjelentetett összegző tanulmány szerint a megalakulás és a magyar csapatok bevonulásáig eltelt alig hat hét alatt tagságuk 150 ezerre emelkedett, ami azt jelenti, hogy gyakorlatilag minden felnőtt délvidéki magyar a Magyar Közművelődési Szövetség tagja lett. 149 városban, faluban volt szervezőbizottságuk, és 151 különféle egyesület, szervezet, sportkör stb. mondta ki csatlakozását a szervezethez. Alapszabálya a kor szellemének megfelelően a magyarság morális, lelki, társadalmi, fizikai, kulturális jegyeinek megőrzését, anyagi és szociális jólétének szolgálatát tűzte ki célul, keresztény és nemzeti alapon, de oly módon, hogy a magyarság teljesítse a Jugoszláv Királysággal szembeni állampolgári kötelezettségeit. Deák Leó, amikor a 30-as évek elején, a királyi diktatúra utáni igen nehéz években szűk körben vázolta egy egységes Magyar Közművelődési Egyesület feladatát, még az egyetemes magyar kultúrához való tartozás nevében fogalmazta meg a szövetség feladatát.¹⁵⁶

Az 1940 ősztől felerősödő, jugoszláv hivatalos részről megnyilvánuló kapkodó, kétségbeesett és őszintétlen toleranciát kétségkívül a félelem váltotta ki. Semmi nem mutatott arra, hogy Belgrád átértékelte volna 1918 óta vallott nézetét, amely szerint a kisebbségek, így a magyar kisebbség is gyengítik az államot, kifelé húzó erőt jelentenek, ezért alapvetően hatalmi, állami eszközökkel elsősorban féken tartásukra kell törekedni. S míg a Jugoszlávia szempontjából egyre romló külpolitikai feltételek a kisebbségek felé tett gesztusokra ösztönözték a kormányt, a közigazgatás hagyományos reflexei még mindig működtek a magyarlakta területeken.

¹⁵⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1933-R-11 000.; *Kramer Gyula*: i. m. 43–45.

A belgrádi követségi tanácsos egyik 1940. november végén írt jelentésében például több mint száz bácskai magyar letartóztatásáról számolt be, akiket azért vettek őrizetbe, mert az irredentának minősített *Bácskai induló* című dalt énekelték.¹⁵⁷

Az európai események természetesen nemcsak a két ország nemzetközi helyzetére, belpolitikájára, de az emberek hangulatára is kihatottak. A területi visszacsatolások euforikus hatásáról tanúskodik, hogy egyetlen év alatt, 1938-ról 1939-re Magyarországon 29,3 ezrelékről 23,6 ezrelékre esett vissza az öngyilkosságok száma. Hasonló mértékű csökkenésre nem volt még példa.¹⁵⁸ A Délvidékről ugyan hasonló felméréssel nem rendelkezünk, de Werth Henriknek, a Honvéd Vezérkar főnökének a külügyminiszterhez intézett 1940. október közepi jelentése arról számolt be, hogy a Délvidéken „erős a revíziós hangulat. Nagyban vásárolják a nemzeti zászlónak való anyagot, nemcsak magyar, hanem szerb üzletekben is. Férfiak és nők egyaránt magyar ruhákat csináltatnak. Mindenki úgy tesz, mintha csak napok kérdése volna a magyar katonaság bevonulása.”¹⁵⁹ A bevonulás ha nem is pár nap, de pár hónap múlva valóban bekövetkezett.

¹⁵⁷ MOL K-63. Küm. pol. 1940-16/7-6656.

¹⁵⁸ *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században*, 246–247.

¹⁵⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1940-16/7-5775.

A jugoszláviai magyarok és a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere

Joggal merül fel a kérdés, hogy még a leginkább toleránsnak nevezhető korszakban is állandó bizalmatlanság, bizonytalanság, politikai kiszolgáltatottság légkörében élő magyarság vezetői mennyire használták ki, használhatták ki a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerét.

Az SZHSZ Királyság csak hosszas huzavona után írta alá a kisebbségvédelmi szerződést. A panaszok benyújtásának bonyolult mechanizmusát e helyt nem kívánjuk részletezni, annyit azonban szükségesnek érzünk megjegyezni, hogy a Népszövetség 1921 nyaratól egy, a petíciókra vonatkozó döntése értelmében köteles volt a magánszemélyek által benyújtott panaszokat is elfogadni. E határozatot megelőzően egyébként az első jugoszláviai egyéni magyar petíciót, amelyet Neusieder Miklós volt muraszombati járási állatorvos nyújtott be, a Népszövetség mint egyéni panaszt még automatikusan elutasította.¹⁶⁰ A benyújtott petíciókban a kisebbségek „az államukkal való politikai kapcsolat megszakítását” nem kérhették, a beadványok kizárólag a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződések megszegésére vonatkozhattak.¹⁶¹ Jugoszláviából ezenkívül még két egyéni petíció érkezett a Népszövetséghez. Pálfi Miklós volt nagybecskereki törvényszéki tisztviselő 1930-ban benyújtott panasz, aki 1919-ben történt elbocsátását és nyugdíjának megvonását sérelmezte, valamint a Deák Leó és több zentai polgár által aláírt, 1933-ban kelt petíció. Deákék a zentai félig felépített ún. csonka katolikus templom építésének betiltását panaszolták fel. Egyik petíció sem jutott el még a kivizsgálásig sem.¹⁶² Az általunk ismert források alapján arra következtetünk, hogy a kisebbségvédelem nemzetközi lehetőségének elszalasztása elsősorban a Magyar Párt engedélyezése kapcsán kötött

¹⁶⁰ MOL K-107. A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar Titkárság iratai (a továbbiakban: Nemzetek Szövetsége) 16/7-5. d. Neusieder elbocsátása miatt nyújtott be panaszt, mivel az SZHSZ állam ezzel „megfosztotta létfeltételeitől”. A petíciók benyújtására, elbírálására l. *Galántai József*: i. m. 140–150. – A kérdés általános vonatkozásaira l. *Balogh Arthur*: A kisebbségek védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződés alapján. Berlin, 1928.

¹⁶¹ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, 16/1-618/1921. pol.

¹⁶² MOL Filmtár 12 486. 210. cím. A jugoszláviai magyarok sérelmei 1918–1941. *Sajti A., Enikő*: Hungarians in the Voivodina 1918–1947. Columbia University Press, New York, 2003. 174–175.

politikai alkura vezethető vissza, amire korábban már utaltunk. Arra vonatkozó iratot nem találtunk, hogy esetleg a magyar kormányok ezzel ellentétes nyomást gyakoroltak volna a 20-as évek végéig a délvideki politikusokra.

A királyi diktatúra proklamálása, illetve a Magyar Párt betiltása után a magyar kormány abban reménykedett, hogy sikerül rávennie az ottani vezetőket addigi magatartásuk felülbírálatára, és „úgysem veszíthetnek semmit” alapon élni fognak ezzel a lehetőséggel. A lehetőség latolgatásán túl azonban nem jutottak. A kisebbségi sérelmek nemzetközi fórum elé terjesztésének lehetőségét az MP vezetői a legkomolyabban az elemi iskolai törvény 1928. novemberi parlamenti beterjesztésének időszakában fontolgatták. Mint Forster jelezte, azért mert elfogadás esetén, amire végül is nem került sor, fennállt a lehetősége, hogy a törvény „most már törvényes formában állandósítja azokat az intézkedéseket, amelyeket már az elmúlt 10 év kimondottan kisebbségellenes iskolapolitikája bevezetett”. Az MP tervezett lépésére végül a párt betiltása miatt nem került sort, ezért a magyar kormány az 1927-ben Magyarországra települt Prokopy Imre volt magyar párti főtktár egyéni beadványain keresztül jelezte a Népszövetségnek a jugoszláviai magyarok sérelmeit, amelyeket több esetben Magyarországra optált vagy kiutasított személyek is aláírtak. Prokopy 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez 1929 novembere és 1933 februárja között, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek, valamint a köztisztviselők elbocsátása ügyében.¹⁶³ A benyújtott panaszok, hasonlóan a petíciók többségéhez, még a kivizsgálásig sem jutottak el. Úgy tűnik, hogy a jugoszláviai magyarok vezetői nem pusztán a már említett politikai alku miatt hátrólták el magukat a Népszövetséghez intézett sérelmi beadványoktól. Azokat, akik Prokopy és a magyar kormány biztatására részt vettek a konkrét sérelmek összegyűjtésében, nemcsak zaklatták a hatóságok, de több esetben le is tartóztatták őket.¹⁶⁴

¹⁶³ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, 16/7-52. d.; Vuk Vinaver: Jugoslavija i Madjarska 1918–1933. 421–423., 482.; Prokopy Imre: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetségi Tanácshoz intézett panasziratok sorsa. In: A visszatért Délvidék. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941. 67–80. A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO) a jugoszláviai bolgárok (azaz macedónok) nevében bombázta a Népszövetséget petíciókkal. Nyelvi, kulturális követeléseik mellett, amelyek a bolgár tannyelvű iskolák engedélyezésére vonatkoztak, egyházi és területi autonómiát követeltek. Živko Avramovski: i. m. Knj. 2. 1932. évi jelentés. 102.

¹⁶⁴ Prokopy Imre: i. m. 68.

Az 1920-as években az európai kisebbségek sorra alakították saját szervezeteiket a kisebbségi jogok védelmére, képviselőit. Ezek főként a kisebbségek parlamenti képviselői köré tömörültek, majd nemzetiségenként ún. Népszövetségi Ligákat alakítottak egy-egy országon belül, amelyek aztán létrehozták a Népszövetségi Ligák Nemzetközi Unióját. Személyesen Ewald Ammende belgrádi közbenjárására engedélyezték a jugoszláviai németek ligájának megalakulását 1928 elején, a jugoszláviai magyar liga megalakulására ugyanakkor soha nem került sor.¹⁶⁵

Az Európában számszerűen is legerősebb német nemzetiségek már 1922-ben megalakítottak egy államok közötti szervezetet, az Európai Német Népcsoportok Szövetségét, amelyben az erdélyi szászok és az észtországi németek játszottak kezdeményező szerepet. Az *Európai Nemzetiségi Kongresszus* összehívásának gondolata dr. Ewald Ammende észtországi német származású újságírótól és politikustól származott. Ammende, mivel Közép-Kelet-Európában lehetetlennek tartotta az etnikailag igazságos határok meghúzását, a nemzetiségi probléma állami és nemzetközi síkon történő harmonizálását tartotta szükségesnek. Úgy vélte, hogy az állam és a kulturális autonómiával rendelkező kisebbségek közötti szerződések, valamint a Népszövetség nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerének reformja révén megnyugtatóan rendezhető a kérdés. Az Ammende által készített *Egy az európai nemzeti kisebbségek képviselői számára rendezendő konferencia szükségességének indokai, irányelvei és programja* címet viselő tervezetet a Genfben 1925. október 15–16-án tartott kongresszuson tárgyalták meg, amelyen 28 kisebbség 50 delegátusa vett részt.¹⁶⁶

A délvidéki magyar küldöttség kiutazására meglehetősen kínos előkészületek után került sor. Wodianer Andor belgrádi ideiglenes ügyvivő még 1925. június végén kapta azt az utasítást Budapestről, hogy a konferencia ügyében vegye fel a kapcsolatot a Magyar Párt vezetőivel. Ők azonban, írta augusztus 25-ei jelentésében, „nem voltak hajlandók magukat a követséggel való érintkezés veszélyének ki-

¹⁶⁵ Galántai József: i. m. 150–161.; MOL K-63. Küm. pol. 1928-16/4-549.

¹⁶⁶ Bellér Béla: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929). *Századok*, 1981. 5. sz. 995–1040. – A kongresszusok határozatait magyarul közli Eiler Ferenc: *Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusainak határozatai (1925–1937)*. Documenta Historica 30. Sorozatszerk. Pándi Lajos. Szeged, 1996. 21–91. Az első, 1925-ös kongresszuson a felvidéki Szülli Géza az egyik alelnökké választották.

tenni, és így kénytelen voltam a keresztény és magyar intranzigentiája miatt a Magyar Párt vezetőségéből kimaradt Fáth apátplébánoshoz, az újvidéki *Délbácska* szerkesztőjéhez fordulni”. Fáth eleinte teljesen elutasítóan fogadta a kongresszuson való részvétel ötletét. „Főleg azzal érvelt – folytatja Wodianer ezzel kapcsolatos beszámolóját –, hogy a szerb kormány, ha tudomást szerez valamely ismertebb vezérférfi genfi szerepléséről, azt bizonyára üldöztetéseknek fogja kitenni. Ilyen áldozatokra pedig vajdasági magyart nemigen lehet kapni.” Fáth végül arra hajlandónak mutatkozott, hogy beszéljen néhány magyar párton kívüli, hozzá közel álló személlyel, sőt ígéretet tett arra is, hogy igyekezni fog rábírnivalókat a kiutazásra.

A magyar külügyminisztérium azonban határozottan leintette a Magyar Párt megkerülésével történő szervezést és arra kérte Wodianert, alkalomadtán adja tudomására az ottani magyarság vezetőinek, „hogyha a kisebbségi jogaik megvédésére kínálkozó alkalmat áldozatkészség hiányából ekként elmulasztják, csak magukra vessenek, ha jogaikat érvényesülésre juttatni nem lesznek képesek, sőt a jövőben a szerb kormánynak és köröknek merészsége velük szemben csak növekedni fog”.¹⁶⁷ Csak két nappal a konferencia megnyitása előtt, október 12-én dőlt el, hogy az a Deák Leó fog Genfben utazni, aki budapesti vélemény szerint ugyan az MP-nek „nem prominens tagja, de feltétlenül megbízható”. A belgrádi magyar követség először Várady Imrére gyakorolt nyomást. Értésére adták, hogy a genfi út „magyar nemzeti szempontból minden tekintetben kívánatos, ezzel szemben a magyarságra hátrányos semmi esetre nem lehet”. Miután Várady „halaszthatatlan teendőire” hivatkozva elutasította a kiutazást, annyit azért tett az ügy érdekében, hogy néhány bánáti magyar vezetővel Szabadkára utazott azzal a céllal, hogy az ottaniak közül nyerjenek meg valakit az ügynek. Várady jelezte a követségnek, számítsanak arra, hogy „bizonyos ellentétes felfogással kell megküzdeniök, mert a bácskai vezetőségnél az az álláspont dominál, hogy a Magyar Párt genfi szereplése bezárná a kaput a magyar-radikális paktum megvalósításának lehetősége előtt”. Horyt egyáltalán nem lepte meg, hogy Váradynak éppen a genfi kisebbségi kongresszus idején akadt halaszthatatlan dolga, amit a következő csípős szavakkal adott a külügyminiszter tudtára: „A múltból levont tapasztalatok alapján, és a Nagyméltóságod előtt jól ismert viszonyok mérlegelésével alig tartom valószínűnek, hogy a túlzottan óvatos és magát

¹⁶⁷ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-47-309.

minden exponált helyzetből kivonni igyekvő Várady Imre kedvező választ adjon.”¹⁶⁸ Végül az ekkor még nem a Magyar Párt vezető garnitúrájához tartozó Deák Leó utazott Genfbe, miközben a bánáti németeket a Német Párt csaknem egész vezető garnitúrája képviselte, élükön a párt elnökével, Stephan Krafttal. A genfi kisebbségi konferencián való részvételt az októbrista emigráció és a magyar párti vezetők közötti ellentétek sem hagyták érintetlenül. A *Bácsmegyei Napló* saját költségén küldött ki tudósítót Genfbe, Hory szerint azért, hogy ha a Magyar Párt végül mégis távol marad, akkor kiküldöttük „a félhivatalos magyar képviselő” szerepét tölthesse be. Erről az eshetőségről Hory szükségét érezte közvetlenül is értesíteni a berni magyar követséget.¹⁶⁹

A délvideki magyar kisebbség szempontjából nem a kongresszus azon elvi határozata volt fontos, hogy „saját közttestületet” hozhasson létre népisége ápolása és fejlesztése céljából, hanem az, hogy a „nemzeti-kulturális szabadság a kulturált világnak éppúgy szellemi értéke, mint a vallásszabadság”.¹⁷⁰ Belgrád meg sem hallotta ezt a fontos üzenetet, és továbbra is saját, belső hatalmi szempontjainak alárendelten kezelte a kisebbségek nemzetközileg és alkotmányosan biztosított jogait. Budapesten a kongresszus pozitív hozadékát elsősorban abban látták, hogy ennek az izolált, gyengén szervezett kisebbségnek a képviselője, Deák Leó itt találkozott először az utódállamok magyarságának többi képviselőjével, itt állapodtak meg abban, hogy a Jakabffy Elemér által szerkesztett, Kolozsváron kiadott *Magyar Kisebbség* című folyóiratot általános magyar kisebbségi folyóirattá fejlesztik, amely hangot ad a délvideki magyarok érdekeinek is. Azt várták, hogy a szervezkedésben igen gyenge eredményeket felmutató jugoszláviai magyarságnál az itteni találkozások, konzultációk „nem fognak minden eredmény nélkül maradni”. Baranyai Zoltán, a Népszövetség mellett működő magyar titkárság vezetője is hasonlóan fogalmazott a kongresszusról készített terjedelmes összefoglalójában. Deák Leó szerepléséről ezt írta: „Láthatólag igen erős benyomást gyakoroltak rá a hallottak, remélhetőleg mindez az ottani magyarság szervezésére komolyabb hatással lesz. A vele folytatott beszélgetésből látom, hogy a jugoszláviai magyarság meglehetősen elmaradt a szervező munkában. A kisebbségi jogokat és a népszöveget

¹⁶⁸ Uo. 1925-47-400.

¹⁶⁹ Uo. 1925-47-431.

¹⁷⁰ *Eiler Ferenc*: i. m. 33.

ségi védelem rendszerét alig hogy hírből ismerik csupán. Az elmaradt jugoszláviai magyarság együtt munkálkodása az előrehaladotabb felvidéki és erdélyi magyar kisebbségekkel bizonyára nem fog minden eredmény nélkül maradni.”¹⁷¹

Deák, aki „komoly ember benyomását” keltette Genfben, nem fejtett ki „nagyobb aktivitást” ezen a kongresszuson. A jugoszláviai Német Párt vezetője inkább Belgrádhhoz, semmint a kongresszus résztvevőihez intézte szavait, amikor kongresszusi felszólalásában hangsúlyozta a németiség állam iránti lojalitását, és azt fejtegette, „megérti, hogy a kisebbségi szerződést kötött államok megalázónak tekintik, hogy a kisebbségi jogvédelem nem általános elv, és helytelennek találja, hogy a kisebbségi jogvédelem csak az újonnan alakult államokra van szorítva”.¹⁷² Deák, hazatérve Genfből, a *Délbácskának* óvatosan csak ennyit nyilatkozott: „Nem lehet ennek az impozáns tömegnek (ti. a kisebbségeknek – S. E.) unisono jelentkezett panaszát figyelemre nem méltatni, s nem hihető, hogy ezek a panaszok az illetékes fórumok előtt süket fülekre találjanak.”¹⁷³ Ugyancsak Deák, illetve Streliczky Dénes vett részt az 1926-os genfi konferencián, ahol Deák a kisebbségek választójogáról fejtette ki véleményét. Deák az 1928-as, ugyancsak Genfben megtartott negyedik kongresszuson képviselte utoljára a jugoszláviai magyarokat, a királyi diktatúra bevezetése után a további kongresszusokon a magyarok már nem vehettek részt. Érdemes megemlíteni, hogy Ewald Ammende minden erőfeszítése sem volt elegendő ahhoz, hogy megtartsák az utódállamok külön magyar és német kisebbségeinek 1928-ra Bécsbe tervezett találkozóját, amely az erdélyi szász politikus, Rudolf Brandsch ötlete volt.¹⁷⁴ Ammende a kisebbségi konferenciák rendezése során többször járt Jugoszláviában, Zomborban, Szabadkán, Becskereken és Újvidéken is, és kísérletet tett az egyes magyar frakciók közelítésére, valamint a feszültség enyhítésére a magyarok és németek között, akiknek eltért a véleményük a részvételtől a nemzetközi fórumokon s azok hasznosságáról.¹⁷⁵ A kisebbségi kongresszusokon való

¹⁷¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1925-47-446.

¹⁷² Uo. 1925-47-503.

¹⁷³ *Délbácska*, 1925. okt. 25.

¹⁷⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-47-108. Ez a konferencia elsősorban a romániai magyarok és szászok között a Szatmár vidéki iskolák tanítási nyelve körül kibontakozott vita miatt hiúsult meg. Uo. 190.

¹⁷⁵ Uo. 1927-47-47.

további részvételnek a királyi diktatúra vetett véget. Az európai kisebbségek együttműködésének, jogvédelmének eme hasznos, bár korántsem hatékony fórumát pedig az európai események sodorták el, mindenekelőtt a Berlin sugalmazására radikalizálódó német kisebbségek magatartása. Utolsó konferenciájukra 1938. augusztus 25–26-án a svéd fővárosban, Stockholmban került sor, pár nappal a müncheni egyezmény aláírása előtt. A későbbi események fényében látóknak bizonyult az itt elfogadott határozat azon része, amely így szólt: „A gyűlölet, amely a népek közt a nemzetiségek elnyomása és kiszorítása miatt felhalmozódott, már veszélyes feszültségeket is kiváltott, és katasztrófák előidézésével fenyeget.”¹⁷⁶

Szüllő Géának, aki mindvégig alelnöke volt az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának, lesújtó véleménye volt a szervezet működésének hatásfokáról. Szüllő a magyar kormány részére készített egyik 1928-as beszámolójában így fogalmazott: „nagy kifogásai” vannak a kisebbségi konferenciákkal szemben, mert „a kisebbségi konferencia nem arra való, hogy ott akadémikus elveket hirdesse-nek, s nem is arra való, hogy nívója leszálljon egy botanikus kongresszus nívójára, ahol disputálnak a bibeszálak és a porzók száma felett”.¹⁷⁷ A tekintélyes erdélyi politikus, Jakabffy Elemér ugyan „meg volt hatva” a fórum nagyságától, és elismerte, igen fontos, hogy a magyarság megelégedett kisebbség legyen az utódállamokban, de – tette hozzá – „a mi végső célunk az, hogy mi ne legyünk abban az idegen országban kisebbségek”. Apor Gábornak, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének 1928 augusztusában írott levelében kifogásolta a magyar küldöttek magatartását. Szóvá tette, hogy a magyar kisebbségek képviselői a konferencián felkészületlenül, tervszerűtlenül, „össze-vissza beszélnek”, ottani szereplésük nemhogy haszonnal jár, de egyenesen károsnak bizonyul. Szerinte Szüllő „oly agresszív és néha személyeskedő hangot használ, amely még a jogos követelésekkel szemben is antipátiát kelt”. Az is jó lenne, tette hozzá, ha kizárólag a sérelmekre koncentrálnának, és a revíziót nem fessegetnék. Szüllő magatartását egyébként Apornál személyesen Ammende is kifogásolta, mondván, szereplése „túl vehemens, és kelőn elő nem készített”.¹⁷⁸

A jugoszláviai magyarság képviselőinek, mint láttuk, a nehézségek mellett is sikerült megjelenniük egy reprezentatív nemzetközi ki-

¹⁷⁶ *Eiler Ferenc*: i. m. 89.

¹⁷⁷ MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-47-527.

¹⁷⁸ Uo. 1928-47-482.; 488.

sebbségi fórumon, amely ugyan közvetlenül nemigen javított érdekérvényesítő pozícióikon, de hozzájárult szemléletük kiszélesítéséhez. Genfben lehetőségük volt arra is, hogy felvegyék a szellemi párbeszéd fonalát felvidéki és erdélyi sorstársaikkal.

Prokopy Népszövetséghez benyújtott egyéni petíciói mögött – s ezt a jugoszláv kormány is világosan látta – egyértelműen a magyar kormány állt. A Budapestről Genfbe címzett jegyzékek egyik célja az lehetett, hogy a magyarság királyi diktatúra által minimálisra szűkített mozgásterét ily módon is szélesítsék, és végre rávegyék őket, hogy nyíltan megjelenjenek nemzetközi fórumokon. Figyelemre méltó a magyar jóvátételi fizetésekkel kapcsolatos nemzetközi tárgyalások és a Prokopy-féle akció időbeli egybeesése is. A magyar jóvátétel összekapcsolódott az évek óta húzódó ún. optánsperekkel, azaz a Magyarország javára optált csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar földbirtokokok kisajátításának ügyével.

A Prokopy által közvetített délvidéki sérelmek alkalmasnak látszottak a 20-as évek végétől hivatalosan is vállalt nyílt revíziós propaganda alátámasztására, arról nem is szólva, hogy a magyarországi sajtó által oly sötét, szomorú színekkel lefestett kisebbségi jogtiprásnak a Népszövetségnél jóformán semmi nyoma nem volt. Prokopy első petíciója kapcsán, amelyet 1929. november 20-án nyújtott be Zódi Antal szabadkai városi tisztviselő ügyében, akit azért bocsátottak el, mert a polgármester rendelete ellenére az egyik ügyfélnek magyarul adott felvilágosítást, Pablo de Azcarate, a Népszövetség kisebbségi osztályának vezetője megjegyezte Baranyai Zoltánnak, a genfi népszövetségi magyar titkárság vezetőjének: az, hogy a jugoszláviai magyarság mindeddig nem hallatott magáról, vajon azt jelenti-e, hogy „a kisebbség helyzete mégsem olyan nehéz, mint ahogy a magyar lapok feltűntetik”? Az igaz, mondta Baranyainak, hogy a „külföldről jövő petícióknak talán nincs is teljesen olyan morális súlyuk, mint az illető kisebbség által beadottnak, a magyar numerus clausus ellen francia és zsidó helyről benyújtott petíció sikere mutatja, az ilyen petíció is sikerrel járhat”.¹⁷⁹

A külügyi bizottság 1931. január 29-ei ülésén Apponyi Albert és Bethlen miniszterelnök is pozitívan értékelte a külügyminisztérium Prokopyn keresztül folytatott akcióját, mondván: „Ez is egy lépés előre.”¹⁸⁰ A külügyminisztérium politikai osztálya, miután 1929. no-

¹⁷⁹ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, 16/7-52. Baranyai Zoltán 1930. ápr. 14-ei feljegyzése.

¹⁸⁰ Uo. Politikai iratok VI. 37. res. pol. 1931.

vember elején Forster követőtől arról értesült, hogy a jugoszláviai magyarok mégsem merik elszánni magukat arra, hogy sérelmeikkel a Népszövetséghez forduljanak, maga az osztály „minden eshetőségre számítva” egy általános jellegű petíció összeállításán kezdett el dolgozni. Úgy tervezték, ha ezt a délvidéki magyar vezetők nem írják alá, „végső esetben” Prokopy aláírásával fogják elküldeni Genfbe.¹⁸¹ Mint láttuk, a „végső eset” következett be, és megkezdődött a Prokopy által fémjelzett, de a magyar külügyminisztérium által irányított petíciózás. Prokopy személye úgy tűnik, jó választás volt Budapest szempontjából. Balla Pál egy 1931. május 16-án személyesen Prokopyhoz intézett levelében megdicsérte az éppen Genfben tartózkodó nyugalmazott főispánt: „Szerelépedről olvastam. Úgy látom, uralod a helyzetet. Ennek örülünk.”¹⁸² Jóval kevésbé volt szerencsés az első petíció témája – a szabadkai polgármester belső utasítása, amely a városi hivatalnokoknak megtiltotta, hogy a hivatal helyiségeiben akár hivatalos, akár magánbeszélgetéseik kapcsán anyanyelvüket használják. Mint nemrég utaltunk rá, az egyik alkalmazottat emiatt a polgármester rövid úton elbocsátotta. A Népszövetség kisebbségi osztályának, pontosabban Azcaraténak ugyanis az volt az előzetes véleménye, hogy a szabadkai polgármester akkor sem sértett nemzetközi kisebbségi jogot, ha az elbocsátott tisztviselő hivatalos ügyben beszélt magyarul, mivel a kisebbségi szerződések nem garantálják a közigazgatásban a kisebbségi nyelvek használatát. Ha pedig az inkriminált beszélgetés magánjellegű volt, a jugoszláv kormány Azcarate szerint azzal fog érvelni, hogy hivatali idő alatt mindenféle magánbeszélgetés tilos, tehát Zódi megsértette a hivatali fegyelmet. Ezért úgy látja, nem helyes, hogy „a jugoszláviai magyar kisebbség helyzete ilyen apró-cseprő ügyek folytán vitetnék a Tanács elé, amelyek az illető egyén számára bizonyára igen szomorúak és fájdalmas következtetések, azonkívül esetleg szimptomatikusak is az ott uralkodó viszonyokra, de mégsem ölelik fel sem a jugoszláviai magyar kisebbség problémáinak komplexumát, sem pedig a kisebbségi nemzeti élet valamely lényegesebb részét (például az iskolakérdést vagy hasonlót)”¹⁸³

A Népszövetséghez a két világháború között eljuttatott panaszok útja a következő volt. Amennyiben a Népszövetség Főtitkári Hivata-

¹⁸¹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1929-16-755.

¹⁸² MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, VI. 178. res. pol. 1932.

¹⁸³ Uo. 16/7. 52. dosszié. Baranyai Zoltán 1930. jún. 11-i levele.

lának kebelében működő kisebbségi osztály (a közigazgatási osztállyal együtt alkotott egy osztályt), amelynek csupán adminisztratív jogköre volt a kisebbségi ügyek tárgyalásának előkészítésében, elfogadhatónak (recevable) minősítette a beadványt (Prokopy 20 petíciójából 17-et minősítettek elfogadhatónak), akkor az ügyet kiadták az ún. hármas bizottságnak. A hármas bizottság egy-egy ország képviselőiből állt. A magyar iskolák és kulturális egyesületek tárgyában benyújtott Prokopy-petíciót például Kína, Spanyolország, Lengyelország képviselőiből álló hármas bizottság bírálta el, míg a nyelvhasználattal kapcsolatos beadvány egy német-lengyel-francia hármas elé került.

A bizottság ezután kiadta az ügyet a bepanaszolt kormányoknak véleményezésre – ezek természetesen tagadták a petícióban ellenük felhozott jogsértéseket. A panaszos elvileg nem ismerhette meg a kormányok észrevételeit – a gyakorlatban azonban a panaszos ország népszövetségi képviselője igyekezett kiszivároztatni azokat. Prokopy egyébként az általa benyújtott pótbeadványokat ezek ismeretében készítette el, pontosabban készítették el neki. Baranyai több ízben felhívta a külügyminisztérium figyelmét, hogy a nyugalmazott főispán beadványaiban „gondosabban leplezze azt a körülményt, hogy a jugoszláv kormány válaszát ismeri. A Főtitkárság köréből ugyanis bizalmasan értesültem, hogy Prokopy egyik pótpetíciójából nyilvánvalóan kitetszik az, hogy ő ismerte a jugoszláv kormánynak egy megelőző petíciójára adott válaszát”.¹⁸⁴ A bizottság a kormányok válasza után döntött, hogy javasolja vagy nem javasolja az ügy Tanács elé vitelét.¹⁸⁵ Korábban az elutasított petíciók egyszerűen az irattári süllyesztőbe kerültek, 1929 júniusa óta azonban a Tanács Madridban hozott határozata alapján mód volt a petíciók megjelentetésére a Népszövetség hivatalos lapjában, a *Journal Officiel*-ben. A sérelmek nyilvánosságra hozatalának lehetősége szintén az egyik fontos oka volt annak, hogy a magyar külügyminisztérium éppen a petíciózás mellett döntött. Elvileg a hármas bizottság tehetett arra is javaslatot a Főtitkárságnak, hogy folytasson a bepanaszolt országokkal további tárgyalásokat. De ezekben az esetekben szinte egyetlen ügy sem járt eredménnyel. A Tanács elé az ügyek töredéke került (pl. a romániai

¹⁸⁴ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, VI. 1932-23. res. pol.

¹⁸⁵ A kisebbségi panaszokkal kapcsolatos eljárásra vonatkozó rendszert részletesen tárgyalja Balogh Arthur: i. m. 271–288.; Buza László: A kisebbségek jogi helyzete. Budapest, 1930. 152–232.

bánati telepések ügyei vagy a francia és angol zsidók magyar numerus clausus elleni panasza, ez utóbbi kétszer is), de mint láttuk, a Prokopy-petíciók közül egyiket sem sikerült Tanács elé vinni.¹⁸⁶

A jugoszláv kormány egyetlen esetben sem ismerte el, hogy vétett a kisebbségvédelmi szerződés ellen. Konstantin Fotić, a Népszövetség jugoszláv irodájának vezetője nagyon is tisztában volt azzal, hogy Prokopy váratlan genfi aktivitása mögött a hivatalos magyar körök állnak, sőt magát a Revíziós Ligát¹⁸⁷ nevezte meg az akció fő szervezőjeként. Prokopy tevékenységével kapcsolatban népszövetségi körökben sem tápláltak illúziókat, ami ez esetben tovább gyengítette a sérelmek orvoslásának egyébként is csekély lehetőségét.

Baranyai 1933. október 30-án kelt jelentésében ennek kapcsán így fogalmazott: Konstantin Fotić sikeresen érvel azzal, hogy „olyan petíciók nyilvánosságra hozatalába, amelyek nem származnak az illető kisebbség köréből, a jugoszláv kormány nem szándékozik beleegyezni. A kisebbségi osztály, amelynek vezetőjével és tagjaival ez ügyben többször beszélgettem, a valódi helyzettel teljesen tisztában van, s jól tudja azt, hogy az ott élő kisebbségeknek aligha van módjukban petíciókat benyújtani...” Az is igaz, hogy a népszövetségi panaszbeadványok módszeréhez folyamodó Magyarországnak sem voltak illúziói az akció hatékonyságát illetően. Egy 1926-ban a külügyminisztériumban készített elemzés világosan megfogalmazta: a Népszövetség kisebbségvédelemmel megbízott szervei „a panasziratnak legkisebb hibáját és hézagát igyekeznek felhasználni arra, hogy a kisebbségi ügyet elejtsék, és másrészt hogy a panaszirat után egyáltalán nincs többé módja a panasztevőnek a kisebbségi ügy tárgyalásába befolyalni...; míg a panaszosnak keményen bizonyítani kell állítását, a bepanaszolt állam állításait, főleg ha az szövetséges állam, bizonyítás nélkül valósnak fogadják el”. A tanulmánykészítő egyébként úgy vélte, nem is alaptalanul, hogy ezt a „bonyolult gordiuszi csomót majd csak Németországnak lesz hatalmában átvágni, mielőtt tanácsstag lesz”. Addig is azonban, fejeződik be a tanulmány, nem marad más hátra, „mint türelmesen, kitartással kísérletezni a kibogozással, igyekezve szavukon fogni magukat a kisebbségvédelem megalkotóit s gyakor-

¹⁸⁶ Uo. 16/1. 1930. sz. n.

¹⁸⁷ A Revíziós Liga 1927 júliusában alakult meg. Elnöke a bánati Versecről származó Herczeg Ferenc volt, aki egyúttal a Szent Gellért Társaság elnöki posztját is betöltötte. A Revíziós Liga egyik fő célja a revízió érdekében végzett színvonalas külföldi propaganda, valamint a belső revizionista erők reprezentatív összefogása volt.

lőit, kik [a] fennen hirdetett kisebbségvédelem tényleges gyakorlása alól folytonos kibúvót keresnek”. Ehhez talán még a jugoszláviai magyar kisebbség sérelmei tárgyában, de nélkülük beadott petíciók is hozzájárultak.

Az 1929 vége és 1933 februárja között eltelt időszak „petíciósűrűsége” nem volt egyenletes. Balla Pál, a külügyminisztérium kisebbségi osztályának tanácsosa 1933. április 11-én Baranyai Zoltán népszövetségi megbízotthoz intézett levelében így fogalmazott: „Amint Előtted is ismeretes, a Prokopy útján irányított petícióakciót, nem utolsósorban a Te intencióidra, a múlt év második felében pihentettük. Minthogy azonban Gömbös kormányra jutása után a miniszterelnökség szükségesnek jelezte, hogy az elszakított magyarság sérelmeit az egész vonalon felszínen tartsuk, ezen akciót újból fel kellett vennünk.”

Az 1932. október 1-jén megalakult Gömbös-kormánynak azonban már nem sokáig volt szüksége Prokopyra. Még öt petíciót nyújtottak be a neve alatt, de az utolsó kettőt a Népszövetség már csak arra érdemesítette, hogy indoklás nélkül visszautasítsa. (Mindkettő a magániskolák működésének tilalmát tette panasz tárgyává.) Úgy tűnik, Prokopy tevékenységét már Genfben is sokallták. Balla fent idézett levelére válaszolva Baranyai finoman utalt rá, hogy „jobb volna, ha [a] jugoszláv kisebbség [a] saját nevében is beadna petíciókat”, mint például a Deák Leó és társai által, a zentai római katolikus templom félbemaradt építkezése kapcsán beadott panasz, annál is inkább, mivel a kisebbségi osztály „nem szereti a tömeges petíciókat”.¹⁸⁸ 1933 elejétől tehát nem szaporodott a Prokopy névvel fémjelzett „tömeges petíciók” száma; a magyar külpolitika hathatósabb módszereket és szövetségeket keresett revíziós programja megvalósításához.

¹⁸⁸ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, VI. a. 1933. 69. res. pol. Konstantin Fotić volt külügyminiszter-helyettes, Jugoszlávia népszövetségi delegációjának helyettes vezetője a Tanács tagja volt. A delegáció vezetője ekkor Bogoljub Jevtić külügyminiszter volt.

bánati telepések ügyei vagy a francia és angol zsidók magyar numerus clausus elleni panasza, ez utóbbi kétszer is), de mint láttuk, a Prokopy-petíciók közül egyiket sem sikerült Tanács elé vinni.¹⁸⁶

A jugoszláv kormány egyetlen esetben sem ismerte el, hogy vétett a kisebbségvédelmi szerződés ellen. Konstantin Fotić, a Népszövetség jugoszláv irodájának vezetője nagyon is tisztában volt azzal, hogy Prokopy váratlan genfi aktivitása mögött a hivatalos magyar körök állnak, sőt magát a Revíziós Ligát¹⁸⁷ nevezte meg az akció fő szervezőjeként. Prokopy tevékenységével kapcsolatban népszövetségi körökben sem tápláltak illúziókat, ami ez esetben tovább gyengítette a sérelmek orvoslásának egyébként is csekély lehetőségét.

Baranyai 1933. október 30-án kelt jelentésében ennek kapcsán így fogalmazott: Konstantin Fotić sikeresen érvel azzal, hogy „olyan petíciók nyilvánosságra hozatalába, amelyek nem származnak az illető kisebbség köréből, a jugoszláv kormány nem szándékozik beleegyezni. A kisebbségi osztály, amelynek vezetőjével és tagjaival ez ügyben többször beszélgettem, a valódi helyzettel teljesen tisztában van, s jól tudja azt, hogy az ott élő kisebbségeknek aligha van módjukban petíciókat benyújtani...” Az is igaz, hogy a népszövetségi panaszbeadványok módszeréhez folyamodó Magyarországnak sem voltak illúziói az akció hatékonyságát illetően. Egy 1926-ban a külügyminisztériumban készített elemzés világosan megfogalmazta: a Népszövetség kisebbségvédelemmel megbízott szervei „a panaszíratnak legkisebb hibáját és hézagát igyekeznek felhasználni arra, hogy a kisebbségi ügyet elejtsék, és másrészt hogy a panaszírat után egyáltalán nincs többé módja a panasztevőnek a kisebbségi ügy tárgyalásába befolyani...; míg a panaszosnak keményen bizonyítani kell állítását, a bepanaszolt állam állításait, főleg ha az szövetséges állam, bizonyítás nélkül valósnak fogadják el”. A tanulmánykészítő egyébként úgy vélte, nem is alaptalanul, hogy ezt a „bonyolult gordiuszi csomót majd csak Németországnak lesz hatalmában átvágni, mielőtt tanácsstag lesz”. Addig is azonban, fejeződik be a tanulmány, nem marad más hátra, „mint türelmesen, kitartással kísérletezni a kibogozással, igyekezve szavukon fogni magukat a kisebbségvédelem megalkotóit s gyakor-

¹⁸⁶ Uo. 16/1. 1930. sz. n.

¹⁸⁷ A Revíziós Liga 1927 júliusában alakult meg. Elnöke a bánati Versecről származó Herczeg Ferenc volt, aki egyúttal a Szent Gellért Társaság elnöki posztját is betöltötte. A Revíziós Liga egyik fő célja a revízió érdekében végzett színvonalas külföldi propaganda, valamint a belső revizionista erők reprezentatív összefogása volt.

lőit, kik [a] fennen hirdetett kisebbségvédelem tényleges gyakorlása alól folytonos kibúvót keresnek”. Ehhez talán még a jugoszláviai magyar kisebbség sérelmei tárgyában, de nélkülük beadott petíciók is hozzájárultak.

Az 1929 vége és 1933 februárja között eltelt időszak „petíciósűrűsége” nem volt egyenletes. Balla Pál, a külügyminisztérium kisebbségi osztályának tanácsosa 1933. április 11-én Baranyai Zoltán népszövetségi megbízotthoz intézett levelében így fogalmazott: „Amint Előtted is ismeretes, a Prokopy útján irányított petícióakciót, nem utolsósorban a Te intencióidra, a múlt év második felében pihentettük. Minthogy azonban Gömbös kormányra jutása után a miniszterelnökség szükségesnek jelezte, hogy az elszakított magyarság sérelmeit az egész vonalon felszínen tartsuk, ezen akciót újból fel kellett vennünk.”

Az 1932. október 1-jén megalakult Gömbös-kormánynak azonban már nem sokáig volt szüksége Prokopyra. Még öt petíciót nyújtottak be a neve alatt, de az utolsó kettőt a Népszövetség már csak arra érdemesítette, hogy indoklás nélkül visszautasítsa. (Mindkettő a magániskolák működésének tilalmát tette panasz tárgyává.) Úgy tűnik, Prokopy tevékenységét már Genfben is sokallták. Balla fent idézett levelére válaszolva Baranyai finoman utalt rá, hogy „jobb volna, ha [a] jugoszláv kisebbség [a] saját nevében is beadna petíciókat”, mint például a Deák Leó és társai által, a zentai római katolikus templom félbemaradt építkezése kapcsán beadott panasz, annál is inkább, mivel a kisebbségi osztály „nem szereti a tömeges petíciókat”.¹⁸⁸ 1933 elejétől tehát nem szaporodott a Prokopy névvel fémjelzett „tömeges petíciók” száma; a magyar külpolitika hathatósabb módszereket és szövetségeket keresett revíziós programja megvalósításához.

¹⁸⁸ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, VI. a. 1933. 69. res. pol. Konstantin Fotić volt külügyminiszter-helyettes, Jugoszlávia népszövetségi delegációjának helyettes vezetője a Tanács tagja volt. A delegáció vezetője ekkor Bogoljub Jevtić külügyminiszter volt.

Oktatáspolitikai és a magyar iskolaügy

A szerb megszálló csapatok a Délvidéken igen kiterjedt és sokféle típusú iskolahálózatot találtak, de ugyanez volt a helyzet az új állam más részein is. A fokozatosan függetlenné váló kis Szerbia oktatása a többé-kevésbé autokephal görögkeleti egyház keretei közül kilépve laicizálódott, és az első szerb felkelés kormányzótanácsának közoktatási minisztere (popecitelj, főpecsétnök), Dositej Obradović,¹⁸⁹ a felvilágosodás lelkes híve a ráció szellemében, kizárólag *állami feladatként* kezdett hozzá a szerb iskolahálózat kiépítéséhez, amely a török időkben egyszerűen nem létezett. 1815-ben egész Szerbiában három szerb elemi iskola működött, de a *tanult bürokrácia iránti állami igény* az oktatást az állam egyik legfontosabb feladatává tette.

E történelmi előzmények miatt Szerbiában már kezdetben is az állami iskolák rendszere épült ki, erre a királyság nagy gondot fordított. Alig száz esztendő alatt olyan iskolahálózatot hoztak létre, amely képes volt a Balkán-háborúk után területileg is jelentősen megnövekedett állam különféle szakemberigényét kielégíteni. 1913-ban már összesen 2025 alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmény volt a mintegy 4,4 millió lakosú Szerbiában. Ebben az esztendőben emelkedett egyetemi rangra a belgrádi főiskola is. Ha azonban a mennyiségi mutatók mögé nézünk, a kép már korántsem ilyen biztató. A fejlettebb észak-szerbiai területeken 1913-ban a 6 éven felüli lakosság 20,3%-a tudott írni és olvasni (ez az arány a korabeli Magyarországon 33% volt), Dél-Szerbiában viszont csupán az iskolaköteles fiatalok 8%-a járt iskolába, és a lakosság majdnem 90%-a volt analfabéta.¹⁹⁰

Jugoszlávia Szerbián kívüli különféle típusú iskoláinak száma 5486 volt az egyesülés idején, ami azt jelenti, hogy a SZHSZ Királyság mintegy 12 millió lakosára kezdetben 7511 iskola jutott, azaz kb. 1465 lakosra jutott egy iskola, ami nagyjából megfelelt a magyarországi átlagnak.¹⁹¹ A Délvidék iskoláit 1918 előtt a magyar fővárosból

¹⁸⁹ Milosevits Péter magyarországi szerb irodalomtörténész szellemes megfogalmazása szerint: „A középkori szerb kultúra azzal kezdődött, hogy Szent Száva belépett a kolostorba, az újkori pedig onnan számítható, amikor Dositej Obradović kilépett a szerzetesek világának falai közül.” Milosevits Péter: A szerb irodalom története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 57.

¹⁹⁰ Európa nyugati és középső részein ez az arány ekkor 10% körül mozgott.

¹⁹¹ MOL K-63. Küm. pol. 1928-16/3-320. A trianoni Magyarország 7 615 117 fős lakosságára a 20-as évek elején 5584 elemi iskola, 253 polgári és 129 gimnázium jutott.

irányították, a horvát oktatásügy a horvát szábor hatáskörébe tartozott, Bosznia-Hercegovina iskolái a birodalmi adminisztráció alá tartoztak, Szlovénia, Dalmácia pedig oktatási téren is az osztrák császárság része volt. Az új államra tehát eleve nagy feladat hárult, ha egységesíteni akarta az oktatásügyet, márpedig a hatalmi ágak centralizációja azt mutatta, hogy nagyon is akarta. A kérdés csak az volt, hol, milyen teret ad a korábban kialakult struktúráknak.

A kisebbségek iskoláztatását még a trianoni szerződés előtt elsőként a Nemzeti Igazgatóság 1919. februári rendelete szabályozta, amely az oktatás általános beindítását szorgalmazta a háború után, s előírta, hogy a gyermekeket „kizárólag anyanyelvükön kell oktatni”.¹⁹² Az állam területén nemcsak többféle iskolarendszer létezett, de eltérő volt a tankötelezettség szabályozása, a tantervekről, az iskolahálózat szerkezetéről, sűrűségéről, fokozatairól nem is beszélve. Szerbiában, Crna Gorában és Boszniában például a kötelező iskoláztatás 4 év, Horvátországban 5, Dalmáciában és a Vajdaságban 6, Szlovéniában pedig 8 esztendő volt.¹⁹³ Az egységesítés alapját képező 1904. április 19-ei szerb elemi iskolai törvény két iskolatípust ismert, az állami és a magániskolát. A volt Monarchiához tartozó területeken viszont négytípusú elemi és középfokú iskola létezett: az állami, a községi, a felekezeti és végül a magániskolák. Jogilag kezdetben három forrásra támaszkodott az SZHSZ Királyság iskolapolitikája: a Saint-Germainben kötött kisebbségi szerződésre, a vidovdani alkotmányra, valamint a szerb, már említett elemi iskolai, valamint az ugyancsak szerb, 1912. július 4-ei középiskolai törvényre. A nemzetközi szerződés értelmében a királyság kötelezettséget vállalt arra, hogy az állam azon polgárai, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoztak, hasonlóan az állam szláv polgáraihoz, saját költségükön jótékonyági, vallási, szociális intézményeket, iskolákat, nevelőintézeteket tarthatnak fenn. A szerződés azt is kikötötte, hogy a kisebbségek számára biztosítani kell a „méltányos”, azaz lélekszámukkal arányos részt az állami forrásból származó, oktatási, vallási vagy jótékonyági célra fordítandó helyi költségvetésből. A kisebbségvé-

¹⁹² AV F 81 Narodna uprava za BBB. Odsek za BBB Ministarstva prosveta 1919–1921. 305/1919.

¹⁹³ *Samouprava*, 1922. jan. 25. Még a 20-as években is magas volt Jugoszláviában az írástudatlanság. A lakosság 51,5%-a volt analfabéta. Dél-Szerbiában 83,88%, Bosznia-Hercegovinában 80,55%, Crna Gorában 65,91%, Észak Szerbiában 65,44%, Horvát-Szlavóniában 32,10%, a Vajdaságban 23,3%, Szlovéniában 8,85%. *Živko Avramovski*: i. m. Knj. 1. 1925. évi jelentés. 330.

delmi szerződés tehát lehetővé tette a kisebbségek számára saját iskolák alapítását és fenntartását, bár ennek mikéntjéről nem intézkedett. Az állam számára az anyanyelvű oktatás kötelezettségét csak az elemi iskolák szintjén írták elő. A kisebbségi szerződés említett pontja csak az SZHSZ Államhoz és Szerbiához 1913. január 1-je óta csatolt területekre vonatkozott, a Délvidékre tehát igen, de Koszovóra és Macedóniára nem.¹⁹⁴ A vidovdani alkotmány 16. cikkelye biztosította a tudomány és művészetek szabadságát, az ingyenes állami oktatást, és a diákokat az állami öntudat és nemzeti egység, valamint a felekezeti türelmesség szellemében kellett nevelni. A „más fajhoz tartozó és más nyelvet beszélő állampolgárok” (az alkotmány a kisebbség kifejezést nem használta) az „elemi oktatásban anyanyelvükön részesülnek, mégpedig a törvényben előírt kedvezményekkel”¹⁹⁵ – olvashatjuk az alkotmány idevonatkozó cikkelyében. Az 1931-es oktrojált alkotmány ezt a passzust szintén tartalmazta.

Az 1904-es szerb elemi iskolai törvény 89 cikkelyből állt, és az ingyenes, általános és kötelező elemi oktatást négy esztendőben határozta meg. A rendszer ugyan hat elemre épült, de az utolsó két év elvégzése fakultatív volt. Mint korábban már említettük, a szerb elemi iskolai törvény csak állami és magániskolákat ismert el, felekezetit és községit nem. A népoktatás magában foglalta a kisdedóvókat, az elemi iskolákat, a továbbképző és az ismétlőiskolákat. Az elemi iskolákba olvasztották a polgári iskolákat, tanerőikkel egyetemben. Az 5. és 6. osztály tanítási rendje csak a téli hónapokra vonatkozott, amennyiben egy-egy osztályban megvolt a 25 tanuló. Az ismétlő iskolák kétévesek voltak, mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi irányúak, elvégzésük a hadseregben egyéves önkéntesi szolgálatra jogosított, míg Magyarországon ehhez középiskolai végzettség kellett. A törvény meglehetősen szigorúan, kötelező jelleggel írta elő az iskolaközségek felállítását. Iskolaközséget alkothatott egy-egy város, falu vagy több község, tanya együtt. De minden helységnek, településnek kötelezően iskolaközséghez kellett tartoznia. 30 tanuló esetén az iskolaközségnek kötelező volt iskolát építeni, erre a célra telket adni, vele fél hektár földet kertetnek, udvarnak, ezenfelül tanítói lakást biztosítani és az iskolát karbantartani. Nehezen megközelíthető, hegyes vidékeken, annak ellenére, hogy a népoktatást az állam feladatának minősítették, az iskolaközségnek kellett gondoskodnia a gyermekek

¹⁹⁴ Galántai József: i. m. 80.; 97–98.

¹⁹⁵ MOL K-26. 1921-XLI-6552. Az SZHSZ Királyság alkotmánya, 16. cikkely.

számára hálóteremről, ebédlőről és konyhai helyiségről. Biztosítani kellett az egész éves tüzelőt egyrészt az iskola, másrészt a tanítók és iskolaszolgák számára. Az állam nemcsak kényszeríthette mindezek teljesítésére az iskolaközségeket, de a szegény közösségeket kötelessége volt e célból támogatni is. Például kisajátíthatott számukra telket, kirendelhetett az iskolák építéséhez közmunkaerőt, sőt szükség esetén állami kölcsönt nyújtott. Érdekes megemlíteni, hogy a városokban a 7. életév, a falvakban pedig a 8. volt az iskolaköteles kor.¹⁹⁶ Az eredeti törvényt leginkább a tanerőkről szóló fejezetben módosították, amelynek oka a nagyarányú háborús veszteség volt, különösen Szerbia területén. (Szerbia felnőtt férfilakosságának 22,4%-át veszítette el.) Eredetileg rendes tanító az lehetett, aki letette a tanítóképzőben a tanítói érettségit, és két év tanítás után a gyakorlati vizsgát. A tanítóhiány miatt kénytelen volt az állam elengedni a gyakorlati vizsgát mind a szláv, mind az átvett magyar tanítók esetében, ha szerb nyelven különbözeti vizsgát tettek a szláv népek történelméből, irodalmából és földrajzból. Korabeli feljegyzés szerint „a szerb vizsgabiztosok dicséretreméltó humanizmust tanúsítottak a régi magyar és német tanítósággal szemben, nem úgy, mint a hetyke román vizsgabiztosok Erdélyben és a Bánságban”.¹⁹⁷ Engedményekre kényszerültek oly módon is, hogy alkalmazni lehetett tanítónak olyanokat is, akik elvégezték valamelyik teljes középiskolát, az egyetem bölcsész fakultásait vagy a felső leányiskolát jeles eredménnyel. Ezeket a tanítókat akkor véglegesítették, ha két év után letették a gyakorlati tanítói vizsgát. Tanítót a törvény szerint csak akkor lehetett, pontosabban lehetett volna áthelyezni, ha iskolája megszűnt. Jobb városokba történő áthelyezésre hat évig kellett várni, Belgrádba csak olyan tanítót helyezhettek a törvény szerint, aki legalább kilenc évig vidéken tanított.

A szerb elemi iskolai törvény már említett iskolatípusokra vonatkozó részei mellett a magyarokra súlyos következményei voltak azon fejezetnek, amely a nemzeti szellemben történő nevelést írta elő. Ugyanis erre történő hivatkozással törölték el a magyar kultúra, történelem minimumának tanítását is. Az iskolafenntartás költségei, mint láttuk, a tanítók fizetésének kivételével az adott közösséget ter-

¹⁹⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1928-16/3-320., valamint *Berkes József*: Szerbia oktatásügye. In: *Az elszakított magyarság oktatásügye*. Szerk. *Kornis Gyula*. Budapest, 1927. 150–158., 161–175.

¹⁹⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1928-16/3-320.

helték. E törvény 1919-es kiegészítése szólt a kisebbségi oktatásról. Ott, ahol kisebbségek éltek, számukra anyanyelvű *párhuzamos osztályokat* kellett felállítani azzal, hogy a szerb nyelv kötelező tantárgyként szerepelt. Szerbül tanították a földrajzot és a történelmet is. A szerb elemi iskolatörvény tehát, ellentétben az ezzel kapcsolatos nemzetközi szabályozással, nem ismerte el a felekezetek és közösségek iskolafenntartási jogát. Az iskolatörvény a jugoszláviai magyarok egyik legfájóbb sérelme volt, korrigálását a Magyar Párt legfontosabb feladatának tekintette. Nem véletlenül mondták a két világháború közötti magyar vezető elit kisebbségvédelmi stratégiájára, hogy iskolacentrikus.

Az 1912-es szerb *középiskolai törvényt* 1920. július 13-án terjesztették ki a Vajdaságra. E törvény is állami kötelességként írta elő a középiskolák fenntartását, az oktatás tandíjmentes volt, de az első négy osztályban lehetővé tette magániskolák működését is. Három iskolatípust ismert: a gimnáziumot, a reálgimnáziumot és a reáliskolát. A jugoszláv iskolarendszer egységesítése hosszú folyamat volt. Nem véletlen, hogy az első jugoszláv elemi és középiskolai törvényeket heves, hónapokig tartó parlamenti vita után sem sikerült elfogadtatni 1929-ig. Erre már csak a diktatúra időszakában, 1929-ben került sor. Ellentétben az 1927-es jugoszláv-román kisebbségi iskolaegyezménnyel, Magyarország és Jugoszlávia között hasonló egyezmény nem jött létre.

1919 nyarától, a *Bácsmezei Napló* kifejezésével élve, úgyszólván „hadijelentéseket” lehet írni a délvidéki iskolaügyről. A „frontális támadás” célja bevallottan a magyar szellemiség és szupremácia letörése volt. 1919 októberében államosították az iskolákat, beleértve a görögkeleti egyház tulajdonában lévő egyházi iskolákat is. A felekezeti, községi fenntartóknak ekkor nyilatkozniuk kellett, átadják-e az államnak teljes vagyonukkal az iskolákat. Amennyiben ezt nem tették meg, elveszítették az iskola nyilvánossági jogát, vagyis végzettséget igazoló bizonyítványt nem adhattak ki, tanítói, tanári kara az államtól nem kapott fizetést, s megvonták a tanítók tűzifa juttatását is. Ez a rendelkezés a háború utáni egyébként is nehéz gazdasági helyzetben tömeges tragédiák forrása lett. A Magyarországgal kötött békeszerződés előtt, 1919-ben és 1920-ban, hasonlóan a tisztviselőkhöz, a magyar kormányok a tanárokat is a hűségeskü megtagadására biztatták, ami azonnali elbocsátást vont maga után. A tanárok hűségesküjét paradox módon az Apponyi-féle 1907. XXVII. törvénycikkre hivatkozva követelték. A különféle magyar törvényeket, jogszabályo-

kat egyébként is csak fokozatosan tudták újakra cserélni az élet egyéb területein is. A békeszerződésig az állami iskolai tanítók továbbra is Budapestről kapták járandóságukat, ami egyre súlyosabb nehézségekbe ütközött. 1919/20-ban a tanítók, tanárok hónapokig nem kapták meg fizetésüket és egyéb ellátmányukat.¹⁹⁸ Az egyházi, községi földek és egyéb vagyonok kisajátítása, államosítása miatt az iskolafenntartó közösségek arra kényszerültek, hogy mind gyakrabban „ajánlják fel” oktatási intézményeiket az államnak.

A Bácska, Bánát, Baranya Nemzeti Igazgatóság művelődési ügyosztálya az első időkben főként a Nemzeti Igazgatóságra leteendő hűségesskü megtagadását és az új állam „nemzeti szellemével” ellenkező magyar tananyag oktatását kérte számon a magyar iskolákon, tanítókon, tanárokon. A fehértemplomi (Bela Crkva) Bittenbinder Ferenc tanár ellen például 1919 májusában azért indítottak fegyelmi eljárást, mert kijelentette, „ő a magyar kormány által van kinevezve, Magyarországra tett esküt, semmiféle más hűségessküt nem tett, a magyar államtól élvezi illetményeit, így mindaddig, míg a területi kérdés végérvényesen eldöntve nincs, meggyőződésével és esküjével ellentétben állónak tartja, hogy más ország velük ellentétes érdekeit szolgálja”.¹⁹⁹ Hasonló okokból bocsátották el állásából a nagybecskereki (Veliki Bečkerek) felső kereskedelmi iskola igazgatóját, Simon Sándort és két tanárt, Perl Mihályt és Gautier Arisztidot. Mint az 1920. február 19-én felvett fegyelmi jegyzőkönyvben olvashatjuk: az igazgató nem ismerte el a Nemzeti Igazgatóságot felettes szervének, „mert mint a magyar állam tisztviselője nem ismerhetett el más uralmat, míg a magyar állam erről a tevékenységéről le nem mond”. Megtagadta az iskola átadását az új szerb igazgatónak, mert „azt is csak a magyar állam rendeletére teheti meg”. Ha azonban a területi kérdés Jugoszlávia javára dől el, „és őt akkor alkalmazza és ő önként jugoszláv szolgálatba lép, kötelességének fogja tartani mindenben engedelmesskedni”²⁰⁰ – mondta a fegyelmi eljárás során. Ugyancsak az új hatalommal szembeni ellenállás miatt jelentette fel a verseci szerb gimnázium igazgatója az ottani magyar gimnázium igazgatóját, Pongrácz Alajost. Mint a Nemzeti Igazgatóság művelődési ügyosztályához 1919 szeptemberében írott levelében olvashat-

¹⁹⁸ AV F 81 5926/1919., 13 504/1919., 10 501/1920., 15 397/1920. Amennyiben az iskolafenntartók az állam javára nyilatkoztak, a tanítók, tanárok fizetését a jugoszláv állam vállalta.

¹⁹⁹ AV F 81 3438/1919.

²⁰⁰ Uo. 6200/1920.

juk, Pongrácz nem volt hajlandó a magyar gimnázium városi tulajdonban lévő épületét átadni a szerb gimnázium számára, mivel „ami benne van, az a magyar államé”, s mivel még folynak a béketárgyalások, és a város hovatartozása még nincs eldöntve, „csak erőszak alkalmazása esetén” hajlandó engedelmessé válni az új hatalomnak.²⁰¹

Az iskolák átvételének egyik módszere a kettős igazgatás bevezetése volt – a kimenő magyar évfolyamokat még a régi, magyar igazgató irányította, de az új, már államnyelven oktató osztályok élére szláv igazgatót neveztek ki. Ebből számtalan konfliktus keletkezett. A kevevárai (Kovin) magyar polgári iskola igazgatója például a Nemzeti Igazgatóság közoktatási ügyosztályán azt panaszolta el, hogy a kinevezett „nagyon egyszerű egyéniségű” szerb igazgató teljesen átvette az iskola pénzügyeinek intézését, átnézi postáját, irodájából „kitúrja”, és „sértő” megjegyzéseket tesz nemzetiségére.²⁰²

A tanfelügyelők szigorúan ügyeltek arra, hogy a magyarul oktató iskolákban kiirtsák a „magyar szellemiséget”, melyet többnyire államellenes cselekedetnek minősítettek. A szabadkai főgimnázium tanárát, Révfy Zoltánt például a magát a „szabadság és népi egység hangjának” nevező szabadkai bunyevác lap, a *Neven* nyíltan is megtámadta, mivel március 15-én magyar irodalom órán Byron (!) és Rákóczi Ferenc írásait olvasta fel. A zombori katolikus elemi és zár-dai elemi iskolákban azért volt tanfelügyelői vizsgálat, mivel még mindig tanították a magyar királyokat, de I. Petar királyt nem. A vizsgálat során azt is kifogásolták, hogy a régi tankönyvekben csak áthúzták a „magyar szellemiséget sugárzó” részeket, így azok továbbra is olvashatók voltak. Az adai polgári iskola egyik tanárát pedig Vörösmarty Mihály költészetének oktatása miatt vonták felelősségre, amiben a tanfelügyelő szerint „nem nehéz észrevenni az államellenes tendenciát”.²⁰³

S míg a magyarországi Szerb Radikális Párt nagy formátumú alapítója, az új államban egyébként keserűen csalódott Jaša Tomić *Zastava* című lapjában az elemi iskolák tanítási nyelvéről elmélkedve arról írt, hogy mind az államnak, mind a társadalomnak „tisztelnie kell mindazt, ami egy népet jellemez”, így elsősorban a nyelvet, s hogy a magyar időkben ők még úgy tanulták, hogy „tudást igazán csak úgy lehet átadni, ha azon az érthető nyelven adják a gyermek-

²⁰¹ Uo. 6693., 7695/1919.

²⁰² Uo. 12 758/1920.

²⁰³ Uo. 12 669/1919., 388., 7696/1920.

nek, amelyre a gyereket anyja megtanította, és ez államérvé is”, az ugyanebben a „magyar érásban” felnőtt dr. Milan Petrović, a Nemzeti Igazgatóság művelődési ügyosztályának vezetője már 1919 őszén szigorúan megtiltotta még azt is, hogy a tanárok „akármilyen szín alatt magyar anyanyelvű gimnáziumi tanulókat magánoktatásban részesítsenek”,²⁰⁴ annak ellenére, hogy maga az ügyosztály, mint korábban erre már utaltunk, 1918. november 26-ai határozatában engedélyezte, hogy az oktatás továbbra is a kisebbségek anyanyelvén folyhat. A nagyikikindai főgimnázium végzős diákjai például 1919 nyarán tanáraikkal együtt kénytelenek voltak átmenni Szegedre, és ott érettségiztek, mivel a szerb hatóságok a tanári kar „hazafiatlan magatartása” miatt megtiltották, hogy iskolájukban vizsgáztassák le őket.²⁰⁵

Külön figyelmet fordítottak a helyi hatóságok és a belügyminisztérium a Magyarországon egyébként legálisan tanuló délvidéki diákokra. A zentai rendőrkapitány például a téli szünetre hazaérkező főiskolai hallgatókat naponta négyszeri jelentkezésre kötelezte a következő, nem éppen barátságos megjegyzés kíséretében: „Mit kerestek itt Horthy-kutyák Jugoszláviában? Majd megmutatom én nektek, hogy nem töltitek itt ezt a 14 napot.”²⁰⁶ Tekintettel az „elszórt incidensekre”, a külügyminisztérium kérte a TESZK-et, figyelmeztesse a hazatérő délvidéki diákokat, hogy „tartózkodjanak minden olyan magatartástól vagy nyilatkozattól, amelybe az ottani hatóságok beleköthetnek”.²⁰⁷

A jugoszláviai oktatásügy kétségkívül leghírhedtebb intézkedése Svetozar Pribičević művelődési miniszter nevéhez fűződik. Az 1920. júniusi ún. névelemzési rendelet értelmében a gyermeket a szülők és a nagyszülők *névének* alapján kellett iskolába íratni. Még akkor is szláv nyelvű iskolába kellett beíratni, ha a gyermek nem beszélte a szerbhorvát nyelvet. Ennek alapján tiltották meg a zsidók és németek magyar tagozatra történő beíratását is. A beíratásokat hivatalos helyiségben végezték, s a tanulók név alapján történő beosztását minden esetben egy politikailag megbízható szláv tanár végezte, akit a városi, falusi előljáró nevezett ki esetenként.²⁰⁸ A névelemzés bevezetését azzal indokolták, hogy így kívánják visszafordítani a korábbi

²⁰⁴ *Zastava*, 1919. jan. 1., AV F. 81. 13 410/1919.

²⁰⁵ MOL K-26. ME 1921-XLI-5280., 6777.

²⁰⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1923-R-103.

²⁰⁷ MOL K-26. ME 1922-I. biz. 247.

²⁰⁸ AV F 81 470. 11 985/1920.

magyarosítást, és elérni a Vajdaság kulturális nacionalizálását. Nemcsak a Miletics, Vukmanovics, Sinkovics stb. családnévvel viselőket minősítették szlávnak, de például a Horváth, Rácz családnévűeket is, mivel ezek a nevek szerintük viselőjük egykori származására utaltak. Egy 1925-ben napvilágot látott miniszteri rendelet a névelemzést még azzal tetézte, hogy megtiltotta az állami tisztviselőknek, hogy gyermekeiket nem államnyelven oktató iskolába járassák.²⁰⁹ Ez a rendelet 1936–38-ig volt érvényben, azzal az enyhítéssel, hogy 1932-től az apa nemzetisége, pontosabban neve alapján történt a beiskolázás.

1920 augusztusában felszámolták a magyar középiskolai hálózatot is, helyette a szerbhorvát nyelvű iskolákban esetenként nyithattak magyar tannyelvű párhuzamos osztályokat. 1920-ban két évet kaptak a magyar iskolák, tagozatok tanárai, hogy államnyelvből levezgázzanak, ellenkező esetben elbocsátás várt rájuk. A magyar kormány ebben a helyzetben komoly erőfeszítéseket tett a Délvidéken is, hogy anyagi támogatásával legalább lassítsa a magyar iskolahálózat felszámolását. Ennek ellenére már a 20-as évek elejére a jugoszláv államnak sikerült összeroppantania a háború előtti magyar iskolahálózatot. S bár a rendelkezésünkre álló adatok nem egészen pontosak, úgy véljük, használhatók a külügyminisztérium béke-előkészítő osztályának 1946-ban készült összesítő adatai. Eszerint Horvátországot leszámítva a Jugoszláviához került területeken 1918-ban 897 elemi iskola volt, ebből 266 volt állami, 631 pedig felekezeti. Szerb tannyelvű volt 179 iskola. A 71 középfokú iskolából 2 kereskedelmi, 3 pedig mezőgazdasági jellegű volt, ezen kívül 1 szerb és 1 német gimnázium működött. Ehhez képest a 20-as évek közepére 2 magyar középiskolai tagozat maradt, egy nyolcosztályos gimnázium Szabadkán és egy négyosztályos gimnázium Zentán. Egyes számítások szerint a középiskolába járó magyar fiatalok 14,5%-a tanulhatott anyanyelvén.²¹⁰ Jugoszláv adatok szerint a Dunai Bánság területén 1930 januárjában 1376 alsófokú iskola volt, amelyben 4233 tagozat volt. Ebből államnyelven oktattak 2931-ben, németül 546 tagozatban, 528-ban magyarul, szlovák volt 121 tagozat, román 89, s végül a ruszin volt az oktatási nyelve 18 tagozatnak.²¹¹ Az elemi iskolai magyar tanítók száma

²⁰⁹ Pálinkás József: Walter magisztertől a tudományegyetemig. Újvidék, 1994.
118. Egyes adatok szerint a névelemzési rendeletet 1927-ben visszavonták.

²¹⁰ MOL Filmtár 12 488. 16. cím, 12 486. 211. cím.

²¹¹ AV F 126 Kraljevska banska uprava Dunavaske banovine II. Upravno odeljenje. 30 236/1930.

is drasztikusan csökkent. A háború előtt 1832 fő volt létszámuk, 1923-ra ez 650-re csökkent, 1941-re pedig mindössze 250-en maradtak. Baranyában egyáltalán nem maradt magyar elemi iskola, s Horvátországban és Boszniában is felszámolták a Julián Egyesület és a MÁV korábban kiépített, igen jó iskolahálózatát. A Horvát Bánság létrehozása után a bánság területén 6 elemi magyar tagozatot engedélyeztek, az usztasa Független Horvát Állam területén 1941 és 1945 között egyetlen magyar iskola sem működött.²¹²

Komoly gondot okozott a tanító-utánpótlás, mivel 1919-ben felszámolták a szabadkai magyar tanítóképzőt, a belgrádi magyar tanítóképzői tagozat pedig csak 1932-ben kezdte meg működését. A tanítóképző Szabadkára történő visszahelyezését a magyarság minden törekvése ellenére sem sikerült elérni, mivel Szabadka nemzetiségi összetétele és földrajzi fekvése miatt nemzeti szempontból mindig is kiemelt helyet foglalt el a hatalom művelődéspolitikájában. A magyar tanítóképző pedig az „állami és szerb nemzeti érdekek veszélyeztetésének” számított.²¹³

A német tanítóképző önálló intézményként alakult meg a 20-as évek végén, Újverbáson (Novi Vrbas), internátusát a németek adományaiból tartották fenn, tanári kara kizárólag német származású volt. A magyar tanítóképző a belgrádi szerb tanítóképző tagozataként kezdte meg munkáját. Internátusát nem a jugoszláviai magyarok közadakozásából tartották fenn, ami nyilván összefügg a németek és magyarok eltérő társadalmi struktúrájával, gazdasági helyzetével és kulturális hagyományaival, hanem alapvetően a TESZK költségvetéséből finanszírozták. A katolikus egyház titokban ösztöndíjjal támogatva a zömmel szegény sorsú diákokat. Az itt végzett tanítók létszáma kilenc esztendő alatt összesen 250–300 között lehetett. Egyetem korábban sem volt e déli területeken, így a magyar értelmiségi réteg egy része továbbra is Magyarországon tanult, amit a magyar kormány a Szent Gellért Társaságon keresztül támogatott. Mivel az itt szerzett diplomákat csak ritkán, új vizsgák letétele után nosztrifikálta a jugoszláv állam, a többség számára már csak ezért is maradtak a jugoszláv egyetemek. Zágráb, Belgrád és Szabadka egyetemlein, főiskoláin a két világháború között körülbelül mindössze 500 magyar szerzett diplomát, ezek mintegy fele Zágrábban, többségük katolikus

²¹² MOL Filmtár 12 486. 210. cím. A Julián Egyesület és a MÁV összesen 88 elemi iskolát tartott fenn, katolikus volt 59, református 17, MÁV-iskola pedig 12. A kérdéstről bővebben l. *Bernics Ferenc*: i. m. 31., 40., 59.

²¹³ AV F 81. 20 742/1920.

lelkész, jogász és gyógyszerész lett. Sághy György, a zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kulturális Egyesületének elnöke szerint 1924 és 1937 között a zágrábi egyetemen a magyar diákok közül 75 katolikus lelkész, 60 jogász, 52 gyógyszerész, 22 orvos, 10 tanár, 6 mérnök, 1 vegyész és 1 állatorvos végzett, míg Belgrádban 10 tanár, 8 orvos és 7 mérnök, külföldön pedig 15 református lelkész. Ugyancsak Sághy adatai szerint az 1938/39. tanévre beíratkozott 17 300 hallgatóból mintegy 300 lehetett a magyar nemzetiségű. Csuka János adatai lényegében ezzel megegyeznek.²¹⁴

A magyar iskolaügy hanyatlása miatt érthető, hogy a Magyar Párt, illetve a kulturális egyesületek miért fordítottak nagy figyelmet az analfabéta-tanfolyamok szervezésére. A nemzeti földrajz és történelem hiányát a Bánátban például a népi egyetemek megszervezésével igyekeztek pótolni.²¹⁵

Jugoszláviában az alkotmány a szerb–horvát–szlovén nyelvet az állam hivatalos nyelvének deklarálta. S bár a 30-as évek végére enyhült a szigorú ragaszkodás az államnyelvhez, a hivatali helyiségekben, vasútállomásokon mindenütt ott virított a felirat: „Beszélj államnyelven!” A magyar nyelv használatának lehetősége három területre korlátozódott: az elemi iskolák alsó négy osztályára, a kulturális és közművelődési egyesületekre, valamint a magánszférára. Ezért az egyesületek mellett a nyelv fennmaradása szempontjából is fontos szerep hárult a jugoszláviai magyar nyelvű *sajtóra*. A magyar lapokat, különösen a megszállás első időszakában, majd a királyi diktatúra kezdetén a gyakori betiltás veszélye fenyegette, sok esetben pedig a kiadás anyagi fedezetének előteremtése okozott gondot. A napilapok a parlamentarizmus időszakában, de később is hűen tükrözték a magyarság világnézeti, politikai megosztottságát. A legnagyobb példányszámú (18–22 ezer), legszínvonalasabb napilap az októbrista emigrációt maga köré gyűjtő, Szabadkán megjelenő, 1899-ben alapított *Bácsmezei Napló* (*Napló*) volt. A lap Magyarország belső konszolidációjával, valamint a jugoszláv kormányok októbristákat támogató politikájában bekövetkezett változással párhuzamosan fokozatosan veszítette el Magyarországgal szembeni kritikai attitűdjét, és jelentősen csökkent a 20-as évek végére a Magyar Párt tevékenységének bírálata is. Az ugyancsak szabadkai *Hírlap* első száma 1921. december 6-án jelent

²¹⁴ MOL Filmtár 12 486. 210. cím. Csuka János: i. m. 398.; *uő*: Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve (1920–1940). Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996. 15–16.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1939-R-20 429.

²¹⁵ AV F 126 II. 21 140/1930.

meg, a magyar kormány hathatós támogatásával, mintegy a baloldali *Bácsmegyei Napló* ellensúlyozásaként. Pontos példányszámát nem ismerjük. A Magyar Párt megalakulása után a párt felhivatalos lapjának számított. Ugyancsak budapesti támogatással jelent meg Újvidéken a *Délbácska (Reggeli Újság)*, körülbelül 3 ezer példányban, amely harcos keresztény, nemzeti újságnak vallotta magát. Hetilapként jelent meg a Nagy Iván köréhez tartozó, Újvidéken, majd Zágrábban megjelenő *A Nép* a 30-as évek végétől. A régi vármegye hivatalos lapja, az 1871-ben alapított *Torontál (Híradó)*, a bánáti hagyományokhoz híven, kiegyensúlyozott hangon igyekezett képviselni a kisebbség ügyeit, tulajdonosa Várady köréhez állt közel. A 20-as években 3-4 ezer példányban jelent meg. A jugoszláv minisztertanács sajtóirodájának korántsem teljes kimutatása szerint a 30-as évek elején összesen 29 magyar nyelvű újság jelent meg, ebből 5 volt napilap, 11 hetilap, 13 pedig időszak kiadvány.²¹⁶ Más számítások szerint 44 különféle profilú irodalmi, gazdasági, szakszervezeti, politikai, sport- és hitéleti kiadvány jelent meg magyarul. E forrás szerint ezek közül is 5 volt napilap, 11 hetilap, a többi pedig havi vagy időszak kiadvány, folyóirat. Az irodalmi lapok közül megemlítjük az 1932-ben alapított, ma már irodalomtörténeti jelentőségű *Kalangyát*, amely az univerzális „kultúrmagyarságból” kiindulva a vajdasági irodalom, szellemi élet „kisebbségi”, „helyi színeit” kereste, valamint a máig megjelenő, 1934-ben útjára indított baloldali *Híd* című folyóiratot. A *Híd* az új generáció nevében a délvidéki magyar kisebbségi lét valós kérdéseire kereste a választ olyanokra, mint például: „Egészet képez-e a kisebbség vagy ugyanúgy osztályokra tagozódott, mint a többséget alkotó nép társadalma?” A válasz irányát a folyóirat az „új magyar kisebbségi szellem megteremtésében” látta, amely „társadalmi összefogásra, az eddig külön tévelygő osztályok és érdekek egymásrataltságára vezetne”.²¹⁷ A napilapok jelzett névváltoztatását 1929-ben kellett végrehajtani, amikor még a lapoknak is kerülniük kellett a „törzsi szét-húzásra” utaló elnevezéseket, egy-egy történelmi vagy régi közigazgatási egységre utaló cím (Bácska, Torontál stb.) használatát.

²¹⁶ Šandor Mesaroš: i. m. 367–371.; Kolozsi Tibor: Szabadkai sajtó (1919–1945). Újvidék, 1979; Hornyik Miklós: A Délbácska története (1920–1929). Újvidék, 1985.

²¹⁷ A *Híd* 1939-es számaiból idézi Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 51.; a kérdésre l. még Csuka Zoltán: A visszatért Délvidék. Budapest, 1941. 227–238.; Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1975. 132–134., 149–151.

A magyarországi lapok jugoszláviai terjesztése hűen tükrözte a két ország viszonyát. A királypuccsok és a marseille-i merénylet idején például minden lapot kitiltottak, de a napilapok engedélylistája egyébként is állandóan változott. A könyvek behozatalára nem volt általános jogi szabályozás, formailag soha nem tiltották meg, de kézbesítés előtt mindig cenzúrázták az esetleges küldeményeket. Tilos volt viszont tankönyvek, s a Magyar Hiszekegy miatt az imakönyvek bevitele.²¹⁸ A tankönyvekre vonatkozó tilalmat a Szent Gellért Társaság például úgy játszotta ki, hogy az átcsempészett könyvek borítóját valamelyik délvidéki, magyar tulajdonban lévő nyomdában kicserélték. Önálló magyar könyvkiadó nem működött, a magyar nyelvű, elsősorban szépirodalmi könyvek kiadása önfeláldozás vagy üzleti megállapodás kérdése volt. A magyar feliratú filmek forgalmazását 1929-ben betiltották.²¹⁹

Az eddig szerbiai törvényekkel és több mint kétszáz (!) miniszteri rendelettel szabályozott oktatásügy vonatkozásában 1926-ra végre elkészült a Legfelsőbb Közoktatásügyi Tanács által készített egységes elemi és középiskolai törvényjavaslat. Többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült azonban a szerb–horvát ellentétek miatt azokat az egyre inkább működésképtelen szkupstinával elfogadtatni. Utoljára 1928 novemberében a Korošec-kormány kísérelte meg gyorsított eljárással elfogadtatni a tervezetet, sikertelenül. Mint oly sok törvény bevezetésére, az iskolai törvények életbeléptetésére is a diktatúra bevezetése után, királyi rendelet formájában került sor 1929 decemberében. Az elemi iskolai törvény legfőbb újdonsága a nyolcosztályos elemi iskolai rendszer bevezetése volt, amelyet Magyarországon csak 1940-ben fogadtak el, a háború miatt azonban általános bevezetésére már nem került sor. A kisebbségek vonatkozásában sajnos ilyen modern, előremutató elemeket a törvény nem tartalmazott.

A magyar külügyminisztérium egyik értékelése joggal állapította meg még a törvény előkészítésének időszakában: az elemi iskolai törvény „törvényes formában állandósítja azokat az intézkedéseket, amelyeket már az elmúlt 10 év kimondottan kisebbségellenes iskolapolitikája bevezetett”.²²⁰

²¹⁸ MOL K-28. Kisebbségi o. 1937-R-16 317. A marseille-i merénylet előtt például négy magyarországi lapot lehetett országosan terjeszteni, a *Magyar Hírlapot*, az *Esti Kurírt*, az *Estet* és a *Népszavát*. De jártni lehetett a *Színházi Életet*, a *Nyugatot*, az *Új Időket* s a *Rádió Újság*ot is.

²¹⁹ AV F 126 II. 17 913/1930.

²²⁰ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, 16/7. 1928. nov. 23-ei jelentés. 52. d.

A terjedelmes, hosszasan előkészített törvény nem automatikusan biztosította a kisebbségek számára az anyanyelven történő oktatást, hanem úgy rendelkezett, hogy ott, ahol „más fajhoz és nyelvhez” tartozó állampolgárok „említésre méltó számban élnek”, „ugyanazokban az állami iskolákban a népoktatás a hivatalos nyelv mellett a közoktatásügyi miniszter engedélyére, kérelmére az alsó néposztályokban anyanyelven is történhet, tekintet nélkül azonban a tárgyaknak arra a nacionális csoportjára (államnyelv, földrajz és történelem), amelyeket mindenkor az állam nyelvén kell tanítani”.²²¹ Az elemi oktatás felső négy osztályában az oktatás csakis államnyelven történhetett, a tanulók anyanyelvét kötelező tárgyként tanították. A miniszter a szülők kérésére engedélyezhette a kisebbségek számára új tagozatok megnyitását is. A törvény bevezetése után mindössze két alkalommal kísérelték meg új magyar osztályok beindítását elérni a délvidéki szülők, a bánáti Mokrinban (Mokrin) és Bocsáron (Bočar), törekvésük azonban sikertelen maradt. A szülőket egyenként idézték be a jegyzői hivatalba, külön-külön illetékbélyeggel ellátott kérvényt íratnak velük, miközben a jegyző értésükre adta, „nem lesz jó” a dolgot erőltetni.²²² A magyar külügyminisztérium számára az iskolatörvény kapcsán a jugoszláv oktatásügyről készített terjedelmes tanulmány szerzője joggal állapította meg: az iskolarendszer egységesítése ugyan pozitív törekvés, de „ebben a törekvésben a kultúra szempontjából alapvető tévedést követ el, mert azokat a fennálló és egymástól eléggé különböző kultúrákat, amelyet a Szerbiához csatolt európai kultúrnívójú területek képviselnek vallási, nemzeti és egyéb vonatkozásokban, a még kiforratlan szerbizmus balkáni egyenruhájába akarja belekényszeríteni, s nem hihető, hogy ez az iskolai szerb uniformizmus, amely jó lehetett a homogén balkáni Szerbiának, jó lesz egyúttal az annyira heterogén SZHSZ államnak is. Az egyetlen megoldás csak az lehetett volna: a közös haza területén összefogni, fejleszteni a már kibontakozott eddigi iskolarendszereket. Ehhez azonban kevesebb politikumra és több kultúrára lett volna szükség”.²²³

Az új törvény elismerte az elemi oktatásban a magániskolák létjogosultságát is, de a felekezeti, kisebbségi vagy községi iskolákat nem. Ezt azonban olyan teljesíthetetlen feltételekhez kötötte, amely

²²¹ MOL K-63. Küm. pol. 1928-16/3-320.

²²² *Prokopy Imre*: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetség Tanácsához intézett panasziratok sorsa. In: A visszatért Délvidék, 73–74.

²²³ MOL K-63. Küm. pol. 1928-16/3-320.

szinte lehetetlenné tette, hogy a kisebbségek éljenek ezzel a lehetőséggel. Így például a közoktatásügyi miniszter tételenként bírálhatta felül a magániskolák költségvetését, amelynek anyagi háttere teljesen biztos kellett legyen. Az állami iskolákkal azonos tantervvel, célokkal végezhatték volna tevékenységüket, tanáraiknak vizsgát kellett tenniük államnyelven földrajzból és délszláv történelemből, vizsgáztatni csak állami biztos jelenlétében lehetett stb.

A középiskolai törvény megkülönböztetett nyolcéves teljes, valamint hat- vagy négyéves nem teljes középfokú oktatást. Változatlanul három középfokú iskolatípust ismert el, a gimnáziumot, a reálgimnáziumot és a reáliskolát, de a reálgimnáziumot favorizálta. Új középiskolát csak királyi ukázzal lehetett alapítani. A magán-középiskoláknak nem volt nyilvánossági joguk, tanulóik az érettségit csak állami középiskolában tehették le, külön vizsgadíj fejében. Ahol erre szükség volt, a törvény megengedhetőknek minősítette a gimnáziumok valamennyi osztályában a koedukációt, míg korábban ezt csak az alsóbb osztályokban tette lehetővé. A korábbi gyakorlattól eltérően nagyobb teret engedett a nem állami kézben lévő középiskolák működtetésének. Saját költségükön járáások, városok, magánszemélyek és társulatok is jogot nyertek középiskolák fenntartására, amennyiben tanáraiknak ugyanolyan fizetést és nyugdíjat tudtak biztosítani, mint amilyenrel az állami tanintézetek rendelkeztek. A délvidéki magyarok számára ez a törvény már későn jött, államosított középiskoláik esetleges visszavétele jelentős anyagi háttár hiányában lehetetlen volt. Inkább arról volt szó, hogy Belgrád kénytelen volt tudomásul venni, hogy a horvátok, a szlovének és a dalmátok iskolái elsősorban községi és nem állami fenntartásúak voltak, és ezt a helyzetet törvényesítették. A törvény számos rendelkezése közül érdemes még megemlítenünk, hogy minden középiskola köteles volt egy szociális alapot létrehozni, amely lehetővé tette a szegény sorsú beteg tanulók ingyenes állami gyógykezelését klimatikus gyógyhelyeken.²²⁴

Az egész jugoszláviai magyarság számára ekkor már csak egy nyolcosztályos, azaz teljes középiskolai magyar tagozat (Szabadka) és egy nem teljes, négyosztályos magyar gimnáziumi tagozat (Zenta) állt rendelkezésre. Az itt folyó magyar nyelvű tanítást a magyar tanárok hiánya tette illuzórikussá. A középiskolai tanárok képzése tel-

²²⁴ Uo.; MOL K-64. Küm. res. pol. 1928-16-685., 686.

jesen megoldatlan volt. Egyetlen jugoszláviai egyetemen sem működött magyar tanszék, de még lektorátus sem.

Prokopy Népszövetséghez eljuttatott, 1930. június 25-én kelt petíciójában hivatalos jugoszláv adatokra hivatkozva azt állítja, hogy az 1925/26-os tanévben például a körülbelül 40 ezer főt kitevő jugoszláviai fehérorosz emigrációból 2527 középiskolás diák tanulhatott anyanyelvén, 12 önálló orosz tannyelvű gimnáziumban, míg a magyar tagozatokon tanuló magyar diákok száma a csaknem félmillió magyar populációra vetítve mindössze 1008 főt tett ki. Ugyanezen kimutatás szerint a szláv lakosság esetében minden 130 főre jutott egy gimnáziumi tanuló, míg a magyar kisebbség esetében 500 lélekre jutott egy középiskolás.²²⁵ A jugoszláv iskolarendszer tehát annak ellenére nem segítette elő a délvidéki magyar társadalom modernizációját, a tanult középosztály erőteljesebb kialakulását, hogy az oktatásügy egésze tartalmazott modern elemeket. A kisebbségekre vonatkozóan azonban az oktatáspolitikai mindvégig szűkkeblű és szűk látókörű maradt.

²²⁵ MOL K-107. Nemzetek Szövetsége, 1930-16/7-2239.

Gazdasági helyzet

A háború utáni években az ország egészét sújtó gazdasági nehézségek mellett – a termelés visszaesése, az áruhiány, a régi kereskedelmi kapcsolatok megszakadása, a rekvirálások, az infláció, az új pénz, a dinár bevezetése stb. – a Délvidéket Belgrád gazdaságpolitikája külön is nehéz helyzetbe sodorta. E gazdaságpolitikát két, világosan felismerhető cél vezette: a Délvidékre terhelni az új állam gazdaságpolitikájának, valamint a háborúban súlyos gazdasági és emberi veszteségeket szenvedett Szerbia gazdasági rekonstrukciójának a fő terheit, s ezzel párhuzamosan megtörni a magyarság korábbi gazdasági dominanciáját, vagy ahogy akkor fogalmaztak: nacionalizálni a gazdasági életet.

A megszállás után a Nemzeti Igazgatóság egyik első intézkedései közé tartozott az „idegen” vagyonok zár alá helyezése, majd nacionalizálása. 1922-re alig maradt olyan pénzintézet, vállalat, amely magyar kézen lett volna. Ezt egyrészt úgy hajtották végre, hogy akik nem a megszállt terület lakosai voltak, azoknak a vagyonát eleve zár alá helyezték, a helyi magyar tulajdonosokat pedig – egy máig ismeretlen rendeletre hivatkozva – arra kötelezték, hogy megbízható szerbeket válasszanak be a vállalatok, pénzintézetek igazgatásába. Amennyiben ezt megtagadták, a vállalat költségére kormánybiztost neveztek ki az adott intézmény élére.²²⁶ Előírták, hogy az üzletmenetben a szerb nyelvet kell használni, így sokan „önként” kényszerültek szerbül tudó alkalmazottakat felvenni. A nemzetiségek kezén lévő részvénytársaságok például csak akkor emelhették tőkéjüket, ha a részvények többsége szláv kézben volt. Az ipartestületeket feloszlatták, tisztújítást rendeltek el, s előírták, kik legyenek az új tisztségviselők. Az 1920-as évek végére Budapest támogatása ellenére a korábban magyar kézben lévő 168 bank, bankfiók, takarékpénztár és hitelszövetkezet vagy tönkrement, vagy szláv kézbe került. Ehhez nem csupán a gazdasági recesszió, a nacionalizálás, de az is hozzájárult, hogy a demarkációs vonal, illetve a határ elszakította őket eredeti, budapesti és bécsi kapcsolataiktól. A községi hitelszövetkezetek, amelyekből 150 működött a Bácska, Bánát és Baranya területén, kezdetben a magyar kézben maradt Torontál megyei Központi Hitelszövetkezethez (TKH) csatlakoztak. Ez úgy vált lehetségessé, hogy egy politikai döntés értelmében a budapesti Országos Kereskedelmi és Hitelbank felhatalmazta a

²²⁶ MOL K-437. 1922-8-732., 532.

TKH-t követeléseinek behajtására, s bár ez nem járt a várt eredménnyel, a 20-as években mégis sikerült 80 régi magyar hitelszövetkezetet megmenteni. Ennek ellenére a hitelszövetkezetek pénzügyi nehézségeit, ellentétben a bánáti német hitelszövetkezetekkel, nem sikerült tartósan megoldani. A pénzügyi helyzet konszolidációjához szükséges 30 millió dinár „életmentő” segítséget a magyar kormány az ország súlyos pénzügyi nehézségei miatt a 20-as évek végén már nem tudta biztosítani, s 1930-ban teljesen megszüntette a magyar hitelszövetkezetek támogatását.²²⁷ A pénzügyi helyzet nehézségei nem kizárólag kisebbség-specifikus kérdést jelentettek Jugoszláviában. Különösen a válság időszakában hallatlanul megugrottak a banki kamatok, drasztikusan beszűkültek a hitelfelvétel lehetőségei, az üzso- rakamat az egekig szökött.

Az SZHSZ Állam a háború idején tett ígéretének megfelelően már 1919 elején, tehát még a terület államjogi helyzetét tisztázó döntések előtt megkezdte az agrárreform végrehajtását. Sándor régens 1919. január 6-ai kiáltványra alapján, amelyben az agrárkérdés „igazságos” megoldását és a jobbágyság maradványainak megszüntetését, valamint a nagybirtokok felszámolását ígérte, február 25–27-én közzétették az agrárreformot előkészítő rendelkezéseket. De már e rendelkezések előtt a hadsereg számos helyen megkezdte a katolikus egyház birtokainak lefoglalását, zár alá helyezték Habsburg Frigyes főherceg baranyai, 110 ezer hektáros bellyei birtokát a rajta lévő cukorgyárral együtt, s a magyarországi bankok és egyéb társaságok tulajdonában lévő földek is hasonló sorsra jutottak.²²⁸ Az alapvetően az ország mezőgazdasági struktúrájának egységesítését szolgáló agrárreform a szerbiai kisparaszti birtokstruktúrát igyekezett az egész ország területére kiterjeszteni, de már kezdetől fogva erős nacionalista tendenciákat is hordozott annak ellenére, hogy maguk a rendelkezések kifejezetten kisebbségellenes klauzulákat nem tartalmaztak.

²²⁷ MOL K-437. 1928-5-262. A német hitelszövetkezetek 1923-ban létrehozták saját bánáti központjukat, az Agrariát.

²²⁸ Az agrárreformról részletesen l. *Milivoje Erić: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941.* Sarajevo, 1958; *Nikola L. Gaćeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941.* Novi Sad, 1968; *uő: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941.* Novi Sad, 1972. Frigyes főherceg a hágai Nemzetközi Bírószághoz fordult birtokának államosítása ügyében, amelyben kérte a birtokára való visszatérés lehetőségét is. *Živko Avramovski: i. m. Knj. 1. 1928. évi jelentés, 514.; 1929. évi jelentés, 606–607.; 1930. évi jelentés, 659. Bodonyi Ilona: Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1938 közt.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2002. 185–189.

De miután csak állampolgársággal rendelkezők juthattak földhöz, az optálás lehetősége miatt a magyarok kezdetben eleve kiestek az érintettek köréből.

A Bácska és a Bánát birtokviszonyaira sajátos kettősség volt jellemző: egyrészt a magyar, illetve a Bánátban a magyar és a német nagybirtok dominanciája, illetve mindkét területen a magyar földnélküliek magas aránya a mezőgazdasági népességben belül. Az eredeti rendelet általában a 200 kat. hold feletti nagybirtokra vonatkozott, de a helyi körülményektől függően lehetővé tette a 100–500 kat. hold közötti nagybirtok kisajátítását is. Eszerint kezdetben a Bácskában a reform hatálya alá esett 410 nagybirtok, ennek 42,55%-a községi birtok volt, 39,86%-a magántulajdonban, 8,3%-a pedig az egyházaké volt. A többi birtokot 4:1 arányban a magyar állam, a városok és a földközösségek, a bankok és alapítványok birtokolták. Az agrárreform hatálya alá eső magánbirtokok területének 48,62%-a volt magyar birtokosok kezén, 21,67%-ot németek, 8,39%-ot szerbek, 7,76%-ot zsidók, a többi olaszok (6,87%), horvátok (6,63%) és románok (0,06%) birtokolták.²²⁹ Gazdasági megfontolások miatt azonban 1919 júliusában rendeletet hoztak a nagybirtok elidegenítése és megterhelése ellen, s a fejlett mezőgazdasággal rendelkező Vajdaságban az agrárreform hatálya alá eső földterület nagyságát felemelték. Eszerint a 300 kat. hold szántónál, illetve az 500 kat. hold egyéb földterületnél nagyobb birtokot vonták be a reform körébe, s ezáltal a Vajdaságban jelentősen csökkent azon terület nagysága, amelyet érintett a reform. Eredetileg 942 969 kat. hold (542 646 ha) esett volna az agrárreform hatálya alá, amiből végül is 90 505 agrárérdekelt 336 886 kat. holdat (193 854 ha) kapott, azaz a rendelkezésre álló területnek mindössze 35,8%-át osztották szét. A többi a volt birtokosok kezén maradt.

A földreform hatálya alá eredetileg a nagybirtok 100–500 hektárig terjedő része tartozott, később a megtartható földterület nagyságát 174–869 hektárban határozták meg. A helyi érdekeltek a kiosztott földből 173 824 kat. holdat kaptak, átlag nem egészen 3 kat. holdat. A délszláv telepesek 7, az önkéntesek átlag 8 kat. hold juttatásban részesültek. A telepeseket és önkénteseket hosszú ideig adómentesség, majd adókedvezmények illették meg, gazdaságuk felszereléséhez is komoly állami támogatást kaptak. A háborús önkéntes, azaz

²²⁹ Nikola L. Gaćeša: Prilog proučavanju agrarno-posedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije. Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje Jugoslovenske države. Zagreb, 1969. 278.

dobrovoljác telepeseket Szerbia, Crna Gora és Bosznia mezőgazdaságilag passzív területeiről telepítették a Vajdaságba. A magyar és német földnélküliek egyáltalán nem kaptak földet. S bár a paraszti birtokok nemzetiségi megoszlásáról meglehetősen eltérő adatok állnak rendelkezésünkre, a délszláv népek történetírása által leginkább elfogadott adatok szerint a Bánátban a magyar parasztság 60%-a lett volna jogosult földosztásra, a Bácskában pedig az 57 631 földnélkülinek 41,41%-a (23 863 fő) volt magyar. A rendeletek alapján joggal várt földet a magyar parasztságának az a rétege is, amely 1–10 kat. hold földet birtokolt. Az ekkora földterülettel rendelkező összes bácskai gazdaság száma 28 297 volt, s ezek 35,26%-a (9978 gazdaság) volt magyar kézben.²³⁰

Ha az agrárreform magyar birtokviszonyokra gyakorolt általános hatását szeretnénk összefoglalni, a következő főbb adatokat érdemes felidézni. Mint már többször utaltunk rá, a magyar, de általában a nem szláv igényjogosultak (németek, albánok) egyáltalán nem kaptak földet. Jugoszlávia mintegy 14 millió hektár megművelhető területéből tulajdonost cserélt 2,5 millió hektár, a megművelt terület 17,8%-a. Boszniában osztották ki a legnagyobb területet, 1 286 227 hektárt, annak ellenére, hogy a vidovdani alkotmány megszavazásának fejében kötött politikai alku miatt a muzulmán nagybirtokosok alapvetően megtarthatták birtokaikat. Szerbia déli területein, Macedóniában és Koszovóban 593 117 hektárt, az egykori Monarchiához tartozó területeken pedig 555 137 hektárt osztottak szét. Ez utóbbi területeken 61 magyar optáns birtokai 71,2%-át veszítette el (90 062 ha), a jugoszláv állampolgárságú magyar birtokosok pedig birtokaik 38,6%-át (20 622 ha). Összesen tehát 110 684 hektár magyar tulajdonban lévő földet osztottak ki, ami azt jelenti, hogy az agrárreform során összesen kiosztott földterület 4,4%-a volt korábban magyar kézen. A reform körébe bevont birtokok között voltak – hogy csak néhány, a magyar történelemből jól ismert névre utaljunk – a Batthyány, a Majláth, a Khuen-Héderváry grófi családok szlavóniai birtokai, a Bánátban kiterjedt gazdasága volt a Csekolicsoknak, Baranyában Frigyes főhercegnek, a Bácskában a Széchenyieknek, a Muravidéken pedig szintén főként a Batthyány, Szapáry, Esterházy és Zichy család tagjainak. Az állami, községi, egyházi, alapítványi, valamint a pénzüzetek kezén lévő földekből a Délvidéken 364 birtokot osztottak fel, 247 565 ha terjedelemben, azaz ezen birtoktípusok 36%-át. A magyarok hajdani birtokaik

²³⁰ Nikola L. Gaćeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj, 40–42.

61,5%-át veszítették el, a németek 57%-át, a délszláv birtokosok pedig 40%-át.²³¹ A Bácskában összesen 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljac telepes családot telepítettek le, 53 465 kat. hold területre, a Baranyában 235 szláv telepes család kapott összesen 5927 kat. hold földet, a Bánátban pedig a telepes családok száma 8384 volt, melyek 27 312 kat. hold földet birtokoltak. A Muravidéken összesen 45 tenger-melléki szlovén családot (226 fő) telepítettek le 258,5 kat. hold területre. A két világháború közötti földreform során Jugoszláviában összesen 518 000 parasztcsalád kapott földet, ebből 43 500 család volt szerb, montenegrói vagy elenyésző mértékben szlovén és horvát telepes, illetve dobrovoljac.²³² Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy nagyobb arányú telepítésre még az ún. dél-szerbiai területeken került sor. A zömmel muzulmán albánok lakta Koszovóba 12 ezer szláv családot telepítettek, köztük a Magyarországról Jugoszláviába optált szerbek egy részét is.²³³ Nemcsak a kisebbségeket zárták ki a földreformból, de a telepítések során a délszlávok között is különbséget tettek. Mint az 1919. december 11-ei, a dobrovoljacokról szóló rendelet is megfogalmazta, ennek politikai céljai voltak. Eszerint a telepéseknek tilos volt részt venniük az állam elleni megmozdulásokban, ellenkező esetben elveszíthették földjeiket vagy igényjogosultságukat. A telepítések zöme mind északon, mind pedig Koszovóban a határok mentén történt, ami szintén arra utal, hogy az állam feltétlenül megbízható szláv réteg kialakítására törekedett ezeken a területeken. E rétegeket a hatalom, különösen a 20-as években, a kisebbségek megfigyelésére, megfélemlítésére használta fel. A Vajdaságban belőlük verbuválódott a szerb szélsőséges nacionalista szervezet, a Szerb Nacionalista Fiatalság (Srpska nacionalna omladina – SRNAO) gárdája.²³⁴

²³¹ Az agrárreform hatálya alá eső 369 birtok közül 142 osztrák, 126 magyar, 50 olasz, 8 csehszlovák, 4 román, 3 német, 17 pedig egyéb állampolgárságú birtokos tulajdonában volt, azaz összesen 310 birtok volt a 369-ből külföldi állampolgárságú birtokosok kezében. *Mijo Mirković: Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941. Zagreb, 1952. 81.*

²³² *A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 44–45.; Göncz László: i. m. 224–225.; John R. Lampe: i. m. 146.*

²³³ *Branko Horvat: Kosovsko pitanje. Globus, Zagreb, 1988. 40.* Dél-Szerbia a korabeli felfogásban a szűkebb Szerbia déli területeit, Koszovót és Macedóniát jelentette.

²³⁴ *Branislav Gligorijević: Srpska nacionalna omladina (Srnao). Istorijski glasnik, 1964. br. 2–3. 3–38.* Szélsőséges nacionalista szervezeteik nemcsak a szerbeknek, de a macedónoknak és a horvátoknak is voltak (VMRO, Hanao). 1929 januárjában ezek tevékenységét is betiltották.

Az agrárreform utáni magyar földbirtokstruktúra egy 1938-ban, tehát már a reform lezárulása után készített jugoszláv felmérés alapján a következőképpen alakult a Vajdaságban (az adatok Bácska, Bánát, Baranya és a Szerémség területére vonatkoznak): az összes megművelt föld 14,13%-a volt magyar birtokosok kezén, a Bánátban ez az arány 8,25%, a Bácskában 22,89%, Baranyában 19%, a Szerémségben pedig 1,86% volt. A szlávok a vajdasági megművelt föld 52%-át birtokolták, a németek és a többi kisebbség összesen 33,4%-ot.²³⁵ A magyarok tulajdonában lévő birtokok struktúrájára vonatkozóan sajnos nincsenek adataink, de az eddig leírtak alapján nyilvánvaló, hogy a több mint tíz esztendeig elhúzódó agrárreform jelentősen legyengítette a magyar úri birtokos réteget, a magyar mezőgazdaságban dolgozók többi rétege viszont semmit nem nyert a reform során. S bár a jugoszláviai magyarság szociális összetételét adatok híján nem tudjuk pontosan rekonstruálni, annyit megkockáztatunk, hogy az adott terület általános rétegzettségétől nem sokban térhetett el. Az 1910-es magyar népszámlálási adatok szerint a Jugoszláviához került területek lakosságának több mint 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 15%-a az alapvetően mezőgazdasági jellegű iparban és a kisiparban, 2,8%-a pedig közalkalmazott és szabadfoglalkozású volt.²³⁶ Az impériumváltás után a közalkalmazotti réteg szinte teljesen megsemmisült. A magyarok földreformból történő kisemmizése miatt elsősorban a falvakból vándorolt ki 1920 és 1930 között 15 074 magyar a tengerentúlra vagy Európa más országaiba. Ez a Jugoszláviából kivándorolt mintegy 150 000 emigráns 10%-át jelentette, azaz messze meghaladta a magyarok összlakosságon belüli arányát (3,9%).²³⁷ A jugoszláv belügyminisztérium véleménye az volt, hogy a „nemzetellenes elemek” kivándorlását nem kell megakadályozni, csupán a szervezett toborzásnak kell gátat vetni.²³⁸

A jugoszláv reform alá eső földbirtokosok kártalanítása bonyolult, de többnyire hosszú esztendőkre elnyúló folyamat volt. A magyar állampolgárok kártalanítása a Bethlen István nevéhez kötődő ún. op-

²³⁵ Šandor Mesaroš: *Madjari u Vojvodini 1929–1941*, 363.

²³⁶ Teodor Avramović: *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/30 godine s obzirom na stanje pre prvog svetsog rata*. Novi Sad, 1965. 19–20.

²³⁷ Šandor Mesaroš: i. m. 16.

²³⁸ AV F 77. Torontalsko-Temiška županija 1918–1927. 871/1923. Az 1921-es emigrációs törvény a kivándorlók kiszállításának koncesszióját külföldi hajótársaságoknak adta át. Živko Avramovski: i. m. Knj. 1. 1922-es évi jelentés, 113.

tánsperhez tartozott, amelyre korábban már utaltunk, a jugoszláv állampolgárok kártalanítását pedig az 1925-ös ún. fakultatív megváltásról szóló törvény szabályozta. A fakultatív megváltás azt jelentette, hogy a megváltásig bérbe adott földet az új gazda a volt birtokossal szabadon kötött megállapodás révén megvásárolhatta. A fizetés az állam által kibocsátott kötvényekkel is történhetett. A kártalanításra összesített, megbízható adatok nincsenek, de a parasztok fokozódó eladósodása miatt a válság idején 1932-ben adósságfizetési moratóriumot rendeltek el, 1936-ban pedig kénytelenek voltak elengedni adósságaikat; pontosabban annak bizonyos típusait az állam vállalta át.²³⁹

Tekintettel a szerb és egyes dalmát területek rendkívül súlyos háborús veszteségeire, az ország különböző területeinek történelmileg kialakult eltérő gazdasági fejlettségére, struktúrájára, közgazdasági-lag talán akceptálható szempont lehetett az adórendszer fejlett és fejletlen területek közötti eltérő rendszere. Az ország nemzeti, nemzetiségi összetétele miatt, valamint az új, zömmel szerb politikai elit gazdasági mohósága miatt azonban az eltérő adózás állandó elégedetlenség, sérelmek, parlamenti és pártviták forrása volt, s ezért komolyan veszélyeztette az állam stabilitását. A 20-as években a Vajdaság lakossága egy főre vetítve összességében négyszer több adót fizetett évente, mint a szerbiai (290, illetve 70 dinár); Horvátországban ugyanez az összeg 100 dinár, Szlovéniában pedig 193 dinár volt. Az adózás egységesítésére ugyanúgy, mint annyi más, a parlamenti pártharcok miatt sikertelen törvényjavaslat bevezetésére a királyi diktatúra idején került sor, királyi rendelet formájában.²⁴⁰

²³⁹ Nikola L. Gaćeša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu*, 73–96., 378.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-R-18 381.

²⁴⁰ Stevan Mezei: *Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini izmedju dva rata 1918–1941*. Novi Sad, 1954. 64–65. Míg 1925 és 1928 között a szkupstinában az éles politikai küzdelmek miatt a kormányoknak mindössze 97 törvényt sikerült elfogadtatni, 1929-ben királyi dekrétummal csaknem 200 törvény lépett életbe. Živko Avramovski: i. m. Az 1929. évi jelentés, 590.

Az egyházak és a magyar kisebbség

A trianoni béke nemcsak a politikai, de az egyházmegyei határokat is kettévágta. A római katolikus egyház esetében ez a kalocsai, a csanádi, a pécsi és a szombathelyi egyházmegyéket érintette. A Dunamelléki Egyházkerülethez tartozó Alsóbaranya-Bács-Szlavóniai Református Egyházmegye zöme az SZHSZ Királysághoz került, de veszteségek érték a Dunántúli Egyházkerülethez tartozó Alsósomogyi Egyházmegyét, valamint a Tiszántúli Egyházkerülethez tartozó Békés-bánati Egyházmegyét is. Az 1921-es jugoszláv alkotmány egyrészt biztosította a vallás- és lelkiismereti szabadságot, de kimondta, hogy felekezeti okokból senki sem vonhatja ki magát polgári és katonai kötelességei alól. Külön kitért az alkotmány arra is, hogy a bevett és elismert felekezetek „egyházfejeikkel az állam határain túl is fenntarthatják az összeköttetést, amennyiben ezt az egyes felekezetek egyházi szabályzatai megkívánják. Az utat és módot, mely szerint ezek az összeköttetések fenntartatnak, külön törvény fogja szabályozni.” Az alkotmány ezen felül a saint-germaini kisebbségvédelmi szerződés értelmében tartalmazta az egyházak anyagi támogatásának garanciáit, a következő megfogalmazásban: „Amennyiben az állami költségvetésben felekezeti célokat szolgáló kiadások vannak beállítva, ezek a bevett és elismert felekezetek között a hívek számának arányában osztandók szét aszerint, amint ezek a kiadások tényleg szükségesnek látszanak.”²⁴¹

Az SZHSZ Királyság nem csupán nemzeti, gazdasági, kulturális, történelmi értelemben zárt közös államkeretbe olyan országokat, népeket, gazdasági egységeket, amelyek addigi történelmük során soha nem éltek egy államban, hanem vallási értelemben is. Az 1921-es statisztika szerint az ország 11 984 911 főnyi lakosságának 46,67%-a volt ortodox vallású, 39,29%-a római katolikus, 11,22%-a muzulmán, 1,91%-ot pedig a protestánsok (evangélikusok, reformátusok) tettek ki. Elenyésző számban éltek még az ország területén görög katolikusok (0,34%) és izraeliták (0,54%) is.²⁴²

A magyarság három egyházhoz tartozott, a katolikushoz, az evangélikushoz és a reformátushoz. E három vallás közötti százalékos megoszlásukra nincsenek adatok. A katolikusok többsége horvát

²⁴¹ MOL K-26. 1921-XLI-6552. Az SZHSZ Királyság alkotmánya, 12. cikkely.

²⁴² Ivo Banac: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Globus, Zagreb, 1988. 57–64.

volt, de katolikusok voltak a szlovének, a németek egy része, a bu nyevácok, az olaszok, de élt itt egy kicsiny albán katolikus közösség is. A protestánsok többsége a nem szláv népe sségből került ki, a magyarok mellett a németek, illetve a szlovákok tartoztak ehhez az egyházhoz. Magyarországi egyházi adatok szerint a protestánsok létszáma összesen 216 837 fő volt (az 1921-es jugoszláv statisztika 229 517 főt mutatott ki), közülük 167 011 volt evangélikus, szlovákok, magyarok és németek, 49 826 pedig református, döntő többségük magyar, mintegy negyedük pedig német.²⁴³ A magyarság vallási megoszlása, valamint a katolikus egyházon belül a horvátok és a szlovének dominanciája miatt az egyházak Jugoszláviában a magyar nyelv, kultúra, öntudat fenntartása szempontjából nem tudták azt a centrális szerepet betölteni, mint például Erdélyben. Kivételt a legkevesebb hívót magáénak tudó református egyház képezett.

A 20-as évek elején az egyházak és a magyar kisebbség legfontosabb problémái lényegében azonosak voltak, főként Belgrád iskolapolitikájával és az agrárreformmal voltak kapcsolatosak. Az egyházi és alapítványi iskolákat is államosították, az egyházak birtokai is az agrárreform hatálya alá estek. Az egyházak vagyonának elvesztése szinte lehetetlenné tette, hogy ellássák kulturális, szociális és iskoláztatási feladataikat. Megtiltották az iskolán belüli hitoktatást, a választott protestáns lelkészek beutazását; az alkotmánnyal ellentétben nehézségeket támasztottak magyarországi kapcsolataik fenntartása elé, sok papot kitoloncoltak. Mint a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének a jugoszláv kormányhoz 1922-ben eljuttatott emlékiratában olvashatjuk, a vukovári református szeretetházat a bevonuló szerb katonaság kifosztotta, és idős lakóit szétkergette.²⁴⁴

Az egyházak költségvetési támogatására vonatkozó nemzetközi és alkotmányos kötelességeit az állam ugyan teljesítette, a támogatás aránya azonban állandóan heves viták tárgya volt. A vallásügyi minisztérium 1922/23-as költségvetéséből például az ortodox egyház részesedése 67,1%, a katolikusé 11,7%, a protestáns egyházaké pedig 0,2% volt.²⁴⁵

Belgrád katolikus egyházhoz való viszonyát mindvégig a szerb-horvát ellentétek, valamint az olasz-jugoszláv viszony hatá-

²⁴³ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1926-R-89.

²⁴⁴ MOL K-26. 1926-XLI-2964.

²⁴⁵ MOL K-437. 1924-8-382.

rozták meg, még akkor is, ha tudjuk, hogy a legerősebb ellenzéki párt vezére, Stjepan Radić kifejezetten klérusellenes nézeteket vallott, és Szlovéniával ellentétben Horvátországban nem volt erős a politikai katolicizmus. A konkordátum részletes tárgyalása természetesen e helyen nem feladatunk, néhány vonatkozása mégis idekíváncozik. A kormánykörök a 20-as évek közepén, a Vatikánnal folytatott konkordátumtárgyalások során kísérletet tettek az ószláv istentiszteleti nyelvként történő elismertetésére a katolikus templomokban. Horvát-Szlavóniában Róma már az 1860-as évektől engedélyezte az ószláv esetenkénti használatát misék alkalmával, most azonban a kötelezővé tételét próbálták elérni.²⁴⁶ Komoly viták tárgya volt a püspökök kinevezésének joga is. Belgrád a pravoszláv egyház hagyományai alapján centralizációs törekvéseinek a katolikus egyházra történő kiterjesztése érdekében ediktóriális jogot követelt, a Vatikán pedig csak nosztrifikációs jogot kívánt adni az államnak. A magyar kormány diplomáciai csatornákon keresztül egyértelműen a Vatikán tudomására hozta, hogy határozottan ellenzi az ószláv liturgikus nyelvként történő bevezetését, mivel tisztában volt azzal, hogy ez az egyházon keresztül történő szlavosítás fontos eszköze lehet a magyar katolikusok között. Másrészt Budapest, a magyar püspöki karral egyetértésben úgy vélte, hogy fenn kell tartani a Délvidéken a régi egyházmegyék integritását. Ebben a kérdésben a jugoszláv kormány nem volt kombattáns a Vatikánnal folytatott tárgyalások során. Különösen a 20-as évek radikális párti kormányai vélték úgy, hogy ezt a kérdést a konkordátum keretében kell majd szabályozni, addig elfogadták az átmeneti megoldást.²⁴⁷ Ebben a helyzetben a magyar kormány sem támogatta a magyarországi görögkeleti egyház szerb egyháztól történő elszakításának gondolatát, és tudomásul vette az ortodox szerb egyház püspöki zsinatának a magyarországi görögkeleti részek igazgatását is érintő, az egyházmegyék kormányzására vonatkozó 1921-es döntését.²⁴⁸ 1922-ben az SZHSZ Királyság és a Vatikán elvi megállapodást kötött a délvidéki egyházmegyék ideiglenes kormányzásának kérdésében, valamint két új püspökség, a szabadkai és a nagybecskerekai jövőbeni kialakításáról.²⁴⁹ Ennek alapján 1923 márciusában Rafael Rodićot a Vatikán bánati apostoli admi-

²⁴⁶ MOL K-63. 1929-16/3-sz. n., 3684., 3708., K-28. 1927-R-35.

²⁴⁷ MOL K-28. 1927-R-35.

²⁴⁸ MOL K-26. 1922-XLI-8850., 7979., 8945.

²⁴⁹ *Živko Avramovski*: i. m. Knj. Az 1922. évi jelentés, 116.

nisztrátorrá nevezte ki, becskerekai székhellyel, Ljudevit (Lajčo) Budanovićot pedig Bácska apostoli adminisztrátorává, Szabadka székhellyel. Mint ismeretes, az apostoli kormányzók közvetlenül a Vatikánnak voltak alárendelve, püspöki feladataikat gyakorolhatták, papokat azonban nem szentelhettek fel püspöki kinevezésükig. A baranyai egyházközségeket a djakovói püspökséghez, a muraközi és murántúli részeket pedig a maribori püspökséghez csatolták.²⁵⁰ A belgrádi magyar követ jelentése szerint mindkét új egyházi vezető „hidegvérrel átgondolt” politikát folytatott, amelynek célja, hogy „a vajdasági katolikusok túlnyomó többségét kitevő magyarok és németek helyébe a Vajdaságba bevándorolt, az ottani nép nyelvét, gondolkodását, szükségleteit nem ismerő idegeneket, vagy pedig azt a kevés számú bunyevácot ültessék, akik politikai számításból megbízható hívei a tisztán pravoszláv szellemű belgrádi kormányoknak”.²⁵¹ Míg a délvidéki magyarok politikailag, kulturálisan és gazdaságilag a Belgrád irányából jövő nyomásnak voltak kitéve, a katolikus egyház vonatkozásában a horvát túlsúly és törekvések ellen kellett védekezniük.

Ellentétben Csehszlovákiával, az evangélikus egyház Magyarországhoz fűződő kötelekeit a jugoszláv kormányok nem szakították el rendeletekkel. A bácskai evangélikus egyházmegyéből 33, a bánsági-ból 15, a horvát-szlavón esperességtől szintén 15 gyülekezet került Jugoszlávia határai közé, összesen 11 esperesség.²⁵² Hosszas, 5 évig tartó várakozás után, 1926-ban kapta meg az evangélikus egyház az engedélyt, hogy összehívhassa jugoszláviai alkotmányozó zsinatát. Ebben komoly szerepet játszott Anglia és az Egyesült Államok protestáns köreinek nyomása.²⁵³ Az alkotmányozó zsinaton nem jelentek meg a szlovákok képviselői, mivel ők külön szlovák evangélikus egyházszervezet létrehozását szerették volna elérni. Az evangélikus egyház magyar tagjai ezután arra törekedtek, hogy közös egyházszervezetet hozzanak létre a magyar reformátusokkal. A református egyház azonban ezt visszautasította, és zombori alkotmányozó zsinatukon egy önálló jugoszláviai református egyházmegye megalakítása mellett döntöttek, élén az esperessel.²⁵⁴

²⁵⁰ MOL K-63. 1929-16/3-1590.

²⁵¹ Uo. 1928-16/3-3968.

²⁵² MOL K-26. 1921-XLI-11 013.

²⁵³ MOL K-28. 1926-R-89.

²⁵⁴ Uo. 1933-R-1100.

A katolikus papok képzése teljesen kikerült Magyarország hatóköréből, az a királyság teológiáin történt. Így a 30-as évekre súlyos problémákat okozott a magyarul tudó papok képzése, annak ellenére, hogy a zágrábi egyetemen a két világháború között 75 magyar katolikus lelkész végzett.²⁵⁵ A református egyház esetében ebből a szempontból jobb volt a helyzet, bár az is súlyos lelkészhiánnyal küzdött, de a délvidéki református papokat Kolozsvár magyar református teológiáján, illetve Pozsonyban és Losoncon képezték ki. Ennek is voltak azonban hátrányai, mivel – mint Ravasz László Dunamelléki református püspök fogalmazott egyik levelében – „félvakok, félsüketek és csaknem némák” a délszláv környezetben, nem tudnak kommunikálni a hatóságokkal, és nem ismerik „a szerbség szellemét és egyházpolitikai nézeteit”.²⁵⁶

A 30-as évek végén úgy tűnt, hogy a Vatikánnal folytatott hosszas tárgyalások végre sikerrel végződnek. 1935. július 25-én a Jevtić-kormány és a Vatikán aláírta a konkordátumot. Az új, Milan Stojadinović vezette kormány 1936 novemberében a parlament elé terjesztette, de a pravoszláv egyház tiltakozása miatt levették a napirendről. Az 1937. július 23-ai parlamenti ülésen végre 167 szavazattal 129 ellenében sikerült megszavaztatni.²⁵⁷ A kormány azonban nem számolt azzal, hogy a konkordátum körüli vita, mint ezzel kapcsolatban a belgrádi angol követség éves jelentésében olvashatjuk, „minden olyan latens elégedetlenséget felszínre hoz, amelyet a diktatúra elnyomó intézkedéseinek fenntartása váltott ki”.²⁵⁸ Belgrádban heves konkordátumellenes tüntetések törtek ki, s az egyikben a šabaci püspök egy szerencsétlen véletlen folytán megsebesült, ami csak olaj volt a tűzre. A görögkeleti egyház vezető körei elsősorban azt kifogásolták, hogy a konkordátum szerintük kedvezőbb helyzetbe hozza a katolikus egyházat az állammal szemben, mint amilyenben az ortodox egyház jelenleg van. A konkordátum elfogadása a szerb közvéleményben a hazaárulással volt azonos. Az ortodox egyházzal folytatott tárgyalások végül is arról győzték meg a miniszterelnököt, hogy reménytelen a konkordátumot ratifikáció céljából a szenátus elé terjesztetni, így végleg lemondott szándékáról. A magát a szerb államiság örökösének valló jugoszláv államnak tehát az 1914-es, még Szerbia által kötött

²⁵⁵ MOL Filmtár 12 486. 210. cím.

²⁵⁶ MOL K-28. 1927-R-86.

²⁵⁷ *Politika*, 1937. júl. 24.

²⁵⁸ *Živko Avramovski*: i. m. Knjiga druga (1931–1938). Az 1936. évi jelentés, 518.

konkordátummal ellentétben nem sikerült az 1935-ös konkordátumot a szerb nemzeti egyház ellenállása miatt életbe léptetnie.²⁵⁹

* * *

A jugoszláviai magyar kisebbség, mint minden kényszer hatására létrejött kisebbség, a két világháború között olyan kényszerpályán mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. Egyénileg, de kollektíven is dönteni kellett, milyen kisebbségi stratégiát választ. Az egyéni magatartásformák igen széles skálán mozogtak: a dacos szembenálláson, a szülőföld kényszerű elhagyásán, az új rezsim nemzeti vagy társadalmi alapú elutasításán, az együttműködésen át a beolvadásig mindenre találhatunk példát.

Nem érdektelen utalnunk arra is, hogy a magyarországi közvélemény egyéni és kollektív hősiességet, önfeláldozást várt el a határon túl rekedt magyaroktól, így a délvidékiektől is. Az anyaország hivatalos köreinek ennél józanabb elvárásai voltak, és a békeszerződés aláírása után beilleszkedésre buzdították a kisebbségek vezetőit.

A délvidéki magyarok kisebbségpolitikai stratégiájuk kialakításakor három elméleti lehetőség közül választhattak. Az irredentizmus, a hungarocentrizmus nyílt vállalása, a magyar közvélemény által elvárt „dacos szembeszegülés” egyenlő lett volna az öngyilkossággal, jobb esetben, az egyik erdélyi politikus szavait idézve, a „feldísztített múltba” zárta volna őket. Már az „elcsatoltak nemzedéke” is igyekezett átvezetni a magyarságot a kisebbségi lét kezdetben különösen reménytelen keretei közé azért, hogy egyáltalán jövője lehessen. Azt világosan felismerték, hogy valamilyen formában be kell kapcsolódniuk az új állam életébe, s ehhez a magyar kormánytól biztatást is kaptak. Mint láttuk, komoly belső vitákat váltott ki azonban a hogyan kérdése.

Végül a politikai és nem kizárólag a kulturális szervezkedés irányába történő elmozdulás mellett döntöttek, amelyben fontos szerepet játszott a magyar kormány erőteljes nyomása, illetve az ország politikai és pártviszonyairól szerzett tapasztalat. Zágráb kezdetben kemény ellenzékiisége, Radić sajátos, paraszti demokratizmusa, kacérkodása a nyugati országokkal, sőt Moszkvával távol állt a magyar vezető elitől, emiatt szövetségesként szóba sem jöhetett. A magyarság vezetői jól emlékeztek Radić egyik 1921-ben hozzájuk intézett üzenetére is: jobb, ha tudomásul veszik a horvátok elszakadását Szent István koronájától, és ha a horvátoknak a szerbekkel elintéznivalójuk

²⁵⁹ Miloš Mišović: Srpska crkva i konkordatska kriza. Beograd, 1983. 146.

van, azt majd egymás közt fogják elintézni. A nagyszerb és horvát történelmi birkózásnak a magyar kisebbség azért is külső szemlélője kívánt maradni, sokszor persze sikertelenül, mert Magyarország külpolitikai érdekei is ezt diktálták. A demokraták nevéhez túlságosan is kötődött az iskolák államosítása, a magyar iskolahálózat lerombolása, a névelemzés. A radikálisoktól, lévén tartósan kormányzó párt, mégiscsak többet lehetett remélni. Ígéretésben, mint láttuk, nem is volt hiány. Az erős parlamenti képvisellel rendelkező Német Párttal való együttműködés talán legfőbb akadálya Belgrád ügyes taktikázása volt, hiszen a kormányok, éppen ezt az összefogást megakadályozandó, érzékelhetően toleránsabbak voltak a németekkel. Persze azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a 70 ezres szlovéniai németiséget leszámítva a bánáti németek százezrei nem anyaországuk határai mentén éltek, mint a magyarok, s a Délvidék a magyar államtól került át Jugoszláviához. Az új állam itt a régi magyar állameszmével ütközött. Ezért, ha nem is azonos hangsúllyal, de a hatalom ebben az 500 ezres magyar népességben mindvégig valóságosan vagy potenciálisan kifelé húzó erőt látott. Arra is utalnunk kell, hogy a magyarok létszámuk ellenére sem képeztek olyan súlyt Jugoszláviában, hogy komoly alkudozásokra kényszerítsék a hatalmat, amint azt a horvátok tették. Ezért mindvégig sikerrel működött a kormánynak az a magyarokkal kapcsolatos politikája, amely napi, rövid távú érdekeknek és a szerb–horvát ellentétnek alárendelve kezelte a kisebbségi kérdést. A magyarság helyzetét, lehetőségeit negatívan befolyásolta a történelmileg kialakult lokális tudat hiánya, a vajdasági összefogás és autonómia mindmáig homályos körvonalai ekkor éppen csak formálódtak. A jobb, hatékonyabb lehetőségek felismerésének, a szélesebb társadalmi kommunikációnak kezdetben komoly nyelvi akadályai is voltak: a kisebbség vezetői nem ismerték a többség nyelvét.

Jugoszlávia eleve revizionistának tartotta nemcsak a magyar kormányokat, de kollektíve az egész délvidéki magyarságot is. Belgrád politikáját alapvetően ez határozta meg, és a magyarság szűk érdekérvényesítő lehetőségeit is ezek a koordináták jelölték ki. Mindez friss, kombattáns, összállami, jugoszláv mezbe öltöztetett szerb nacionalizmus formájában jelent meg, de a magyar kisebbség komolyan megérezte a két szláv nacionalizmus, a szerb és a horvát összecsapásait is. Hiányoztak a magyarság nagy formátumú vezető egyéniségei is, ők maguk is elismerték, hogy gyakran a kicsinyes viták, a személyes torzsalkodások, a bátortalanság szűkítették tovább egyébként is korlátozott mozgásterüket. Az említett okoknál fogva az egy-

házak sem nyújtottak olyan kapaszkodókat a kisebbségi lét megőrzéséhez, mint például Erdélyben.

A Magyar Párt szinte a lehetetlent kísérelte meg: alapvetően a kisebbségi sérelmek nyomvonalán egy pártba tömöríteni a sokféle társadalmi, gazdasági kötődésű, érdekű magyarokat.

Nem tudjuk egyértelműen a siker vagy a sikertelenség kategóriáival jellemezni a párt tevékenységét. Inkább arra utalnánk, hogy vezetőinek mégiscsak sikerült tenniük a magyarság állampolgári jogainak érvényesítéséért akkor, amikor felvették a magyar választókat a választói névjegyzékre. Sikertelen próbálkozásaik közé tartozik ugyanakkor az említett okok miatt a magyarság gazdasági szövetkezeteinek megszervezése. Az iskolahálózat lerombolását nem sikerült, nem sikerülhetett megakadályozniuk, e téren végzett munkájuk mégsem volt hatástalan. Kétségtelen az is, hogy az agrárreform igazságtalanságait hangsúlyosabban tették szóvá a magyar úri birtokosok vonatkozásában, mint a reformból kisemmisített törpebirtokosok és föld nélküliek esetében, s igaz az is, hogy általában sem találtak utat a magyarság szegény rétegei felé.

A szociális kérdéseket felvállaló baloldali, októbrista emigrációt a magyar párti vezetők szemében nemcsak politikai nézetei, baranyai szerepvállalása diszkreditálta, de eleve gyanússá tette, hogy akarva-akaratlanul is Belgrád eszköze volt. Parlamenti tevékenységük gyenge és bátoratlan volt, de az is kétségtelen, hogy a legkeményebb szerb–horvát összecsapások idején kerültek be a parlamentbe. A közép- és alsó szintű közigazgatásban végzett munkájuk már sokkal sikeresebbnek tűnik. Kulturális szervezeteiket a legnagyobb represziók idején is sikerült megőrizni, ezek mindvégig a magyar kultúra, nyelv megőrzésének, fejlesztésének színterei maradtak. Az utókor szempontjából nézve meglepően gazdag volt a magyar nyelvű sajtó. A királyi diktatúra utáni kényszerhelyzetben a magyarság régi vezetői jó érzékkel összpontosították figyelmüket a kulturális tevékenységre. A „hűségmozgalom” nem hozta meg a jugoszláv kormányok által elvárt eredményeket.

Talán arra is érdemes emlékeztetni lehetőségeik és korlátaik számbavételekor, hogy a délvidéki magyarok „társadalmi kondíciói” sem voltak éppen szerencsések. Az egyébként is gyenge középosztály túlságosan is az államhoz kötődött korábban (köztisztviselők, földbirtokosok, ügyvédek), az impériumváltás ezért hangsúlyosan kiszolgáltatottá tette ezt a réteget az új hatalommal szemben. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy tartós együttműködési

készségük a kormányzó radikálisokkal, illetve a mindenkori hatalommal jórészt ezzel magyarázható.

Magyarország kisebbségtámogató lehetőségei, különösen a 20-as években, meglehetősen csekélyek voltak, és elsősorban a titkos anyagi és tanácsadói szerepkörre korlátozódtak. Ennek oka a két kormány közötti rossz viszony, a diplomáciai párbeszéd hiánya, valamint Magyarország külső és belső konszolidációs törekvése volt. Egyéb támasz híján ugyanakkor ez a támogatás, különösen a kisebbségi lét kezdeti, legnehezebb szakaszában életmentő volt. A két ország területén élő délszláv és magyar kisebbség létszámának jelentős eltérése miatt Jugoszláviának nem kellett attól tartania, hogy Magyarország komoly ellenlépésekkel válaszol a magyarokat ért sérelmekre, és ez mindig is gyengítette az anyaország fellépésének súlyát. Pedig Belgrád szinte reflexszerűen a délvidéki magyarokon torolta meg a királypuccsokat, Radić külpolitikai kapcsolatkereséseit, Moszkvával való kokettálását, Jankaposztát, a frankhamisítást, Marseille-t stb. A Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerét sérelmeik orvoslására egy politikai alku miatt az MP vezetői ki sem próbálták. A nemzetközi kisebbségvédelemnek ugyanakkor minden hibája mellett számukra is megvolt az a pozitív hozadéka, hogy Jugoszlávia kénytelen volt egyes passzusait beemelni az alkotmányokba. S mivel a délszláv állam mégiscsak az új európai rendnek köszönhette létét, érdekelt volt stabilitásának megőrzésében, nem kérdőjelezhette meg alapvetően annak kisebbségekre vonatkozó rendelkezéseit sem. Ugyanakkor mindvégig csak a kisebbségi jogok minimális teljesítésére volt hajlandó. Azon lehet meditálni, hogy a magyar párti vezetők mennyire becsülték túl az alkotmány adta lehetőségeket, az azonban bizonyos, hogy mindenféle kisebbségi szervezkedés előfeltétele az alkotmányos keretek szigorú betartása és az államhűség nyilvános, túlságosan is gyakran megkövetelt kimondása volt. A hatalommal való tartós együttműködés ellen szólt ugyanakkor annak nacionalista arroganciája, gátlástalan, szűk politikai érdekei, amelyeknek valódi konzekvenciáival nehéz volt igazán szembenézni.

A történelmi Magyarországon szocializálódott idősebb generáció, az „elcsatoltak nemzedékének” alapélménye az új államban a kisemmizés, a jogfosztás és megaláztatás, a szociális kiszolgáltatottság volt, kisebbségi stratégiái tehát logikusan kötődtek a nemzeti, *sérelmi attitűd*höz. A fiatalabb generáció az ő hagyományos konzervativizmusukhoz képest jobbra kereste igazát, mint például Nagy Iván és hívei. A régi reflexekkel történő szakítás *új szellemi frontvonalai* is

formálódtak már az 1930-as évektől. Ezt egyesek a „vajdasági regösökben”, a „vajdasági magyar középosztály dekadens úri szellemével” történő szakításban, a paraszti értékekben vélték felfedezni. Egyre hangosabb lett azok szava is, akik az iparos és földműves osztályosok kulturális felemelésében látták a hatékony kisebbségi stratégia irányát. A kultúra kisebbségmegtartó erejében bízott a királyi Jugoszlávia legtekintélyesebb magyar irodalompolitikusa, a „helyi színek” (couleur local) elméletének kidolgozója, Szenteleky Kornél is. Úgy gondolta, hogy a világnézeti harc a többségi népek luxusa lehet csak, mivel a kisebbséget, a kisebbségi írókat minden másnál nagyobb felelősség terheli nyelve és kultúrája pusztta létezésének biztosításáért.²⁶⁰ A Magyar Párt az impériumváltással létrejött magyar kényszerközösséget elsősorban politikai közösséggé próbálta formálni, s a két irányzat megtermékenyítő találkozására soha nem került sor. Jórészt ennek kritikájaként fogalmazódott meg a 30-as évek elején a „nyelvi alapú szellemi közösség” gondolata a *Kalangya* és a *Híd* című irodalmi folyóirat köreiben.

Azt azonban, úgy véljük, a Magyar Párt vezetői is jól látták, hogy „itt nem az államhatároknak, nem a felségjogoknak vagy a legfelső uralkodó személyének egyszerű cseréjéről van szó, hanem egy nemzetrészt amputációjáról, arról, hogy az újonnan alakult állami organizmus befogadja vagy kilöki az idegen szövetet”.²⁶¹ Úgy véljük, akkor állunk közel az igazsághoz, ha azt mondjuk, az új „állami organizmus” hosszú ideig a lehetséges minimumnál is kevesebbet tett az „idegen szövet”, a délvidéki magyarság befogadásáért.

Paradox módon az első világháború utáni európai rend felbomlása, Magyarország közép-európai helyzetének megváltozása, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése, belső, centralista egységének felbomlása hozta meg a magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez az anyaország kisebbségvédelmi politikájának felerősödésében és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg, ám, mint látni fogjuk, még a két ország közötti legjobb viszony idején, a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés megkötésekor sem sikerült Belgráddal elfogadtatni egy kétoldalú, kisebbségekre vonatkozó szerződés gondolatát. A háború árnyéka és a revízió közeli reménye zárta keretek közé ezt az utolsó, rövid korszakot.

²⁶⁰ Szeli István: i. m. 22–23.; Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Újvidék, 1975. 122–127.

²⁶¹ Szeli István: i. m. 61.